

Historická
demografie

Historická demografie

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v.v.i.
PRAHA 2008

32

demografie

Historická demografie

32

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Praha 2008

Řídí redakční kolektiv:

PhDr. Josef Grulich, Ph.D., Doc. RNDr. Ludmila Fialová, CSc., PhDr. Pavla Horská, CSc. (vedoucí redaktorka), PhDr. Hana Mášová, univ. prof. PhDr. Eduard Maur, CSc., PhDr. Alice Velková, Ph.D.

Recenzovali RNDr. Ludmila Fialová, CSc., a univ. prof. PhDr. Eduard Maur, CSc.

Publikace byla vydána za podpory Výzkumného záměru Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., „Sociologická analýza dlouhodobých sociálních procesů v české společnosti v kontextu evropských integračních politik, rozvoje znalostní společnosti, lidského, sociálního a kulturního kapitálu“, č. AV0Z70280505.

ISBN 978-80-7330-157-6

ISSN 0323-0937

© Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha 2008

Úvodem

Zprávy Komise Historické a sociální demografie za rok 2008 obsahují celkem pět původních článků. Jako úvodní studie byl zařazen obsáhlý příspěvek Miroslavy Melkesové shrnující přehlednou formou postup využívání farních matrik pro účely vědeckého bádání na území našeho státu – nejen historickodemografického. Jde svým způsobem o shrnutí dosavadního domácího výzkumu založeného na studiu farních matrik. Na těch je do určité míry postaven příspěvek Markéty Skořepové zaměřený na analýzu struktury domácností v první polovině 19. století ve vesnici Nový Rychnov (dnes okres Pelhřimov). Radek Lipovski využil pro svou analýzu struktur obyvatelstva měst Frýdku a Místku v závěru 19. století dat získaných při sčítáních lidu z let 1869–1900. Obě studie rozšiřují naše poznání o postupné transformaci společnosti v 19. století, v době průmyslové a nastupující demografické revoluce. Příspěvek Kláry Habartové je poněkud jiného zaměření – autorka představuje situaci v podmínkách tábora zřízeného na počátku první světové války v Havlíčkově Brodě pro uprchlíky z Haliče a Bukoviny; všímá si přitom zvláště sociálních a zdravotních podmínek uprchlíků. Petra Berrová obrátila svou pozornost k soupisům obyvatelstva, uskutečněným na území Československa po skončení druhé světové války a ke sčítání lidu 1950. I tentokrát se zaměřila podrobněji na způsob zjišťování národnosti a na některé kauzy, které pak řešil v souvislosti se sčítáním Nejvyšší správní soud. Do sborníku byla dále zařazena materiálová studie, v níž Pavla Stieglerová představuje málo známý dokument pořízený pro státní statky na počátku 19. století, který se ukazuje být vhodným pramenem pro ekonomické, sociální i demografické poměry českého venkova této doby. Sborník je jako obvykle doplněn o několik recenzí domácí knižní produkce vážící se k vývoji obyvatelstva v českých zemích.

Redakce přijímá příspěvky vážící se k populačnímu vývoji, problematice historické demografie, sociálních dějin, případně k možnostem využití různých typů pramenů pro takto zaměřený výzkum. Pokyny k úpravě příspěvků jsou uvedeny na 3. straně obálky.

Veškeré připomínky, náměty a příspěvky pro další čísla sborníku zasílejte na adresu: *Komise pro historickou a sociální demografii, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1.*

Introduction

This volume of *Reports from the Committee for Historical and Social Demography* 2008 contains a total of five original articles. An article by Miroslava Melkesová was selected as the volume's introductory study. It provides a clear and comprehensive summary of the use of parish registers for the purpose of scientific research in the Czech lands in various fields as well as historical demography. This entails summarising all the domestic research to date conducted on the basis of a study of parish registers. The study by Markéta Skořepová is to some degree also based on parish registers, and it focuses on an analysis of household structures in the first half of the 19th century in Nový Rychnov (today in the District of Pelhřimov). In his study, Radek Lipovski analyses the population structures of the towns of Frýdek and Místek at the end of the 19th century using data from population censuses conducted in 1869-1900. Both studies extend the knowledge of the gradual transformation of society in the 19th century in the period of the industrial revolution and the onset of the demographic revolution. The study by Klára Habartová is slightly different in orientation: the author describes the situation and conditions of a camp set up in Havlíčkův Brod at the start of the First World War for refugees from Galicia and Bukovina. She notes the particular social and health conditions of the refugees. Petra Berrová directs her attention at population counts carried out at the end of the Second World War in Czechoslovakia and the population census in 1950. Here she takes a detailed look at how nationality was determined and at some legal cases connected with the census that had to be addressed by the Supreme Administrative Court. The volume also contains a source study, in which Pavla Stieglerová describes a little-known document obtained for state estates at the start of the 19th century, which has proved to be a good source for studying the economic, social, and demographic conditions in the Czech countryside at that time. The volume also traditionally includes several reviews of domestic publications relating to population development in the Czech lands.

The Editorial Office welcomes submissions on population development, historical demography, social history, and on the potential uses of various types of sources for this area of research. Instructions for preparing manuscripts for submission are presented on page three of the cover.

Direct all comments, suggestions and submissions for future volumes to: The Committee for Historical and Social Demography, Institute of Sociology AS CR, Jilská 1, 110 00 Prague 1, Czech Republic.

CÍRKEVNÍ MATRIKY ČESKÝCH ZEMÍ V POZORNOSTI BADATELŮ

Miroslava Melkesová

Parish Registers in the Czech Lands under the Attention of Researchers

This article presents an overview of literature produced in the past century and a half in connection with the study of parish registers. This includes studies by historians, historical demographers, anthropologists, and professional genealogists, and even short articles by amateur enthusiasts. Each work is presented within the context of legal history and the changing methodological approaches to working with parish registers. Parish registers provide a record over several centuries of christenings, marriages, and burials, and as such they rightly rank as an exceptionally significant written source, since in scope and content they form an extraordinarily rich source of information for research on human history. For this reason they have been and will continue to be the subject of great attention from individual researchers and groups of scientists.

Historická demografie, 2008, 32: 5–56

Úvod

Knihy evidující po několik století pokřtěné, oddané a pohřbené se právem řadí k pramenům mimořádného významu, neboť svým obsahem a rozsahem představují neobyčejně bohatý zdroj informací pro výzkum lidských dějin. Staly se proto předmětem zájmu mnoha jednotlivých badatelů i skupin vědců, a je tudíž velmi obtížné obsáhnout veškeré knihy, studie i drobné zprávy v odborných časopisech, vlastivědných sbornících či novinách regionálního významu, které jim byly v průběhu desítek let u nás věnovány. Následující text tak rozhodně nemá být kompletním přehledem literatury zmiňující církevní matriky, ale spíše pokusem o to ukázat, jakými směry se práce s nimi ubírala. Zastoupeny jsou zde proto jak odborné studie historiků, historických demografů, antropologů a profesionálních genealogů, tak i například drobné články sepsané nadšenými laiky. Vzhledem k tomu, že spektrum badatelů zabírajících se matrikami bylo a je velmi rozmanité, přiklonila jsem při uspořádání a popisu bibliografických

titulů souvisejících s daným tématem v první řadě k členění chronologickému, teprve posléze tematickému. Jednotlivé práce jsou představeny i v kontextu právních dějin a měnících se metodických přístupů k matričním knihám v průběhu posledních více než sto let.

První badatelské objevy uskutečněné do konce druhé světové války

Zájem o církevní matriky z jiných než náboženských důvodů se u evropských badatelů objevil poprvé v 17. století v souvislosti s prosazováním empirismu. Stalo se tak prostřednictvím londýnského obchodníka s galanterním zbožím *Johna Graunta*¹ (1620–1674), který se na základě matrik zabýval otázkou vztahu mortality a natality, především pak řádem vymírání podle věkových skupin. Při návštěvě jedné londýnské fary objevil totiž Graunt kartotéku s lístky o úmrtí a pustil se do jejich třídění. Záhy si všiml, že je na nich uvedena příčina úmrtí, nikoliv ovšem věk zemřelého, a tak se pokusil na základě údaje o příčině smrti věk odhadnout. Při podrobném studiu zjistil, že riziko úmrtí je v jednotlivých věkových skupinách odlišné a že počet zemřelých mužů a žen je přibližně stejný. Z toho správně usuzoval na stejný stav v celé londýnské populaci (podle častějších návštěv žen v ordinacích předpokládali lékaři vyšší počet žen v populaci) a jako první tak odhalil stabilní poměr mezi počtem narozených dívek a chlapců a stanovil index maskulinity na 107,7. Veškeré své postupy a objevy publikoval v roce 1662 v knize nazvané *Natural and Political Observation Made upon the Bills of Mortality*.

Díky obecně se zvyšujícímu zájmu o populační otázky nezůstal jeho krok osamocen a v průběhu několika desítek let se dostala matriční evidence do centra pozornosti různých osob a úřadů. Badatelské počiny ovšem tehdy ještě nevycházely z řad historiků a genealogů, ale převážně od statistiků a národohospodářů, které ale pochopitelně nezajímal ani tak obsah matrik tzv. mrtvých, jako živých. Jejich motivy k přesné evidenci obyvatelstva, a to nejen na základě matrik, pramenily ze státovědných a hospodářských koncepcí období nastupujícího osvícenského absolutismu a měly zcela praktický ráz. Početní stav populace byl tehdy totiž chápán především jako základ vojenské, hospodářské a politické moci země. Vzhledem k tomu, že si absolutističtí panovníci osobovali nejen právo zasahovat do náboženského dění, ale i do církevní správy na území svého státu, začala velmi záhy řada evropských civilních autorit formovat také obsah matričních knih takovým způsobem, aby se uvedené informace daly co nejvíce využít pro armádu či státní pokladnu.

¹ Blíže Zdeněk PAVLÍK, *Vývoj demografie v kontextu poznávání objektivní reality*, Geografie. Sborník České geografické společnosti 111, č. 4, 2006, s. 401–425.

Zájem o spolehlivou evidenci daňových poplatníků a bojeschopných branců stál rovněž v pozadí statistických snah habsburské monarchie.² Vedle různých soupisů obyvatelstva³ se od 70. let 18. století snažil soustavněji využít rakouský stát také církevní matriky a v souvislosti s tím byl 20. února 1784 vydán císařský patent, který obsahoval předpisy, jak vést tři samostatné knihy – narozených, oddaných a zemřelých tak, aby byly co nejefektivněji použitelné pro státní účely.⁴ Mimo tyto centralizované snahy nejvyšších úřadů monarchie se ve stejnou dobu z osobního zájmu o věc pokusil zpracovat matriky i pražský porodník *Johann Melitsch*⁵ (1763–1873), který sestavil ze záznamů farnosti

² Blíže Alena ŠUBRTOVÁ, *Názor na populaci v prvních statisticko demografických pracích v našich zemích a vztah k Malthusově doktríně*, Historická demografie 9 (dále HD), 1985, s. 123–141; Vladimír SRB, *Dvě stě let statistiky přirozené měny obyvatelstva v českých zemích (1785 až 1985)*, HD 9, 1985, s. 9–23; Eduard MAUR, *K problematice historické demografie*, Časopis Matice moravské 120, 2001, s. 77–86.

³ K první vládní akci zjišťující počet obyvatelstva došlo v Čechách již v roce 1702 a jejím cílem bylo zamezit nelegálním dovozům soli evidencí potenciálních spotřebitelů soli ze státních dolů. Zapsány byly tehdy ovšem pouze osoby starší deseti let, takže seznamy nelze označit za úplné. Podrobněji Eduard MAUR, *Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702. Edice pramene*, HD 18, 1994, s. 7–67. Přesnější státní sčítání obyvatelstva v rakouské monarchii nařídila až císařovna Marie Terezie v zemích Koruny české, v Horních a Dolních Rakousích, ve Štýrsku, Korutanech, Kraňsku a Tyrolích (v Uhrách se nepodařilo prosadit) reskriptem o konskripci z 13. října 1753. Na jeho základě mělo být ke konci každého vojenského roku (od počátku listopadu do konce října příštího roku) evidováno všechno obyvatelstvo ve třech oddílech (komunikanti, mládež způsobilá náboženské výchově a nedospělé děti) s uvedením věku, pohlaví a stavu. Jeho vyhotovením byli pověřeni faráři, dodatečně dalším reskriptem z ledna 1754 bylo sčítání svěřeno i vrchnostem. Církevní i světské úřady však pravděpodobně sepisovaly požadované tabulky nikoli skutečným fyzickým sečtením obyvatelstva, ale podle svých znalostí, a výsledná čísla se proto značně liší. Přesto se jedná na svou dobu o velmi moderní soupis obyvatelstva. Čtvrtým reskriptem z 2. března 1754 se nařizovalo i sčítání domů. Druhá státní konskripce byla uskutečněna v letech 1760–1761. Pro lepší kontrolu výsledků bylo roku 1762 nařízeno opakovat soupisy každoročně a vedle pohlaví a věku zjišťovat i stav (zaměstnání). Patentem z 10. března 1770 byly zrušeny církevní konskripce a soupisy měly být nadále prováděny pouze politickými úřady ve spolupráci s vojenskými orgány. Podrobněji Václav SEKERA, *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918, díl I. 1754–1865*, Praha 1978; Vladimír SRB, *1000 let obyvatelstva českých zemí*, Praha 2004, s. 16–17.

⁴ Z pomůcky církevní evidence učinil katolické matriky veřejnými listinami vedenými v zájmu státu již patent z 15. května 1781.

⁵ Johann MELITSCH, *Tabelarisches Verzeichniss der Getrauten, Getauften u. Zwillinge von 1616 nebst den Gestorbenen von 1696 bis Juni 1788 gezogen aus den Kirchenbüchern der Klenseitner St. Niklas-Kirche-Pfarrey in Prag, J. Ch. Stark's Archiv für die Gebursthilfe, Frauenzimmer und der neugeborener Kinder Krankheiten*, 1790, Bd. 2/4, s. 1–16.

u sv. Mikuláše na Malé Straně první české úmrtnostní tabulky. Na základě svých lékařských zkušeností ze soukromé porodnice a detailního rozboru natality, nupciality a mortality ve zmíněné farnosti podal odborné veřejnosti důkaz o souvislosti mezi vysokou kojeneckou úmrtností a povoláním, věkem a sociálním prostředím rodičů zemřelých dětí.

Ačkoli byla statistika přirozené měny obyvatelstva v Českých zemích od konce 18. století pravidelně prováděna a byl zdokonalován systém sběru dat tak, aby vyhovoval nejen administrativním a řídicím potřebám státních orgánů, ale i nárokům na vědecké vyhodnocování získaných údajů, tzv. mrtvé či neživé matriky při zjišťování počtu a složení obyvatelstva žijícího v minulosti na našem území ještě využívané nebyly. Na staré farní knihy zaměřil stát pozornost až v poslední třetině 19. století tzv. „inventurou matriční“, která byla nařízena výnosem c. k. ministerstva vnitra ze dne 27. ledna 1887. Měla sice poprvé komplexně zmapovat nejstarší matriky všech oblastí habsburské monarchie,⁶ nicméně k jakémukoliv vyhodnocení údajů v nich skrytých tehdy bohužel nedošlo. A to i přesto, že podle *Statistische Monatschrift* z roku 1889 zjistila vídeňská ústřední statistická komise na farách ukryto nemalé množství materiálu. Mezi lety 1886 až 1889 bylo nalezeno u 1888 římskokatolických farních úřadů v Čechách, u 926 na Moravě a u 190 ve Slezsku 22 matričních knih se záznamy před rokem 1563, více než 1200 matričních knih založených před rokem 1650, více než 3000 před rokem 1700 a více než 2000 s údaji staršími sto let.

K dílčím snahám státu zasáhnout do záležitostí matričních knih můžeme zařadit i směrnice vydávané od konce 18. století, jež byly zaměřeny na zlepšení stávající, ne právě nejlepší, péče o staré a nepoužívané matriky uložené ve farních archivech.⁷ O tom, že působnost podobných nařízení nebyla patrně valná, svědčí výnos českého místodržitelství vydaný po sto letech od prvních pokusů, 10. února 1896 pod číslem 12754. Je z něj zřejmé, že si i přes nedostatečnou ochranu úřady naléhavost situace i hodnoty těchto starých záznamů skutečně uvědomovaly: „Podle zprávy c. k. archivní rady nevěnuje se zejména na venkově dostatečná péče úchově starých farních matrik a ostatních farních archiválií. Proto nařizuje místodržitelství podle výnosu p. ministra kultu a vyučování č. 1681 ze dne 7. listopadu 1895 po dohodě s biskupskými konsistořemi v Čechách, aby uvedené archiválie byly lépe, účelněji uchovávány a snáze používány, toto: Při všech jednáních o stavbě nových, nebo o přestavbách a přístavbách starších farních budov budiž pamatováno na zřízení vhodné místnosti archivní. V menších farních

⁶ S., *Z dějin vedení matrik*, Věstník katolického duchovenstva 10, 1909, s. 181.

⁷ 3. ledna 1790 bylo nařízeno, aby místo v bytech kantorů byly matriky uschovány na faře. Guberniální výnos z 16. června 1815 doporučil pro uložení archivní policí a výnos místodržitelství z 10. února 1896 již přímo archivní místnost.

může se za archiv použití místnost farní kanceláře. Tato kancelář musí však plně vyhovovati podmínkám, předepsaným dále pro místnost archivní. Na větších farních úřadech musí býti ovšem pro kancelář a archiv místnosti zvláštní. Místnost archivní nebo kancelář, za archivní místnost používanou, třeba sklenouti, okna jejich nutno opatřiti železnými nebo dřevěnými, plechem pobitými okenicemi, železné dvěře zasaditi do kamenných veřejí. Jsou-li dvěře dřevěné, musí býti z obou stran i na veřejích pobity železným plechem. Ve farách, které budou míti zvláštní místnost archivní, možno kancelář zařídit jako obyčejný pokoj. V obou případech musí býti postaráno o dostatečné větrání archivní místnosti. Kde jest archiv umístěn v přízemí, musí být archivní pokoj podsklepen, není-li to možno, nutno podlahu archivu dobře izolovati proti zemní vlhkosti. Archivní místnost opaří se kamny, dobře stavěnými, zvenku vytápěnými. Velikost kanceláře a archivu se řídí místními poměry, což se určí při místním šetření. Pro úschovu matrik jsou nejvhodnější otevřené police, jejichž rozměry určí rozměry archivní místnosti. Běžné spisy a matriky uschovávají se v skříních z tvrdého dřeva, nejlépe dubového. Skříně tyto musí býti opatřeny otvory na spodku i svršku, aby umožněno bylo proudění vzduchu a přešlo se ztuchlině. O velikosti těchto zavřítých skříní rozhoduje rozsah farní agendy. Pro úschovu důležitých církevních listin a dokumentů hodí se nejlépe ohnivzdorné železné skříně, jichž se používá k úchově kalichů, monstrancí atd.⁸ Stav se ale patrně ani za několik let příliš nezlepšil, neboť ještě roku 1917 *Codex iuris canonici*⁹ upozorňoval na vysokou důležitost ochraňování farních archivů a uváděl, jak si při tom počínat.¹⁰ Za tristní lze ovšem považovat skutečnost, že ani ve dvacátých letech 20. století situace nenabrala lepší obrát. Mnohé prvorepublikové články totiž stále ještě apelují na faráře, aby věnovali větší péči tištěným i psaným listinám a knihám nashromážděným na farách, neboť mnohdy „povávají se na půdách a sýpkách, podléhají zkáze a končí v plamenech.“¹¹

⁸ Převzato z Kjk. (patrně Adolf Ludvík Krejčík), *Ochrana matrik v minulosti*, Časopis Rodopisné společnosti (dále ČRS) československé v Praze 7–8, 1935–36, s. 92–93.

⁹ *Codex iuris canonici*, zpracovaný z příkazu papeže Pia X. a vyhlášený z autority papeže Benedikta XV., představuje první úplnou kodifikaci kanonického práva v dějinách katolické církve latinského obřadu. Byl vyhlášen za pontifikátu papeže Benedikta XV. v roce 1917 apoštolskou konstitucí „Providentissima Mater Ecclesia“ a nabyl účinnosti dne 19. května 1918. Je považován za významný mezník v dějinách kanonického práva.

¹⁰ Antonín POSTŘIHAČ, *Co stanoví Codex iuris canonici o knihách farních?*, Časopis katolického duchovenstva (dále ČKD) 59 (84), 1918, s. 324–327. Antonín POSTŘIHAČ, *O kterých knihách kostelních – mimo farní matriky – zmínku činí Codex iuris canonici a co stanoví o farním archivu*, ČKD 59 (84), 1918, s. 441–443. Autor cituje jednotlivé paragrafy ustanovení.

¹¹ Václav BARTUŇEK, *O farních archivech*, ČKD 71 (96), 1930, s. 475–477. Autor mimo jiné

Dlouhodobý nezájem o tento druh starých materiálů je patrný také například při pročitání časopisů určených duchovenstvu.¹² Ačkoli byl jeden z nich vydáván již od konce 20. let 19. století, jeho stránky se až do počátku 20. století tzv. mrtvým matrikám nevěnují.¹³ Většina textu související s matriční agendou je zaměřena na tehdejší legislativu a jen některé se letmo, pouze drobnými poznámkami v úvodu, dotýkají i starších ustanovení. Nalezneme zde tudíž ve velké míře praktické rady farářům, jako například odpovědi na otázky týkající se záznamu sporných případů, zejména konfesionálně rozdílných sňatků či křtů nemanželských dětí, řešení problémů s matričními formuláři apod.¹⁴ Ani spisek *Václava Honejska*¹⁵ z konce 19. století, často inzerovaný na

navrhuje způsoby uložení a důkladnou evidenci pro pozdější badatelské využití. Velmi výmluvný popis situace podává také František TEPLÝ, *Ze starých matrik*, Sborník historického kroužku 34, 1933, s. 22–28. „Bývala to práce ubíjející, v prachu a studených místnostech. Usnadňovala ji přívětivost kněžských bratří... svým starým očím nevěřil děkan Červenka v Benešově, když jsem mu na půdě za trámy vyšťáral 8 nejstarších matrik... Na faře v Šebířově u Vožice jako administrátor jsem našel archiv a staré matriky v neužívaném komíně“. Také Josef MÜLDNER, *Záchrana farních archivů v severních Čechách*, Časopis Společnosti přátel starožitností československých v Praze 44, 1936, s. 185–187 upozorňuje na žalostný stav některých farních písemností a knih: „Ačkoliv jde o prameny vzácného obsahu, našel jsem leckde nejstarší knihy provlhlé a plísni vysoko pokryté na půdě nebo v jizbě obývané pachtýřem a čeledíny (jako v Krásné Lípě), jinde našel jsem je na zemi před kamny, v nichž praskal vesele oheň ve vzdálenosti necelého metru!“

¹² Jedná se například o „Časopis pro katolické duchovenstvo“, který vyšel poprvé v roce 1828. Od 1848 vycházel jako „Časopis pro katolické duchovenstvo“ a roku 1860 byl přejmenován na „Časopis katolického duchovenstva“. Časopis založil kněz a arcibiskupský archivář Karel Alois Vinařický (1803–1869). Byl tištěný latinkou a psaný analogickým pravopisem. Blíže František MORKEŠ, *Karel Alois Vinařický*, Slánský obzor. Ročenka společnosti Patria, Vlastivědného muzea ve Slaném a Státního okresního archivu v Kladně 7, 1999, s. 110–114. Dále je nutné poukázat na časopis „Pastýř duchovní“, jenž vycházel mezi lety 1881–1893, či „Věstník katolického duchovenstva“, jehož první číslo se objevilo 25. září 1900. Je možné sem zařadit také časopis „Hlídka“, tištěný Knihtiskárnou benediktinů rajhradských v Brně. Zakladatelem „Hlídky literární“ (1885–1895), od roku 1896 jen „Hlídka“, byl kněz řádu sv. Benedikta v Rajhradě Placidus Johannes Mathon (1841–1888).

¹³ Až na přelomu století se objevují články typu Václav OLIVA, *Nejstarší matriky*, Hlídka 19, 1902, s. 605; Antonín PODLAHA, *Ze starých matrik plzeňských*, ČKD 48 (73), 1907, s. 657–659; S., *Z dějin vedení matrik*, Věstník katolického duchovenstva 10, 1909, s. 181. Výjimku v tuto dobu představují rovněž knihy Antonína Bohumila Máky, kaplana v Polné. Blíže Antonín Bohumil MÁKA, *Matrika obce Stružince (okres Lomnice, hejtmanství Semily, kraj Jičín), od nejstarších dob až do konce století devatenáctého, sestavená dle rodin v pořádku abecedním a v postupu časovém*, Stružinec – Mákova Lhota 1901; TÝŽ, *Matrika rodu Mákova ve Stružinci a vůbec na Lomnicku n. P. i jinde 1652–1904*, Polná 1904.

¹⁴ Jelikož tyto časopisy fungovaly především jako zdroj aktuálních informací pro soudobou

stránkách těchto časopisů, se neodchýlil od pouhého zpracování dobové legislativy a dějinám matrik se věnuje pouze okrajově. Výraznější změna nenastala ovšem ani v následujících letech a návody pro práci s tehdy živými matrikami¹⁶ přinášela i nadále meziválečná čísla zmíněných časopisů, knižně pak např. práce *Josefa Kupky*.¹⁷ Ačkoli tato produkce neposkytla tehdejšímu čtenáři o dějinách matrik nic, a může se tudíž současnému badateli na první pohled zdát podružná, je třeba říci, že je opomíjena neprávem, neboť se jedná o vynikající pramen pro poznání praxe v době, v níž dané tituly vyšly.

Zcela jinak se zájem o staré matriční knihy uložené ve farních archivech vyvíjel v nestátní sféře – tedy mezi genealogy, archiváři, osobami zabývajícími se regionálními dějinami či soukromými zájemci. Již od druhé poloviny 18. století, zejména pod vlivem romantismu, se nadšení laici i mnozí profesionální historikové ve snaze předvést bohatost národních dějin věnovali sestavování rodokmenů nejpřednějších domácích šlechtických rodů. Postupem doby na četnost studia matričních knih začala působit také touha středostavovských vrstev po šlechtickém titulu, jehož držení jim skýtalo společenskou prestiž a přímý materiální zisk, např. stipendium. V Rakousku i v samotné Praze existovala totiž řada šlechtických nadací, z jejichž výnosu byly vydržovány ústavy pro vzdělávání a výchovu mladých šlechticů a šlechticů, a dosáhla-li

praxi a prostor pro řešení problémů ohledně správy farnosti, nemají bohužel mnohé texty uvedeného autora a jejich rozsah zpravidla nepřekračuje půl stránky. Z obsáhlého souboru těchto drobných článků a poznámek lze jako rozsáhlejší a ucelenější ilustrativně uvést například Josef WOTÝPKA, *Nawrżenie k opravie wykazowaciu matricznich*, *Časopis pro katolické duchowenstwo* 14, 1841, s. 109–115; Wacław Alex. Pohana, *Gak by se mohla farní listowna uspořádati?*, *Časopis pro katolické duchowenstwo* 16, 1843, s. 332–339; L., *Pořádné vedení farních matrik*, *ČKD* 2, 1861, s. 609–612; Karel VINAŘICKÝ, *O volení křestních jmen*, *ČKD* 4, 1863, s. 577–581; Antonín BRYCHTA, *Smí-li v křestní matrice zapsán býti ženatý muž za otce dítěte, jež zplodil v cizoložství*, *Pastýř duchovní* 12, 1892, s. 305–309; Jan PAULY, *Několik slov k vedení matrik*, *Věstník katolického duchovenstva* 2, 1901, č. 22, s. 5; František VOJTA, *Jaká přání chová klérus ve příčině vedení matrik?*, *Věstník katolického duchovenstva* 7, 1906, č. 5, s. 98–100. Blíže Josef TUMPACH – Antonín PODLAHA, *Bibliografie české katolické literatury náboženské od roku 1828 až do konce roku 1913*, Praha 1913.

¹⁵ Václav HONEJSEK, *Farní matriky, jejich důležitost a předpisy v příčině jejich vedení*, Praha 1893.

¹⁶ Z obrovského množství článků zaměřených na soudobou praxi lze pro přiblížení okruhu témat uvést např. Antonín POSTŘIHAČ, *Matriční zápis narození dětí na cizí osadě*, *ČKD* 71 (96), 1930, s. 675; Týž, *Záznam občanského sňatku do matrik církevních*, *ČKD* 71 (96), 1930, s. 276–277; Týž, *Partus per craniotomiam. Matriční zápis*, *ČKD* 71 (96), 1930, s. 277–279; Ludvík MATOUŠŮ, *Záznam občanského sňatku do rodných a křestních matrik*, *ČKD* 75 (100), 1934, s. 187–188.

¹⁷ Josef KUPKA, *Hlavní pravidla správy matrik*, Brno 1924.

rodina přídomku, měl syn kupříkladu nárok na přijetí do šlechtické Strakovy akademie v Praze.¹⁸ Podle dekretu dvorní komory z 12. října 1840 č. 5592 bylo možno žádat o obnovení starého šlechtictví a vydání nového diplomu, jestliže žadatel předložil doklady starého šlechtictví. Nejjednodušším průkazem filiace byly výpisy z matrik, ale pokud nebyly k dispozici, byly uznávány za způsobilé i svatební smlouvy, poslední vůle, výpisy z Desk zemských, soudní spisy atd. Pátrání¹⁹ po předcích bohatého klienta se ovšem někdy neobešlo bez problémů. Podobně jako například raněnovověká aristokracie hledala původ až v antickém Římě, také starobylost, která této nové elitě 19. století bezesporu chyběla, bylo občas nutné více či méně uměle vytvořit i za cenu padělků. Pomineme-li již zmíněné ne zrovna ideální zacházení s nepoužívanými matričními knihami samotnými duchovními správci, právě strmě stoupající aktivita genealogických „zlatokopů“²⁰ a jejich zásahy působily na stránkách matrik nenapravitelné škody. V důsledku vývoje situace vydalo proto 11. srpna 1902 České místodržitelství výnos (č. 18.062/1901),²¹ na jehož základě směly do matriky nahlížet se svolením duchovního správce již toliko osoby, které prokázaly právní nebo vědecký zájem na jejím obsahu. Opisování bylo dovoleno provádět jen pod přísným dohledem faráře, aby nemohlo být nic vpisováno nebo jednotlivé listy vyřezávány a nahrazovány padělanými. Zapůjčování matrik k domácímu studiu se napříště přísně zakazovalo.²²

¹⁸ Roční stipendium nadace Jana Petra Straky z Nedabylic činilo 500 zl. pro studující na střední škole, 600 zl. pro studující na univerzitě. Po vystavění Strakovy akademie pod Letenskými sady zde měli studující celé zaopatření.

¹⁹ K atmosféře genealogického bádání kolem roku 1900 blíže Václav ELZNIC, *Historicko-genealogický spolek Herald v Praze*, Listy Genealogické a heraldické společnosti v Praze (=Acta genealogica ac heraldica), řada 5, sešit 1, 1977 s. 5–8.

²⁰ K nejznámějším genealogickým falzifikátorům patřil Josef Mejtský, který byl 26. února 1903 odsouzen na tři roky těžkého žaláře za podvody, jichž se dopustil paděláním takřka padesáti veřejných listin.

²¹ „Nahlížení do matrik a konání výpisů a výtahů z nich od osob jiných smí se dovoliti toliko v místnosti úřední, a to pod nepřetržitou dohlídkou, při čemž přísně hleděti jest k tomu, by do originálů matričních nikdo si nedovolil činiti jakýchkoliv poznámek aneb změn aneb dokonce se neodvážil napodobeným starým písmem nových zápisů do matrik vpisovati neb nových, takovými falešnými zápisy popsaných listů, do matrik podloudně vlepovati neb snad listů z matrik vyřezávati. Okreslovati zápisy z originálů matričních má se jen tehdaž dovolovati, není-li to originálu na škodu. Vypůjčování a odnášení matrik neb archiválií z úřadovny nelze dovoliti.“ Celé nařízení je citováno ve Věstník katolického duchovenstva 3, 1902, č. 1, s. 6.

²² Tento zákaz platil i v meziválečném období. Srov. Antonín POSTŘIHAČ, *Zapůjčování farních matrik soukromým zájemcům*, ČKD 72 (97), 1931, s. 909.

Přestože již v 80. letech 19. století existovaly na svou dobu velmi moderní názory, například z pera *Josefa Vávry*,²³ zohledňující využitelnost neživých matrik i k jiným účelům než rodopisným, genealogie převzala v této sféře díky trvalé poptávce na několik let dominantní postavení. S nástupem dvacátých let 20. století, tedy v době zrušení šlechtických titulů,²⁴ začalo být vedení rodových kronik v širší míře pěstováno navíc také nižšími vrstvami. Dělo se tak například z touhy po prokázání starobylosti selských, řemeslnických a obchodnických rodů²⁵ a v souvislosti s tím spojenými materiálními výhodami, rovněž ze snahy zachovat povědomí rodinné sounáležitosti a rodové tradice, z jakési odpovědnosti vůči potomstvu i celému národu, ve velké míře také z důvodů právních a pod vlivem politických událostí druhé poloviny třicátých let nakonec i jako snaha o nalezení dokladu árijského původu.²⁶ Podle norimberských zákonů (ústavních zákonů německého Říšského sněmu)²⁷ museli totiž všichni veřejní zaměstnanci, příslušníci branné moci a členové říšské pracovní služby

²³ Josef VÁVRA, *Jak těžiti z farních matrik pro domácí historii*, Pastýř duchovní 6, 1886, s. 49–51 upozorňuje na důležitost matrik pro studium demografických jevů, národnostního složení populace, pro genealogii, dějiny školství či řemesel.

²⁴ Poslanci Národního shromáždění československého jednali o zrušení šlechtictví, titulů a řádů na své 7. schůzi 3. prosince 1918. O týden později návrh jako zákon č. 61 tehdejší Sbírký zákonů a nařízení vstoupil v platnost. „61/1918 Sb. Zákon ze dne 10. prosince 1918, jímž se zrušují šlechtictví, řády a tituly; § 1 Šlechtictví a řády, jakož i veškerá z nich plynoucí práva se zrušují, rovněž tak tituly, pokud byly udělovány jako pouhá vyznamenání. V platnosti zůstávají takové tituly, na které lze splněním předepsaných podmínek nabýti právního nároku (titul doktorský, inženýrský atd.), pak tituly, jež vyjadřují skutečně zastávanou úřední hodnost a vyznamenání udělovaná vysokými školami (čestné doktoráty a pod.). Bývalí šlechtici nesmějí užívati svého rodného jména s přídomkem nebo dodatkem vyznačujícím šlechtictví; § 2 Občané republiky Československé nemohou ani v cizině platně přijímati vyznamenání, pokud byla předcházejícím paragrafem zrušena; § 3 Ministru vnitra ukládá se, aby v dohodě se zúčastněnými ministry zákon tento provedl. § 4 Zákon tento nabývá platnosti dnem vyhlášení. Dr. Karel Kramář v.r. A. Švehla v.r.“

²⁵ Zemská rada živnostenská udělovala vyznamenání za věrnost půdě či řemeslu (za prokázanou podnikatelskou tradici 100, 150 a 200 let). Josef POLIŠENSKÝ, *Genealogie, rodopis v její dnešní podobě*, Jižní Morava 9, 1973, s. 265–270 (přetisk v Listy Genealogické a heraldické společnosti v Praze (=Acta genealogica ac heraldica), řada 3, sešit 1, 1974, s. 3–7.).

²⁶ 1. června 1943 byl zřízen při ministerstvu vnitra „Rodopisný úřad pro Čechy a Moravu – Sippenamt für Böhmen und Mähren“, který rozhodoval o dědičném a rasovém zařazení zkušného. Blíže Václav VINŠ, *Rodopisný úřad pro Čechy a Moravu*, ČRS v Praze 15, 1943, s. 81–82.

²⁷ 27. prosince 1938 vyšlo nařízení o zavedení norimberských rasových zákonů v sudetoněmeckých oblastech. Vstoupil tu v platnost zákon o ochraně německé krve a německé cti a zákon o říšském občanství z 15. září 1935 a zákon o zdravém manželství z 18. října 1935, uvedený do sudetské župy 15. prosince 1939.

předložit důkazy o tom, že pocházejí z árijských rodičů a prarodičů.²⁸ Obrovský zájem profesionálních i laických badatelů o výpisy z matrik, který ve dvacátých a třicátých letech propukl, podnítil sice na jedné straně aktivitu k záchraně mnohých starých knih nacházejících se na farách v žalostném stavu, na druhé straně to ale nebyly pouze hrubé aktivity velkých falzifikátorů, které způsobily archiváliím nevyčíslitelné škody. Právě hojní rodopisní nadšenci, inspirovaní pokyny některých genealogických příruček tehdejší doby, svými drobnějšími úpravami, jako například podtrháváním jmen v matrice tužkou,²⁹ provedli neomluvitelné zásahy do mnohých záznamů, jež jim prošly rukama.

To, že obliba rodopisu na našem území v meziválečné době skutečně rapidně rostla, dosvědčuje mimo jiné i zakládání rodopisných spolků, z nichž mnohé vydávaly od 30. let minulého století i vlastní odborný časopis. Již na sklonku dvacátých let 20. století spatřilo světlo světa první číslo česky psaného *Časopisu Rodopisné společnosti československé v Praze*,³⁰ stejně jako si bylo možné od roku 1930 přečíst *Sborník Jednoty potomků pobělohorských exulantů – pokutníků a přátel rodopisu v Praze*, přejmenovaný posléze v roce 1933 na *Sborník Jednoty starých českých rodů*³¹. Od roku 1935 se mohli čtenáři setkat také s periodikem nazvaným *Erbovní knížka*³² věnovaným ovšem spíše heraldice než práci s matrikami. V roce 1939 se v knihovnách objevil časopis *Svazu přátel rodopisu* nazvaný *Členské zprávy Svazu přátel rodopisu v Praze*, od roku

²⁸ Svobodní museli předložit 7 křestních listů, ženatí 14 křestních listů a 3 oddací listy. U každého jedince muselo být uvedeno křestní jméno a příjmení, datum narození, číslo domu, farnost místa narození, případně i politický okres, datum a místo úmrtí (pohřbení). U příslušníků strany bylo nutné podat důkaz o čistě árijském původu až k datu 1. ledna 1800.

²⁹ Na podtrhávání jmen v matrikách upozorňuje např. Ignác HORNÍČEK, *Rodokmen*, ČRS československé v Praze 4, 1932, s. 48–61; Richard HRDLIČKA, *O věrohodnosti starých matrik*, ČRS československé v Praze 1, 1929, s. 88–89 uvádí „Hledání velmi usnadňuje, jsou-li v matrice vlastní jména podškrtavána. Bylo by si přáti, aby pokud možno ve všech starých matrikách byla takto vlastní jména vyznačena, ovšem velmi opatrně, jen slabou čarou červené tužky, aby tahy ostatního písma nebyly zakryty a nestaly se nečitelnými.“

³⁰ „Časopis Rodopisné společnosti československé v Praze“ byl vydáván mezi lety 1929–1946 (ročníky 1.–18.). Od roku 1939 byl přejmenován na „Časopis Rodopisné společnosti v Praze“. V redakci pracovali významní jednotlivci z řad předválečných genealogů, jako Antonín Markus, Adolf Ludvík Krejčík, Zdeněk Kristen, Václav Davídek a další. Přehled článků publikovaných v Časopisu Rodopisné společnosti československé v Praze, ve Sborníku Jednoty starých českých rodů v Praze, v časopisu Rodokmen a v Erbovních sešitech uvádí Miloslav TRNKA, *Genealogií a heraldikou 1929–1968*, České Budějovice 2003.

³¹ „Sborník Jednoty starých českých rodů“ vydávala stejnojmenná společnost v letech 1930–1939, 1946–1948. Zanikl po vydání dvojčísla 1–2/1949.

³² „Erbovní knížka“ vycházela v letech 1935–1941 (ročníky 1. –7.).

1941 přejmenovaný na *Rodokmen*.³³ V této době rovněž svůj časopis *Kronikářské listy* vydávalo *Sdružení venkovských kronikářů a rodopisců při svobodném učení selském v Praze*. Ze soukromé iniciativy jednotlivců vznikly na sklonku 30. let také časopisy jako např. *Československé rody*³⁴ nebo *Dějiny – Tradice – Rod*³⁵, které ovšem neměly dlouhého trvání a jejich vydávání se omezilo na několik sešitů. Genealogické články přinášela navíc i některá „nerodopisná“ periodika jako např. *Časopis Českého musea*, *Český časopis historický*, *Památky archeologické*, *Časopis Společnosti přátel starožitností českých*, *Sborník historického kroužku*, *Ročenka Kruhu pro pěstování dějin umění* či mnohé vlastivědné sborníky.³⁶

Některé z výše uvedených spolků nacházely inspiraci pro svoji práci také u podobných institucí v sousedním Německu³⁷ a Rakousku³⁸, kde mělo

³³ „Rodokmen“ vyšel v nové podobě jako časopis v roce 1941 a poté ve třech ročnících v letech 1946–1948.

³⁴ Časopis „Československé rody“ založil v roce 1937 plzeňský vydavatel Josef Vendelín Krýsa.

³⁵ Časopis „Dějiny – Tradice – Rod“ vznikl v roce 1940 ze soukromé iniciativy Františka Beneše v Praze. Byl úředně zastaven po vydání 6. čísla.

³⁶ Rodopisné příspěvky se nacházejí také v meziválečných vlastivědných sbornících, jako např. *Bezděz – vlastivědný sborník Českolipska*, *Boleslavan – vlastivědný sborník Mladoboleslavska a Benátecka*, *Naše Polabí – vlastivědný sborník okresu Brandýského*, *Od Horácka k Podyjí – vlastivědný sborník jihozápadní Moravy*, *Od Ještěda k Troskám*, *Od Trstenické stezky – vlastivědný sborník okresu litomyšlského a poličského*, *Otavan*, *Podoubraví – vlastivědný sborník Čáslavska*, *Slánský obzor – věstník Musejního a literárního spolku Palacký*, *Vlastivědný sborník českého jihovýchodu*, *Vlastivědný sborník školního okresu slánského a kladenského*, *Vlastivědný sborník Podřipska*, *Záhorská kronika – sborník vlastivědný Záhoří a Pobečví*, *Zálesí – Humpolecký zpravodaj*, *Zlatá stezka – vlastivědný sborník kraje Husova a Chelčického*.

³⁷ Nestarší společností, jež sdružovala německé příznivce rodopisu, byl od roku 1869 berlínský spolek „Herold“, který vydával hned od svého vzniku časopis „Der deutsche Herold“. Časopis vycházel nepřetržitě až do roku 1934, kdy splynul s měsíčníkem „Familiengeschichtliche Blätter“, jež vydávala „Zentralstelle für deutsche Personen- und Familiengeschichte“ založená roku 1904 v Lipsku. Zmíněný spolek měl od dvacátých let mimo jmenovaný časopis zásluhu také na „Familiengeschichtliche Bibliographie“ (Friedrich Wecken (svazek 1–2), Johannes HOHLFELD (svazek 3–7) (edd.), *Familiengeschichtliche Bibliographie*, Leipzig 1928–1938), jakož i na dvou speciálních řadách publikací „Deutsche Stammtafeln“ od r. 1926 a „Ahnentafeln berühmter Deutschen“ od r. 1929. V Drážďanech byl roku 1902 založen spolek „Roland“ nabízející čtenářům měsíčník „Mitteilungen des Rolands“. Populárním se stal také „Archiv für Stamm und Wappenkunde“ spolku s názvem „Verein zur Förderung der Stammkunde“, vycházející mezi lety 1900–1921 v nakladatelství A. Wellerse v Kahle. Většinu článků zde tvořily seznamy numismatických a heraldických sbírek, vedle nichž byly otiskovány dlouhé řady jmen z matrik a jiných písemných pramenů.

organizování genealogického bádání o něco delší tradici než u nás.³⁹ Na provázanost jazykově českého a německého rodopisu první poloviny 20. století ukazují mimo jiné i hojné citace, recenze, odkazy či upoutávky v tehdejší česky psané odborné literatuře na podobně zaměřené publikace vycházející na německém nebo rakouském knižním trhu.⁴⁰ Bez přímé pomoci německých genealogických spolků by se patrně neobešlo ani organizování příznivců rodopisu z řad sudetských Němců. Vznikem Československé republiky se z německého obyvatelstva stala národností menšina a tato přeměna nezůstala bez vlivu na její historické myšlení.⁴¹ První snahy o vlastní spolek se u ní objevily již roku 1918, ale vlastní realizace se uskutečnila až v roce 1927, kdy z podnětu *Arbeitsgemeinschaft für Heimatforschung in Aussig (Pracovní společenství pro vlastivědu v Ústí nad Labem)* došlo ke zřízení zvláštního ústředí pro sudetoněmecké rodopisné bádání při *Německém spolku pro vlastivědné bádání*. Tato *Zentralstelle für sudetendeutsche Familienforschung* evidovala seznam německých rodopisných badatelů a okruh míst, jimiž se dotýčný zabývá, dále zapůjčovala knihy z knihovny spolku a v neposlední řadě vydávala mezi lety 1928–1939 čtvrtletník nazvaný *Sudetendeutsche Familienforschung*. Ten přinášel kromě všeobecných článků o metodách, pramenech (zejména matrikách), biologické genealogii a nejnovější literatuře také poznatky o rodových jménech, výtahy z matrik či rodové tabulky. Vedle ústeckého rodopisného ústředí vznikla v prosinci roku 1929 v Praze druhá rodopisná společnost sudetských Němců, nazvaná *Der deutsche Verein für Familienunde für die*

³⁸ Roku 1871 vznikl ve Vídni spolek „Adler“, který se zaměřoval na heraldiku, genealogii, sfragistiku a epigrafiku na území Rakouska–Uherska. Mezi lety 1871–1873 vydával „Heraldisch-genealogische Zeitschrift. Organ des heraldisch-genealogischen Vereins Adler“, poté 1874–1881 „Jahrbuch des Heraldisch-Genealogischen Vereines Adler“, 1881–83 „Monatsblatt des Heraldisch-Genealogischen Vereines Adler“, 1883–1925 „Monatsblatt der [k. k.] Heraldischen Gesellschaft Adler“, 1926–1938 „Monatsblatt der Heraldisch-Genealogischen Gesellschaft Adler“, 1939–1944 „Monatsblatt der Vereine für Sippenforschung in der Ostmark“.

³⁹ Srov. Antonín MARKUS, *Rodopis, jeho úkoly a cíle*, ČRS československé v Praze 1, 1929, s. 9–14.

⁴⁰ Stručný přehled tehdejší německy psané rodopisné literatury předkládá například Roman PROCHÁZKA, *Bibliografie rodopisného písemnictví o dědičnosti, rasové hygieně a vědách zpřízněných*, ČRS československé v Praze 2, 1930, 45–55, 108–109; Adolf Ludvík KREJČÍK, *Rodopisné časopisy německé*, ČRS československé v Praze 2, 1930, s. 34–36; TÝŽ, *Z bibliografie literárních pomůcek rodopiscových*, Praha 1933; TÝŽ, *Z bibliografie literárních pomůcek rodopiscových*, ČRS československé v Praze 5, 1933, s. 13–27; Antonín HAAS, *Rodopisné časopisy*, ČRS v Praze 13, 1941, s. 49–54.

⁴¹ Blíže František KUTNAR – Jaroslav MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, Praha 1997, s. 953.

Tschechoslovakische Republik, která záhy po svém ustavení vydala první číslo časopisu nazvaného *Jahrbuch des Deutschen Vereines für Familienkunde für die Tschechoslowakische Republik* (1930). „Klasiku“ v prezentaci německé historiografie (včetně občasných článků zabíhajících do genealogie) představuje na našem území *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen* (MVGDB) vycházející mezi lety 1863 a 1944 (ročníky 1.–82.). S Brnem je nerozlučně od roku 1897 spjat *Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens* (ZVGMS),⁴² jehož příloha *Familienforschung* sloužila od roku 1929 jako prostor pro publikování členů odnože zmíněného spolku, založené o rok dříve jako *Arbeitsgemeinschaft für Familienforschung für Mähren und Schlesien*. Drobné články věnované místním rodům otiskovala i některá vlastivědná periodika, jež vydávaly snad všechny české i německé spolky v Čechách a na Moravě. Z obrovského počtu německy psaných časopisů⁴³ lze uvést například od roku 1878 v České Lípě

⁴² Na sklonku roku 1849 se skupinka moravských intelektuálů rozhodla v rámci „Moravsko-slezské společnosti pro zvelebení orby, přírodoznalství a vlastivědy“ v Brně založit spolek, který by se věnoval moravským dějinám. („Moravsko-slezská společnost pro zvelebení orby, přírodoznalství a vlastivědy“, krátce nazývaná „Hospodářská společnost“, navázala na činnost „Moravské společnosti pro přírodovědu a vlastivědu“ a roku 1806 přijala název „Kaiserlich-Königliche Mährische Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde“). K úplnému osamostatnění sdružení „Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens“ došlo v polovině 90. let 19. století. V tuto dobu bylo již také patrné, že se jedná o spolek německý, ač u jeho zrodu stáli zástupci české i německé národnosti. Tehdy bylo také rozhodnuto nahradit dosavadní časopis „Notizenblatt“ novým, s názvem „Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens“ (1897). Přestože první předválečné ročníky naznačovaly, že se časopis stane skutečně moderním historickým periodikem, první světová válka leccos změnila a spolek ani časopis pak již svého postavení z počátku 20. století nedosáhl. Jednak se dostal do výrazných finančních obtíží, ale také jeho odbornost se začala měnit. Místo zájmu o ústřední problémy zemských dějin se stále více objevovaly na stránkách ZVGMS příspěvky s regionální tematikou a materiálové studie. Časopis „Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens“ vycházel 1897–1919 (ročník 1.–23.) a 1922–1943 (ročník 24.–45.). Blíže David KALHOUS, *Osudy jednoho časopisu. Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesien*, in: Pavel SOUKUP – František ŠMAHEL (edd.), *Německá medievistika v Českých zemích do roku 1945*, Praha 2004, s. 95–105; Karl SCHOBERT, *Die historisch-statistische Section der k. k. mähr. Gesellschaft zur Beförderung Section der k. k. mähr. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde und der Deutsche Verein für die Geschichte Mährens und Schlesien 1849–1911*, *Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens* 15, 1911, s. 1–65.

⁴³ Seznam prvorepublikových německy psaných periodik, která se nějakým způsobem dotýkají historického vývoje v hraničních oblastech České republiky uvádí Antonín

vycházející časopis *Mitteilungen des nordböhmisches Vereines für Heimatforschung und Wanderpflege* (předcházela mu *Mitteilungen des nordböhmisches Exkursions-klubs*) nebo od roku 1905 *Mitteilungen zur Volks- und Heimatkunde des Schönhengster Landes*⁴⁴ spolku *Fortbildungs- und Heimatverein in Mährisch-Trübau* v Moravské Třebové. Rovněž sem patří časopis pro ústeckou vlastivědu z let 1921 až 1938 s názvem *Beiträge zur Heimatkunde des Aussig-Karbitzer Bezirkes*, stejně jako pro Jizerské Hory *Jahrbuch des Deutschen Gebirgsvereines für das Jeschken- und Isergebirge in Reichenberg und des Deutschen Gebirgsvereines für Gablonz a. d. N. und Umgebung* či *Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Isergaues*⁴⁵. Ve Vrchlaví utvořený *Krkonošský spolek* vyvíjel aktivity i na poli publikačním a vědecké studie a články jeho přispěvatelů vycházely ve spolkových sbornících a časopisech *Das Riesengebirge in Wort und Bild* (1881–1898), *Jahrbuch des Österreichischen Riesengebirgsvereines* (1912–1918), či v *Jahrbuch des Deutschen Riesengebirgsvereines* (1918–1940).

K činností sudetských Němců je třeba zařadit také sestavování tzv. „Familienbücher“ (Sippenbücher) – souborů rekonstruovaných rodin žijících v určité lokalitě nebo farnosti, jež byly od konce 19. století hojně prováděny na území německých jazykových oblastí, ve 30. letech 20. století pak krátce a pouze torzovitě i v českých zemích. První snahy o vyhodnocení obsahu farních knih lze v Německu klást již do období kolem roku 1860, kdy někteří duchovní začali sestavovat jakési přehledy o rodinách ve své farnosti. Díky genealogickým a vlastivědným touhám a intenzivnějším pokusům sociálních historiků o podrobné statistické zpracování dat o obyvatelstvu začaly brzy „Orstfamilienbücher“ vycházet i knižně. První, z roku 1908, nezůstal dlouho osamocen a podobných titulů do meziválečného období výrazně přibývalo. Původně nepolitická aktivita ovšem rokem 1937 získala zcela jiný rozměr,

KOSTLÁN, Die „*Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen*“ in der tschecho-slowakischen Republik (1918–1939), in: Die böhmischen Länder in der deutschen Geschichtsschreibung seit dem Jahre 1848. Vorträge des 2. Aussiger Kolloquiums des Instituts für slawisch-germanische Forschung der J. E. Purkyně-Universität in Aussig und des Archivs der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik in Prag vom 20. bis 21. April 1995, Acta Universitatis Purkynianae, Slavogermanica 3, Ústí nad Labem 1996, s. 103–113. Přehled meziválečné literatury blíže Stanislava JONÁŠOVÁ-HÁJKOVÁ, *Bibliografie české historie za léta 1927–1929*, Praha 1931.

⁴⁴ První číslo „*Mitteilungen zur Volks- und Heimatkunde des Schönhengster Landes*“ vyšlo v roce 1905, poslední, třicáté sedmé, v roce 1941. Ročníky 1. –6. (1905–1910) nesly název „*Mitteilungen zur Volkskunde des Schönhengster Landes*“.

⁴⁵ „*Mitteilungen des Vereins für Heimatkunde des Jeschken-Isergaues*“ vycházel 1907–1938 (ročníky 1. –32.).

neboť se tehdy zrodil pod vlivem nacistické ideologie „Blut-und-Boden“ velkorysý plán na zpracování všech farních matrik do podoby tzv. „Dorfsippenbücher“. K realizaci tohoto rozsáhlého projektu bylo mobilizováno 14 000 spolupracovníků, kteří měli zpracovat okolo 350 000 knih pro asi 52 000 německých oblastí (při této příležitosti přišly na řadu i materiály z oblastí obydlených sudetskými Němci). Jelikož ale válka tuto činnost zastavila již v roce 1943, jenom část z původních plánů byla do té doby publikována, připravena k tisku, či alespoň v rozpracované podobě. V padesátých letech na základě již čistě soukromých a nepolitických iniciativ genealogů došlo k obnovení prací a některým výsledkům se dostalo i knižní podoby v ediční řadě „Deutsche Ortssippenbücher“. Ostatní zpracovaný materiál zůstává v rukopise, nebo dokonce pouze v podobě kartotéky k matrice, uložen v oddělení Saského státního archivu v Lipsku – Deutsche Zentralstelle für Genealogie.⁴⁶

Nárůst zájmu o občanskou genealogii v meziválečném období přinesl mimo jiné i zvýšení počtu laických zájemců o tento obor, kteří se mnohdy bolestně potýkali s nedostatkem základních odborných znalostí i naprostou absencí specializované literatury, z níž by mohli potřebné informace načerpat. Ne vždy se tudíž o hledání ve starých knihách pokoušel neškolený člověk osobně. Pokud si na hledání netroufal či nechtěl trávit čas pod dohledem faráře, jak bylo nařízeno, mohl písemně požádat daný matriční úřad o jakousi rešerši (ovšem pouze z nepřilíživě starých a nepřehledných knih), nebo svůj dotaz s uvedením výše odměny a kontaktní adresou uveřejnit v časopisech určených duchovním či rodopiscům. Nicméně vzhledem k vývoji situace si genealogické spolky kladly vyšší cíle,⁴⁷ než být pouze sdružením přátel rodopisu a otiskovat podobné žádosti. Zejména Rodopisná společnost chtěla zvyšovat vědeckou úroveň svého časopisu kvalitními články, pořádat kurzy a přednášky. Nejen teoretické, ale namnoze i velmi praktické, poznatky zkušených rodopisců tak zaplňovaly stránky jejího časopisu od jeho vzniku až do konce druhé světové války.⁴⁸ Mnohé osobnosti spojené s Rodopisnou společností stojí i za prvními

⁴⁶ Čtyřdílný inventář s úvodem věnovaným problematice dějin „Orstfamilienbücher“ (OFB) a jejich metodickému zpracování, včetně přehledné bibliografie, vytvořili pracovníci Deutsche Zentralstelle für Genealogie. Blíže Volkmar WEIS – Katja MÜNCHOW, *Ortsfamilienbücher mit Standort Leipzig in Deutscher Bücherei und Deutscher Zentralstelle für Genealogie*, Bestandsverzeichnis der Deutschen Zentralstelle für Genealogie, Teil IV, Neustadt/Aisch, 1996.

⁴⁷ Například Antonín MARKUS, *Rodopis, jeho úkoly a cíle*, ČRS československé v Praze 1, 1929, 9–14; Zdeněk KRISTEN, *Na prahu druhého desetiletí Rodopisné společnosti*, ČRS v Praze 11, 1939, s. 1–3; TÝŽ, *Úkoly českého rodopisu*, ČRS v Praze 12, 1940, s. 1–5.

⁴⁸ Mnohé články předkládaly kromě pasáží o důležitosti rodopisu a návodu, jak správně sestavit rodokmen, také praktické informace o tom, co lze v matrikách najít, jak vypadala

česky psanými publikacemi, v nichž se mohl čtenář poučit o významu, pramenech a metodách rodopisného studia. Jejich nezbytnou součástí bývaly mimo jiné i pasáže o dějinách matrik, specifikách jejich záznamů, případně i s ukázkami a citacemi. K nejčtenějším a dlouho jediným příručkám (mimo- chodem mezi genealogy doporučovaným dodnes) náležely ty, jež pocházely z pera ředitele třeboňského schwarzenberského archivu a prvního redaktora Časopisu rodopisné společnosti Antonína Markuse,⁴⁹ dále publikace, jejímiž autory byli například Adolf Ludvík Krejčík,⁵⁰ Ignác Horníček,⁵¹ Augustin Bek,⁵² Viktor Palivec,⁵³ Václav Kozák⁵⁴ či Ladislav Hosák.⁵⁵ Vedle těchto prací vycházely po celou první polovinu 20. století hojně, ať již knižně,⁵⁶ nebo

v minulosti forma záznamu o křtu, sňatku či úmrtí, čeho se má badatel vyvarovat nebo naopak co pečlivě při čtení v knihách sledovat. Poučení tohoto druhu nabízí např. Richard HRDLIČKA, *O věrohodnosti starých matrik*, ČRS v Praze 1, 1929, s. 88–89; Ignác HORNÍČEK, *Rodinná kronika*, ČRS československé v Praze 1, 1929, s. 98–107; TÝŽ, *Rodokmen*, ČRS československé v Praze 4, 1932, s. 48–61; TÝŽ, *Rodopis a fotografování*, ČRS československé v Praze 5, 1933, s. 35–39, 73–75; Karel KARG, *Rodový vývod a jeho grafické znázornění*, ČRS v Praze 16, 1944, s. 1–4; Václav PETRÁŠEK, *Několik rad rodopiscům*, ČRS v Praze 16, 1944, s. 74–75.

⁴⁹ Antonín MARKUS, *Rodinná kronika. Populární úvod do studia rodopisného (genealogie)*, České Budějovice 1926; Antonín Markus-RATKOVICH, *Příručka rodového kronikáře. Úvod do praktické genealogie. Druhé přepracované a ilustrované vydání Rodinné kroniky*, Praha 1938.

⁵⁰ Přehled domácí i zahraniční literatury z oblasti rodopisu a pomocných věd historických, seznamy základních slovníků, encyklopedií, almanachů a bibliografií předkládá Adolf Ludvík KREJČÍK, *Z bibliografie literárních pomůcek rodopiscových*, Praha 1933.

⁵¹ Ignác Horníček, *Knih o rodopisu. Praktické uvedení do rodopisu s přílohou o obecních kronikách*, Vyškov na Moravě 1939.

⁵² Augustin BEK, *Rodinný zápisník*, Praha 1938; TÝŽ, *Můj rodinný zápisník*, Praha 1939; TÝŽ, *Můj rodový list*, Praha 1940; TÝŽ, *Rodopis v praxi*, Praha 1941 (reedice v *Rodopisná revue* 2003, s. 18–22).

⁵³ Viktor PALIVEC, *Rodina a rodokmen: stručný návod k rodopisné praxi*, Praha 1939.

⁵⁴ Václav KOZÁK, *Hlasy pokolení. Příručka rodopisného pracovníka*, Mladá Boleslav 1941.

⁵⁵ Ladislav HOSÁK, *Jak založím rodinnou kroniku? Praktický návod*, Brno 1940.

⁵⁶ K literatuře toho charakteru náleží např. František KOMÁREK, *Rod Starých v Šlapanicích*, Šlapanice 1916; Karel Cyril NEUMANN, *Příspěvky k dějinám Horů z Ocelovic*, Praha 1917; Josef Pilniaczek RADOSTICKÝ, *Dějiny rodu Pilničků z Radostic a svobodnické rodiny Pilniaczků*, Vídeň 1920; Antonín Petr ŠLECHTA, *Rodopisné rozhledy*, 4 díly, Praha 1924–1925; Josef PILNÁČEK, *Genealogie Podstatských z Prusínovic*, Brno 1929; Jozef MIŠKOVSKÝ, *Rodinná kronika Rottovská 1630–1930*, Praha 1930; Roman PROCHÁZKA, *Rodopisná encyklopedie Československa*, Praha 1931.

časopisecky,⁵⁷ také rodokmeny konkrétních rodů, jimiž se mohl začínající badatel i profesionál inspirovat a které byly z velké části vytvořeny právě na základě matrik. Jak již bylo řečeno, nadšení pro rodopisné bádání v první polovině 20. století pramenilo z řady příčin. Nejčastěji byly pokusy o sestavování rodinné kroniky motivovány touhou po prokázání starobylosti vlastního rodu a z toho plynoucích materiálních výhod či z hluboké úcty k rodinným předkům a snahou zanechat tak budoucím generacím svědectví o minulosti lidí žijících před jejich narozením. Krom vytváření rodové tradice zdůrazňovaly úvodní kapitoly příruček pro rodinné kronikáře navíc i mravní a výchovný rozměr rodopisného bádání a jeho vliv na budování národního uvědomění.⁵⁸

Přístupy k matrikám v meziválečném období ale neměly pouze genealogické hledisko, byť jim pozornost z větší části věnovali genealogové. Oni sami

⁵⁷ Z nepřeberného množství článků, které vycházely především na stránkách Časopisu Rodopisné společnosti československé v Praze, lze uvést pro ilustraci např. Karel CHYTL, *O rodopisu Mánesů*, ČRS československé v Praze 1, 1929, s. 39–44; František TEPLÝ, *Záhada v rodokmenu Malovců z Malovic*, ČRS československé v Praze 1, 1929, s. 73–75; Jindřich Václav BEZDĚKA, *Bezděkové*, ČRS československé v Praze 2, 1930, s. 27–34; Ota MANOUŠEK, *Předkové dramatického spisovatele Emanuela Bozděcha*, ČRS československé v Praze 3, 1931, s. 101–104; P. KVASNIČKA, *Rod Křenů v matrikách holešovských*, ČRS československé v Praze 6, 1934, s. 61–62. Mnohé rodokmeny uváděl časopis Rodokmen. Například Josef FIALA, *Primátorský rod Štrafů v Novém městě na Moravě*, Rodokmen 2, 1947, s. 10–14; TÝŽ, *Rod Jana Štursy*, Rodokmen 2, 1947, s. 106–109; Jiří FASTER, *O původu domažlických Fastrů*, Rodokmen 3, 1948, s. 65–72, 101–107.

⁵⁸ Antonín MARKUS, *Rodinná kronika. Populární úvod do studia rodopisného (genealogie)*, České Budějovice 1926, s. 3–6 například píše: „Neznalost předků a jejich životních osudů nedopřává individuu, aby si uvědomilo, kterak kořeny svého bytí jest vázáno k minulosti, a otupuje v něm cit zodpovědnosti za dobré jméno rodiny v budoucnosti... A nesmí se podceňovati veliký mravní význam rodopisu jak pro rodinu, tak pro stát a lidskou společnost vůbec... Vždyť v poznání minulosti vlastního rodu jímá jednotlivce netoliko úcta starobylosti, ale chvály a úcty hodné skutky mají býti také vzorem a příkladem, vybízejícím k následování, dobré a neposkvrněné jméno od otců zděděné má mu býti vzpruhou, aby veškerým svým jednáním nejen ho neposkvrnil, nýbrž novou ctí ozdobené je zanechal svým potomkům... Z lásky k vlastnímu rodu a rodině vyplývá láska k domovině, ta pravá ideální a nezištná láska k vlasti, jíž by nám právě v dnešních těžkých dobách tolik bylo zapotřebí.“ František ROUBÍK, *Příručka vlastivědné práce*, Praha 1941, s. 18 dodává: „Vedení rodinných a rodových kronik, jež velmi úzce souvisí s rodopisným studiem, pomáhá rovněž buditi hlubší a živější smysl pro pochopení mravního významu vědomí příslušnosti k rodu a snahy po nejčestnějším se jeho uplatnění v celkovém životě národa. Tento mravní a výchovný význam rodopisného bádání, plynoucí z vědomí osobní povinnosti k udržování dobré rodové tradice a odpovědnosti k rodu a potomstvu dodává tomuto studiu vyšší smysl a význam, protože mravní a fyzická dokonalost rodu zaručuje nejlépe zdravý vývoj celého národa.“

si, jak je patrné z mnoha článků, uvědomovali hodnotu farních knih i mimo rodopisná studia. Opakovaně vyzývali k záchraně matrik⁵⁹ a upozorňovali na dosud nevyužitý potenciál tohoto materiálu pro různé oblasti studia. Byli to především *František Roubík*⁶⁰ a *Václav Černý*⁶¹, kdo prosazovali propojení genealogie a vlastivědného výzkumu. Václav Černý na začátku 40. let vydal pro venkovské kronikáře útlou knížečku s mnoha praktickými zkušenostmi, kde mimo rady jak vést pamětní knihy a zpracovat dějiny obce, předkládá čtenářům i stručný návod na sepsání rodinné kroniky. V matrikách pak spatřuje jeden z nejdůležitějších informačních zdrojů pro rodopisné a vlastivědné výzkumy. František Roubík, druhý z autorů, ve svých pracích zastává názor, že jediné rodopisná práce, která je hned od počátku součástí vlastivědného výzkumu, umožňuje pochopit předky ve všech dobových souvislostech. Současně navrhuje podpořit snahy o rozepisování matričních zápisů do lístkových rejstříků jednotnou formou, což by ulehčilo bádání ostatním a byl by tím získán výborný srovnávací materiál k statistickému výzkumu. Ke stejné pracovní metodě, ovšem s mnohem širším záběrem než jen rodopisné a vlastivědné snahy, vybízí ve svém příspěvku *Josef Vítězslav Šimák*.⁶² Doporučuje tak jako Roubík a někteří další⁶³ využít nikoli pouze záznamů týkajících se jedné konkrétní rodiny, ale rozepsat celé matriky, tj. všechny zápisy křtů, sňatků a pohřbů na jednotlivé lístky a posléze pro danou lokalitu (případně pro větší územní celek) vyhodnotit demografické a sociálních jevy, migrace, sociální rozvrstvení obyvatelstva, náboženské a národnostní poměry, vytvořit statistiku profesí či oblíbených jmen atd. Pro využití matrik ke studiu populačního vývoje se ve dvou svých článcích vyslovil *Jaromír Klíma*,⁶⁴ a o přímou realizaci drobné historicko-

⁵⁹ Např. Václav BARTŮNĚK, *O farních archivech*, ČKD 71 (96), 1930, s. 475–477; Josef MÜLDNER, *Záchrana farních archivů v severních Čechách*, Časopis Společnosti přátel starožitností československých v Praze 44, 1936, s. 185–187.

⁶⁰ František ROUBÍK, *Příručka vlastivědné práce*, Praha 1941; František ROUBÍK, *Rodopis a vlastivěda*, ČRS v Praze 15, 1943, s. 35–40. Přehled bibliografie českého historika a archiváře Františka Roubíka (1890–1974) sestavil Pavel HOLÁT, *František Roubík: Bibliografie*, Praha 2005.

⁶¹ Václav ČERNÝ, *Kronikář*, Praha 1940.

⁶² Josef Vítězslav ŠIMÁK, *Jak těžiti z farních matrik*, Od Ještěda k Troskám 1, 1922–1923, s. 135–140.

⁶³ Drobné zprávy o matrikách, jež byly tímto způsobem zpracovány, najdeme například v Časopisu Rodopisné společnosti. Rudolf KRYL, *Mrákotínské matriky*, ČRS v Praze 15, 1943, s. 66; TÝŽ, *Další lístkové matriky*, ČRS v Praze 15, 1943, s. 108.

⁶⁴ Jaromír KLÍMA, *O důležitosti starších matrik farních úřadů pro statistiku pohybu obyvatelstva v zemích československých od r. 1620*, ČRS československé v Praze 2, 1930, s. 105–107; TÝŽ, *O důležitosti starších matrik římskokatolických farních úřadů pro farní*

demografické sondy na základě matrik se pokusil ve válečných letech např. *Josef Žourek*⁶⁵ či *Jan Petr*⁶⁶.

Zvláštní kapitolu práce s matrikami představovaly v první polovině 20. století eugenické teorie⁶⁷ a sestavování biologických rodokmenů umožňujících sledování dědičných vloh. Na tomto poli mezi rodopisci vynikla v meziválečném období především osobnost profesora Přírodovědecké fakulty University Karlovy v Praze *Artura Brožka*,⁶⁸ který již roku 1914 uveřejnil souhrnný náčrt myšlenek americké eugeniky. Formování české eugeniky vyvrcholilo 2. května 1915, kdy byla založena Česká eugenická společnost s programem směřujícím k zušlechtní dědičnosti člověka. Představy a návrhy českých eugeniků byly tehdy naprosto srovnatelné s koncepcemi uplatňovanými jinde v Evropě a rozdíl lze najít pouze ten, že eugenické hnutí díky politickému vývoji v pozdějším Československu nedospělo k významnější praktické realizaci svých myšlenek, na rozdíl od např. do extrému dovedené rasové hygieny nacistického Německa.

Bez ohledu na výše uvedené příspěvky, jejichž autoři upozorňovali odbornou veřejnost na vhodnost matrik pro srovnávací výzkum sociálních, hospodářských či zdravotních poměrů určitého teritoria, je třeba konstatovat, že nejvíce meziválečné produkce zaměřené na matriky tvořily texty zcela jiného charakteru. Většinou byly věnovány pouze jedné knize jedné lokality, výjimečně několika, a měly za úkol přiblížit její/jejich obsah dalším badatelům. Popisovaly zpravidla rozměry matriky, stav knižní vazby, vnitřních záznamů i zdobného provedení titulních listů, citovaly úvodní pasáže, podávaly přehled duchovních, kteří se ve farnosti během let vystřídali, informovaly o užitém způsobu datace, formě a jazyce zápisů, citovaly glosy písařů, stejně jako uváděly neobvyklé záznamy o křtech, sňatcích či úmrtí, zejména o nemanželských dětech či osobách se šlechtickým predikátem. Dále sumarizovaly přehled nemocí, na něž lidé tehdy umírali, řemesel a živností či zapsaných lokalit. Závěrem

a obecní kroniky, jakož i pro historii a statistiku pohybu obyvatelstva na území ČSR od r. 1620–1930, ČKD 72 (97), 1931, s. 180–181.

⁶⁵ Josef ŽOUREK, *Přehled narozených hanácké dědiny Rataj u Kroměříže v letech 1627 až 1940, ČRS v Praze 15, 1943, s. 8–13.*

⁶⁶ Jan PETR, *Populační obrázek z jihočeského Doudlebska, ČRS v Praze 17–18, 1945–1946, s. 69–78.*

⁶⁷ Blíže Michal ŠIMŮNEK, *Česká eugenika a velká válka, Práce z dějin vědy 3, Praha 2002, s. 53–71; Alena ŠUBRTOVÁ, Dějiny populačního myšlení v českých zemích, (=Acta demographica 16), 2006, s. 179–181.*

⁶⁸ Artur BROŽEK, *Zušlechtnění lidstva, Duch a svět (sv. 6), Praha 1914; Artur Brožek, Poznámky o rodopisném a biologickém rodokmenu, ČRS československé v Praze 3, 1931, s. 1–8, 49–62.*

téměř vždy poskytovaly jmenný seznam osob uvedených v dané knize.⁶⁹ Mezi mnoha autory takto koncipovaných článků bezesporu vynikal množstvím a kvalitou poskytovaných informací Václav Bartůněk.⁷⁰ Svoje příspěvky o domácích

⁶⁹ Vincenc OEHM, *Matrika Staro-boleslavská 1682–1730*, Sborník historického kroužku 23 (dále SHK), 1922, s. 117–126; SHK 24, 1923, s. 31–34; Jan Pavel HILLE, *Ze staré matriky zabořské*, SHK 32, 1931, s. 54–59, 150–156; Vilém VANÍČEK, *Matrika držkovská z roku 1651*, SHK 34, 1933, s. 96–124; 35, 1934, s. 34–46, 114–140; Jindřich Václav BEZDĚKA, *Jmenný obsah nejstarších matrik příbramských 1641–1717*, ČRS československé v Praze 1, 1929, s. 116–123; J. BÍLÝ, *Z nejstarších choustnických matrik*, ČRS československé v Praze 2, 1930, s. 23–27; Stanislav ONDRÁK, *Jmenný obsah matrik chelčických z let 1664–1851*, ČRS československé v Praze 2, 1930, s. 36–44; František JEŘÁBEK, *O nejstarší matrice v Paskově*, ČRS československé v Praze 3, 1931, s. 23–24; František JEŘÁBEK, *Jmenný obsah matrik v Jistebníku (1725–1870)*, ČRS československé v Praze 3, 1931, s. 144–147; Boh. Petr, *Lanžovský kostel, matriky a šlechta*, ČRS československé v Praze 4, 1932, s. 113–123; Vincenc OEHM, *Z křestních matrik chotovinských*, ČRS československé v Praze 4, 1932, s. 153–154; Josef PILNÁČEK, *Naše rody v nejstarších matrikách u sv. Štěpána ve Vídni*, ČRS československé v Praze 6, 1934, s. 62–64; Stanislav DVOŘÁK, *Z matrik města Rychnova nad Kněžnou*, ČRS československé v Praze 7–8, 1935–36, s. 40–45; Karel POLÁK, *Jmenný obsah matrik obce Bezděkova z let 1787–1928*, ČRS československé v Praze 7–8, 1935–1936, s. 163–174; Stanislav DVOŘÁK, *Jmenný obsah nejstarších matrik Solnických 1662–1735*, ČRS československé v Praze 9–10, 1937–1938, s. 17–26; Jiří FELIX, *Z nejstarší matriky městyse Kolovče (1652–1701)*, ČRS v Praze 11, 1939, s. 103–105; Jiří FELIX, *Příspěvky k šlechtickému rodopisu z matrik v Blížejově*, ČRS v Praze 11, 1939, s. 18–19; Stanislav DVOŘÁK, *Z nejstarší matriky solnické farnosti, Z Pelclova kraje 4–5*, 1939, s. 13–18; Richard FISCHER, *Matriky města Loštic na Moravě*, ČRS v Praze 15, 1943, s. 94–101; Antonín STRÁNSKÝ, *Nejstarší matrika karlštejnská*, ČRS v Praze 16, 1944, s. 80–81; Richard FISCHER, *Drobnosti ze starých matrik města Loštic na Moravě*, ČRS v Praze 16, 1944, s. 27; TÝŽ, *Badatelům v matrikách města Loštic*, ČRS v Praze 16, 1944, s. 28; Rudolf KRYL, *Matriky města Sedlice u Blatné*, ČRS v Praze 16, 1944, s. 37; TÝŽ, *Matriky z Lomnice nad Popelkou*, ČRS v Praze 16, 1944, s. 23–24; TÝŽ, *Jičínské matriky*, ČRS v Praze 16, 1944, s. 24; Roman CIKHART, *Nejstarší matrika jistebnická*, ČRS v Praze 17–18, 1945–1946, s. 109; Emil TROLDA, *Hudebníci v starých křestních matrikách hl. farního úřadu u sv. Mikuláše v Praze III.*, Rodokmen 1, 1946, s. 21–23, 40–44; Václav OLIVERIUS, *Cizí snoubenci oddaní v Drahoňově Újezdě v letech 1683–1789*, Rodokmen 2, 1947, s. 72–78; Rudolf KRYL, *Nejstarší zápisy v křestní matrice na Bílé Hůrce*, Rodokmen 3, 1948, s. 92–93; TÝŽ, *Zápisy nemanželských dětí v Týně n. Vltavou*, Rodokmen 3, 1948, s. 93; TÝŽ, *Co nám prozrazují staré matriční zápisy*, Rodokmen 3, 1948, s. 94–95; Jan KUBĚNKA, *Nejstarší jaroměřská matrika (1628–1705)*, Jaroměř 1945.

⁷⁰ Václav BARTŮNĚK, *Dobříšské matriky*, Sborník historického kroužku 35, 1934, s. 47–48; TÝŽ, *Nejstarší bakovská matrika*, Sborník historického kroužku 35, 1934, s. 48; TÝŽ, *Michelská matrika narozených, oddaných a zemřelých z r. 1702*, ČKD 75 (100), 1934, s. 432; TÝŽ, *Nejstarší matrika farního úřadu v Lidicích*, ČKD 75 (100), 1934, s. 304; TÝŽ, *Některé archiválie a staré tisky děkanství slánského*, ČKD 75 (100), 1934, s. 103–104; TÝŽ, *Nejstarší matrika farního úřadu u sv. Štěpána v Praze*, ČKD 77 (102), 1936, s. 298–302;

matrikách doplnil i článkem věnovaným dějinám matrik ve světě,⁷¹ který byl i přes několik nepřesností často čten a citován. Od přelomu 19. a 20. století bylo totiž otištěno k dějinám a vývoji matričního zápisu pouze několik drobnějších zpráv,⁷² ale soubornější práce se neobjevila. Další rozsáhlejší článek na toto téma, tentokrát podávající přehled o právním pozadí vedení matrik v českých zemích, pocházel rovněž z počátku 40. let, a to z pera *Karla Doskočila*.⁷³ Téměř ve stejnou dobu, v souvislosti s určováním rasistické čistoty, spatřila světlo světa také německy psaná příručka *Antona Blaschka*.⁷⁴ Jeho kniha zpracovaná podle úředních dotazníků podává po výkladu o vývoji matrik v našich zemích a způsobu jejich vedení podrobný soupis zachovaných matrik římskokatolických, evangelických a jiných vyznání (českých bratří, církve českomoravské, pravoslavné, jednoty bratrské, starokatolické, osob bez vyznání, vojenských

TÝŽ, *Křestní matrika fary svatotomášské z r. 1590*, ČKD 79 (104), 1938, s. 258–263; TÝŽ, *Nejstarší matrika fary sv. Petra na Poříčí v Praze II*, Časopis Společnosti přátel starožitností československých v Praze (dále ČSPSČ) 45, 1937, s. 41–46; TÝŽ, *Nejstarší matrika týnské fary v Praze*, ČSPSČ 45, 1937, s. 84–88; TÝŽ, *Křestní matrika z roku 1623 farního úřadu P. Marie před Týnem*, ČSPSČ 45, 1937, s. 136–140; TÝŽ, *Oddací matrika fary svatotomášské v Praze z roku 1595*, ČSPSČ 45, 1937, s. 185–187, ČSPSČ 46, 1938, s. 58–61, 119–121; TÝŽ, *Úmrtní matrika fary sv. Martina z let 1660–1670*, ČRS československé v Praze 9–10, 1937–38, s. 83–91; TÝŽ, *Křestní matrika bývalého farního úřadu u sv. Martina na Starém městě pražském z r. 1655*, ČRS v Praze 11, 1939, s. 3–10; TÝŽ, *Oddací matrika bývalého farního úřadu u sv. Martina na Starém městě pražském z r. 1655*, ČRS v Praze 11, 1939, s. 77–84; TÝŽ, *Nejstarší matrika v Pyšelích z let 1678–1720*, ČRS v Praze 13, 1941, s. 55–57; TÝŽ, *Ukazatel příjmení v pyšelské matrice křtěných z let 1678–1720*, ČRS v Praze 13, 1941, s. 118–122; TÝŽ, *Ukazatel příjmení v pyšelské matrice oddaných z let 1678–1720*, ČRS v Praze 14, 1942, s. 16–19; TÝŽ, *Oddací matrika farního úřadu ve Slapech z roku 1644*, ČRS v Praze 15, 1943, s. 17–23; TÝŽ, *Úmrtní matrika farního úřadu ve Slapech z roku 1688*, ČRS v Praze 15, 1943, s. 51–55; TÝŽ, *Nejstarší oddací matrika farního úřadu u sv. Jakuba v Praze I.*, Rodokmen 2, 1947, s. 14–19, 53–58.

⁷¹ Václav BARTŮNEK, *Historický vývoj matrik*, ČRS v Praze 12, 1940, s. 6–17.

⁷² Václav OLIVA, *Nejstarší matriky*, Hlídka 19, 1902, s. 605; Antonín PODLAHA, *Ze starých matrik plzeňských*, ČKD 48 (73), 1907, s. 657–659; S., *Z dějin vedení matrik*, Věstník katolického duchovenstva 10, 1909, s. 181; Antonín POSTŘIHAČ, *Staré matriky židovské*, ČKD 72 (97), 1931, s. 451; Ignác HORNÍČEK, *Začátky některých moravských matrik*, ČRS v Praze 3, 1931, s. 154; František JEŘÁBEK, *Počátky matričních zápisů na území řím. katolické diecése Báňsko-bystrické*, ČRS československé v Praze 5, 1933, s. 128–130; František TEPLÝ, *Matriky – zřídlo dějepisce* ČRS v Praze 15, 1943, s. 48–51, 85–94; TÝŽ, *Ze starých matrik*, Sborník historického kroužku 34, 1933, s. 22–28.

⁷³ Karel DOSKOČIL, *Vývoj matrik v českých zemích ve světlech právních předpisů*, ČRS v Praze 12, 1940, s. 41–50.

⁷⁴ Anton BLASCHKA, *Die Personenstandsregister im Protektorat Böhmen und Mähren*, Sudetendeutsches historisches Archiv, Band 4, Prag 1940.

a židovských). Seznam zachovaných matrik je sestavený abecedně podle německých jmen farností (kromě příslušné obce a diecéze uvádí autor i druh a časové rozpětí zachovaných matrik), seznam vojenských matrik pak podle zbraní a jednotlivých vojenských těles. Závěrem je zachycen v názorném diagramu počet matrik od roku 1600 až po současnou dobu.

Publikační činnost v poválečných letech

Válka zanechala na archiváliích, matriky nevyjímaje, nenahraditelné škody. V případě, že přečkaly bez újmy bouřlivá léta, čekala je mnohde bezprostředně po roce 1945 hloupost některých mocných a staré matriky tak spolu s dalšími materiály, jakožto nepotřebné, končily v ohni, ve vlhku, ale i třeba ve sběru starého papíru, na smetišti či dokonce v močálu.⁷⁵ Pro některé špatně uložené knihy byl proto, obrazně řečeno, vysvozením zákon ze dne 7. prosince č. 268/1949 Sb., o matrikách, přijatý Národním shromážděním republiky Československé, kterým byla s účinností od 1. ledna 1950 nově upravena matriční agenda a dosavadní způsob evidence obyvatelstva pozastaven. Tímto vešel v poválečném Československu v platnost zákon o jednotném systému státních matrik pod kontrolou místních (městských) národních výborů⁷⁶ a všechny matriční knihy byly prohlášeny za státní majetek. Církevní i civilní matriky se k 31. prosinci 1949 uzavřely a nové začaly být vedeny podle zásady, že pro každý ustanovený matriční obvod existuje jedna matrika oddaných a pro každou obec po jedné matrice narozených a zemřelých. Původní matriky zůstaly poté i nadále uloženy na farních úřadech, ale výpisy z nich směly poskytovat pouze příslušné matriční úřady. Teprve ke konci roku 1951 bylo vydáno nařízení, aby okresní matrikáři provedli do 15. dubna 1952 převzetí matrik od všech farních úřadů⁷⁷ s tím, že knihy s obsahem přesahujícím rok 1870 budou nadále uloženy u příslušného matričního úřadu a tzv. neživé (ukončené do roku 1870), budou

⁷⁵ Rudolf KRYL, *Válka a archiválie*, Rodokmen 3, 1948, s. 123; *Matriky na smetišti*, Rodokmen 1, 1946, s. 62–63 (nesignováno).

⁷⁶ O povolení studia tzv. živých matrik v poválečné době blíže Rudolf MELICHAR, *Studium v matrikách u Místních národních výborů*, Listy Genealogické a heraldické společnosti v Praze (=Acta genealogica ac heraldica), řada 5, sešit 4, 1977, s. 210–211.

⁷⁷ Tehdejší problémy s přejímáním matrik, vzniklé ztráty a způsob evidence popisuje Pavel JANOUŠEK, *Soubor matrik do roku 1900 – zkušenosti z přejímání a inventarizace podle nových zásad*, Acta Litomericensia 1978, s. 10–33. Několik výrazně době poplatných článků o matrikách a matrikářích nabídl například Zpravodaj Jihočeského KNV. Bohumír JANOUŠEK, *Matriky v Jihočeském kraji*, Zpravodaj Jihočeského KNV v Českých Budějovicích pro poslance a funkcionáře národních výborů, zvl. číslo, 1980, s. 1–2; Josef SAMEC, *Minulost a současnost matrik. Na Strakonicku*, tamtéž, s. 10–11.

předány do krajského (později státního oblastního) archivu.⁷⁸ Kromě matrik byl tehdy z far svezzen také průvodní listinný a spisový materiál k neživým matrikám (originály rodných listů, sňatkové protokoly, povolení k sňatkům, úmrtní ohledací listy a jiné).

Ačkoliv byly staré matriky přesunuty pod správu několika odborných vědeckých pracovišť, což usnadňovalo pátrání v nich, marxistická historiografie neposkytovala příliš mnoho prostoru k jejich studijnímu využití. V důsledku preference „závažnějších“ badatelských témat, včetně zamítavého postoje k rodopisu i k demografii obecně,⁷⁹ došlo na několik let ke stagnaci výzkumů v této oblasti. Nelze si ovšem představit, že by zájem o obyvatelstvo českých zemí přestal úplně existovat. Nicméně, podobně jako v meziválečném období, se i po druhé světové válce populačním vývojem minulých staletí zabývali zpočátku nikoli historikové, nýbrž demografové a statistikové,⁸⁰ jako např. *Vladimír Srb*, *Milan Kučera*, *Ladislav Růžička*, *Zdeněk Vávra* či *Zdeněk Pavlík*. Ti ovšem nepracovali s matrikami, ale s materiály vzniklými ze státní statistiky, čímž navázali na tradici rakouských statistiků i na historicky orientované výzkumy takových prvorepublikových osobností, jako byli demograf *Antonín Boháč*,⁸¹ jenž byl jedním z průkopníků mezi badateli populačního vývoje českých zemí v 19. století, nebo středoškolský profesor historie *František Dvořáček*,⁸² který je autorem vynikající edice všech dochovaných výsledků konskripcí obyvatelstva českých zemí od roku 1754. Matriky tehdy nevyužili ve svých monografiích a člancích ani historikové, kteří se pokoušeli o odhady celkového populačního

⁷⁸ V souvislosti s přejímáním agendy vznikaly i první inventáře fondu matrik. Poté, co byly v roce 1952 Archivu hlavního města Prahy předány matriky z pražských katolických farností v časovém rozsahu z let 1548 až 1870, zpracoval kolektiv archivářů pod vedením Václava Hlavsy soupis tohoto souboru. Václav HLAVSA, *Pražské matriky farní 1584–1870*, Praha 1954. Dále např. Jitka KALISTOVÁ – Miroslav KLOS, *Matriky Severomoravského kraje: místní rejstřík, díl I. a II.*, Ostrava 1969.

⁷⁹ V tehdejší Sovětském svazu byla demografie redukována na demografickou statistiku a mnohá demografická data ze sčítání lidu i běžné evidence byla utajována. Sovětští poradci na statistickém úřadě doporučovali zrušení evidence přirozené měny, k čemuž naštěstí nedošlo.

⁸⁰ V prvním čísle sborníku „Statistika a demografie“ se poválečná generace českých demografů představila několika články s historickou problematikou.

⁸¹ Boháčova bibliografie publikovaných a nepublikovaných příspěvků má více než 500 položek. Blíže Alena ŠUBRTOVÁ, *Antonín Boháč – statistik a demograf. Život a dílo*, Sborník Národního muzea v Praze 31, 1977, řada A, č. 1–3.

⁸² František DVOŘÁČEK, *Soupisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1745–1921*, Praha 1926.

vývoje českých zemí.⁸³ Z konce 50. let je to např. *Otto Placht*⁸⁴ zachycující vývoj počtu obyvatelstva, zejména důsledky třicetileté války, nebo v polovině 60. let *Ludmila Kárníková*⁸⁵ prezentující na základě práce s celozemskými údaji o četnosti obyvatelstva obraz české populace od poloviny 18. století do roku 1914.

Teprve v průběhu šedesátých letech 20. století se objevily první studie historiků zpracovávající matriční záznamy. Mezi méně rozsáhlými příspěvky *Jana Tomana*,⁸⁶ *Jaroslavy Kalsarové*⁸⁷ či *Jiřího Hanzala*⁸⁸ k populačnímu vývoji jižních Čech vyčnívá podnětná práce *Aleny Šubrtové*⁸⁹ o kojenecké úmrtnosti v Praze na přelomu 18. a 19. století stejně jako výzkum *Lumíra Dokoupila*,⁹⁰ který se na základě rozboru matrik a sumářů ze sčítání obyvatelstva zabýval velmi detailně populačním vývojem části ostravské průmyslové oblasti a poukazyval na možnosti demografické mikroanalýzy v praxi. Poněkud jiným způsobem tehdy přistoupil k matrikám *Josef Srb*,⁹¹ když pro přehled demografického vývoje okolí Prahy statisticky zpracoval rodopisná data.

⁸³ Podrobněji např. Eduard MAUR, *Populační důsledky třicetileté války*, HD 12, 1987, s. 137–152; Petr JANČÁREK, *Populační vývoj českých zemí v předbělohorském období a problematika jeho studia*, HD 12, 1987, s. 125–136; Alena ŠUBRTOVÁ, *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*, (=Acta demographica 16), 2006.

⁸⁴ Otto PLACHT, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18. století*, Praha 1957.

⁸⁵ Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965.

⁸⁶ Jan TOMAN, *Přirozený populační vývoj na osadě mirotické*, Jihočeský sborník historický 28, 1959, s. 57–64.

⁸⁷ Jaroslava KALSEROVÁ, *Populační vývoj jihočeské vesnice v 17. st. a v první polovině 18. st.*, HD 1, 1967, s. 28–34.

⁸⁸ Josef HANZAL, *Demografické poměry v šumavské oblasti v 2. pol. 17. a poč. 18. st.*, HD 2, 1968, s. 9–16.

⁸⁹ Alena ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785–1815 na základě matrik*, HD 2, 1968, s. 45–57.

⁹⁰ Lumír DOKOUPIL, *Příspěvek k demografickému vývoji Vítkovic v letech 1820–1879*, Slezský sborník 64, 1966, s. 179–189; TÝŽ, *Změny v demografickém vývoji Moravské Ostravy za průmyslové revoluce*, Studie k vývoji ostravské průmyslové oblasti 1, 1966, s. 5–46; TÝŽ, *Demografický vývoj ostravské aglomerace*, Spisy Pedagogické fakulty v Ostravě 6, 1967; TÝŽ, *Studium populačního vývoje ostravské průmyslové oblasti*, HD 2, 1968, s. 86–89 (zde autor uvádí přehled dalších článků věnovaných výzkumu populačního vývoje ostravské oblasti).

⁹¹ Josef SRB, *Využití rodopisné studie pro historickou demografii*, Demografie 11, 1969, s. 125–131; TÝŽ, *Úmrtnost obyvatelstva v pražském okolí v polovině XVIII. a XIX. století*, Demografie 15, 1973, s. 50–55.

Současně s články věnovanými populačnímu vývoji začala být řešena v řadě specializovaných sborníků a odborných periodik i nezbytná otázka matrik jako pramene, jejich vývoje i dalšího využití na poli historické vědy. Například *Josef Nuhlíček*⁹² v krátkosti zmínil vývoj matrik, upozornil na matriční listinné doklady a otázku jejich skartace a *Marie Vojtíšková*⁹³ detailně informovala o formě záznamů matrik, které vedly v období protektorátu občanské úřady (Standesamt) v sudetoněmeckých oblastech. Na matriky jako vhodný pramen ke studiu způsobu života dělníků přicházejících do průmyslových měst poukázala *Jarmila Šťastná*⁹⁴ a *Milan Myška*⁹⁵ předložil úvahy o mikroanalytickém přístupu při studiu sociálních struktur a strojovém zpracování excerpovaných matrik. K nejdůležitějším pracím tohoto druhu z konce 60. a počátku 70. let ovšem patří bezesporu texty *Eduarda Maura*, díky nimž se českým čtenářům kromě poučení o dějinách matrik a matričního zápisu⁹⁶ dostalo i povědomí o nových přístupech západoevropských historiografií k evidenčním pramenům, především byly přiblíženy metodicky podnětné historickodemografické práce francouzské provenience.⁹⁷ Pozornost vědeckého světa se totiž tehdy upírala k demografovi Louis Henrymu, který spolu s archivářem a genealogem Michelelem Fleuryem rozpracoval metodu tzv. rekonstrukce rodin⁹⁸ a její pravidla v roce 1956 publikoval. Výrazného mezinárodního věhlasu nabyly jejich objevy zejména poté, co o nich Henry referoval při příležitosti světového kongresu historické vědy ve Stockholmu

⁹² Josef NUHLÍČEK, *Matriční listinné doklady a jejich hodnota*, Archivní časopis 19, 1969, s. 91–97.

⁹³ Marie VOJTÍŠKOVÁ, *Okupační matriky jako historický pramen*, Ústí nad Labem 1969.

⁹⁴ Jarmila ŠŤASTNÁ, *Matriky jako pramen ke studiu způsobu života dělníků*, Český lid 48, 1961, s. 170–171.

⁹⁵ Milan MYŠKA, *Mikroanalýza při studiu struktury dělnické třídy za průmyslové revoluce*, *Prameny – metody – techniky*, Slezský sborník 66, 1968, s. 1–15.

⁹⁶ Eduard MAUR, *Matriky v Čechách a jejich vývoj*, Zpravodaj pro přátele rodopisu a heraldiky 1, 1969, s. 75–90; TÝŽ, *O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům*, HD 3, 1969, s. 4–19; TÝŽ, *Církevní soupisy obyvatel v katolické a protestantské Evropě*, HD 4, 1970, s. 4–18; TÝŽ, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, HD 6, 1972, s. 41–42.

⁹⁷ Eduard MAUR, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*, HD 2, 1968, s. 72–83; TÝŽ, *Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním zřetelem k historické demografii)*, Sborník archivních prací 20, 1970, s. 425–457.

⁹⁸ Podstatou metody rekonstrukce rodin je evidence všech manželských párů usídlených v určitém časovém úseku v dané farnosti. K těmto manželským párům se přiřadí základní životní údaje (zpravidla z matriky), jež se týkají jednak jich samých, jako je narození, úmrtí, věk, bydliště zaměstnání atd., a jednak jejich dětí.

v roce 1960. Jimi navrhovaný pracovní postup vycházející z velmi detailního studia matrik se rychle šířil Evropou a postupem doby se i v rámci české historické demografie, která se jako samostatná vědní disciplína konstitovala v šedesátých letech 20. století⁹⁹ (včetně vydávání vlastní ročenky¹⁰⁰), uskutečnily pokusy o aplikaci francouzských metod bádání.

Přestože oficiální historická věda odsouvala matriky stále ještě do pozadí, genealogové o ně projevovali zájem trvale, byť byla po válce činnost jejich spolků a vydávání časopisu násilně ukončeny. Až díky příznivějšímu politickému klimatu konce 60. let mohly snahy o institucionalizaci příznivců rodopisu ožít. Po dvouletém setrvávání v pozici *Heraldické a rodopisné sekce Klubu sběratelů kuriozit* a dlouhých byrokratických průtahů se 5. 3. 1969 touhy po samostatné organizaci naplnily. V Národním muzeu v Praze byla tehdy ustavena *Genealogická a heraldická společnost v Praze*¹⁰¹ a založen časopis nazvaný *Listy Genealogické a heraldické společnosti v Praze*¹⁰². Postupem doby

⁹⁹ Blíže Pavla HORSKÁ – Jan HAVRÁNEK, *Historická demografie do roku 1985*, Historický časopis 34, 1986, s. 403–423; Pavla HORSKÁ, *Česká historická demografie*, Český časopis historický 89, 1991, s. 519–532; Eduard MAUR, *Historie – demografie – historická demografie*, Historický obzor 3, 1992, č. 9, s. 261–265; Pavla HORSKÁ, *Rodinná skupina v Československu očima historické demografie*, HD 16, 1992, s. 57–61; Eduard MAUR, *Débuts, développement et état actuel de la démographie historique en République tchèque*, Prager Wirtschafts- und Social-historische Mitteilungen (Prager WISOHIM)/Prague economic and social history papers, Band/Wolume 3, 1996, s. 21–35; Pavla HORSKÁ, *Česká a francouzská historická demografie roku 1999: po třiceti letech kontaktů – jak dále?*, HD 23, 1999, s. 5–12; TÁŽ, *K problematice historické demografie*, Časopis Matice moravské 120, 2001, s. 77–86; Josef GRULICH, *Historická demografie a dějiny rodiny v Evropě a v České republice po roce 1950*, HD 26, 2002, s. 123–146.

¹⁰⁰ První číslo časopisu „Historická demografie“ vydal v roce 1967 tehdejší Historický ústav Československé akademie věd, od roku 1992 vychází péčí Sociologického ústavu Akademie věd České republiky.

¹⁰¹ O vývoji české genealogie po roce 1945 podrobněji Jaroslav HONC, *Cesty a cíle české genealogie po roce 1945*, Genealogické a heraldické listy 19, 1999, č. 1–2, s. 37–41; Jan PODHOLA, *35. výročí založení ČGHSP*, Genealogické a heraldické listy 24, 2004, č. 1, s. 2–11, č. 2, s. 2–7, č. 3–4, s. 2–9.

¹⁰² Časopis „Listy Genealogické a heraldické společnosti v Praze“ vycházel zpočátku v tzv. řadách (osm řad 1969–1980 obsahuje 54 sešitů). Roku 1981 bylo označení „řada“ změněno na „ročník“, byl to devátý a vyšel jeden sešit. Téhož roku byla činnost společnosti úředně zastavena a pokračovala až od 4. 1. 1990. Časopis často měnil název: Listy Genealogické a heraldické společnosti v Praze (1969–1978); Zpravodaj Genealogické a heraldické společnosti v Praze (1979–1980); Zpravodaj České heraldické a genealogické společnosti, Jílové (1981); Listy Genealogické a heraldické společnosti v Praze (1990–1991), Genealogická a heraldická ročenka (1992), Genealogické a heraldické listy (1993–dosud). Bibliografický

vznikaly pobočky této pražské centrály v Žerčicích u Mladé Boleslavi, Brně, Ústí nad Orlicí, Táboře, Ohnišově, Ostravě a Olomouci, z nichž některé vydávaly po určitou dobu i vlastní zpravodaj. Na konci 60. let (1968), byl založen také klub *Heraldická sekce při Muzeu těžby a zpracování zlata v Jílovém u Prahy*, který se prezentoval časopisem *Heraldika – bulletin pro základní pomocné historické vědy*.¹⁰³ Svůj zpravodaj s názvem *Zpravodaj pro přátele rodopisu a heraldiky* měl od roku 1969 i *Kroužek přátel rodopisu a heraldiky při Městském archivu v Plzni*. V 80. letech k nim přibýly *Genealogické a heraldické informace*, které od roku 1980 nepravidelně vydával *Genealogický a heraldický klub při Domu kultury ROH Královopolské strojírný v Brně*, jenž dnes nese název *Moravská genealogická a heraldická společnost*.¹⁰⁴ Tyto časopisy svým obsahem a vnitřním uspořádáním v mnohém navázaly na prvorepublikové předchůdce a ohledně matrik v nich tak najdeme především drobnější badatelské objevy zaměřené na jednu konkrétní knihu, zajímavosti z matričních zápisů nebo prezentaci rodinné kroniky.¹⁰⁵ Spíše

přehled všech prací publikovaných v časopisech České genealogické a heraldické společnosti v Praze uvádí Miloslav TRNKA, *Genealogií a heraldikou 1969–2002*, Praha 2003.

¹⁰³ V letech 1968–1981, kdy vyšlo celkem 14. ročníků, nesl časopis název „Heraldika – bulletin pro základní pomocné historické vědy“. V roce 1982–1983 se heraldická sekce přeměnila v „Českou heraldickou a genealogickou společnost při Okresním muzeu Prahazápad v Jílovém“ a vydávala časopis „Heraldika a genealogie“. V letech 1984–86 byl klub nucen, poté co byla jeho činnost v muzeu v Jílovém ukončena, najít nového spolupracovníka, a vznikl tak „Klub historiografie při ZO Svazarmu“, vydávající tři ročníky časopisu jako „Zpravodaj Heraldika a genealogie“. Od roku 1987 došlo opět ke změně a vznikl „Klub pro českou heraldiku a genealogii při ZK ROH Tesla Strašnice“. Od roku 1990 nese název „Klub pro českou heraldiku a genealogii“ a prezentuje se časopisem „Heraldika a genealogie“.

¹⁰⁴ Počátky „Moravské genealogické a heraldické společnosti“ leží v roce 1972, kdy byla v Brně zřízena pobočka „Pražské genealogické a heraldické společnosti“. Do roku 1995 fungovala jako zájmový klub, který se v roce 1996 přeměnil na občanské zájmové sdružení. Obsah některých čísel nabízí webové stránky Moravské genealogické a heraldické společnosti v Brně.

¹⁰⁵ Eman TOMAN, *Matriky a změny příjmení*, Zpravodaj pro přátele rodopisu a heraldiky 1, 1969, s. 164–171; Viktor PALIVEC, *Úmrtní diagnózy*, Listy Genealogické a heraldické společnosti v Praze (=Acta genealogica ac heraldica) (dále LGHSP), řada 1, sešit 3, 1969, s. 5–7; Jindřich Václav BEZDĚKA, *Sňateční záznamy proboštského archivu svatohorského*, LGHSP, řada 1, sešit 8, 1970, s. 4–9; Viktor GENTTNER, *Poznámky badatelů – německé zdrobněliny jmen*, LGHSP, řada 1, sešit 11, 1971, s. 18; Vojtěch KULDA, *V německy psaných matrikách narozených města Toužimi*, LGHSP, řada 1, sešit 15, 1971, s. 31–32; Václav ELZNIC, *Nejstarší matrika berounská*, LGHSP, řada 2, sešit 22, 1973, s. 10–11; Bohuslava ŠTASTNÁ, *Frekvence křestních jmen farnosti Brno-Tuřany v 17. století*, LGHSP, řada 3, sešit 11, 1975, s. 13–19; Václav ELZNIC, *Četnost křestních jmen v slánských*

sporadicky se zde objevovaly v souvislosti s matrikami i metodicky podnětné práce. Např. *Eduard Maur*,¹⁰⁶ *Jaroslav Honc*¹⁰⁷ či *Marie Marešová*¹⁰⁸ se zaměřili na spolupráci genealogie a historické demografie, zejména na možnost provedení rekonstrukce rodin a její následné využití pro historickou demografii.

Produkce let sedmdesátých a osmdesátých

Od poloviny sedmdesátých let 20. století se rozsah a témata výzkumu odvíjely z velké části od náplně Státního plánu základního výzkumu (SPZV), jehož garantem ve smyslu zákona byla Československá akademie věd a na jehož plnění se podílely vedle pracovišť Akademie především vysoké školy. I když se

matrikách na konci 19. stol., LGHSP, řada 3, sešit 12, 1976, s. 25–26; Jiří VRANÝ, *Zajímavé zápisy v matrikách*, LGHSP, řada 4, sešit 1, 1976, s. 26–27; Vilém NEJEDLÝ, *Rodopisné zápisy v matrikách i mimo ně*, LGHSP, řada 4, sešit 3, 1976, s. 95–96; Věra SEKOTOVÁ, *Vrchnostenská křestní matrika pro poddané v Bratčicích 1642–72*, LGHSP, řada 4, sešit 5, 1977, s. 150–154; Karel BEZDĚK, *Netradiční záznam v matrice*, LGHSP, řada 6, sešit 2, 1978, s. 86–87; Václav ELZNIC, *Židovská jména a příjmení podle patentu z r. 1787 a v libeňské matrice z let 1794–1818*, LGHSP, řada 6, sešit 2, 1978, s. 83–86; Jaroslav ŠANDA, *Židovské archiválie a prameny pro rodopisné práce*, LGHSP, řada 6, sešit 2, 1978, s. 81–83; Libuše CÍMALOVÁ, *Matriky porubské farnosti*, Zpravodaj Ostravské pobočky Genealogické a heraldické společnosti v Praze 1978, s. 23–25; Jiří VRANÝ, *Porodnost a frekvence křestních jmen na Mšensku v letech 1671–1770*, Zpravodaj Genealogické a heraldické společnosti v Praze, řada 7, sešit 1–2, 1979, s. 23–42; Jaroslav BERNARD, *Matriční úskalí rodopisce*, Zpravodaj Genealogické a heraldické společnosti, řada 8, sešit 1, 1980, s. 37–39; Jindřich FRANCEK, *Z dějin matriční agendy farního úřadu v Nechanicích nad Bystřicí na přelomu 19. a 20. století*, Zpravodaj Genealogické a heraldické společnosti, řada 8, sešit 1, 1980, s. 28–33; Pavel VRBA, *Zajímavý případ svou stejných křestních jmen u sourozenců*, Genealogické a heraldické informace 1984, s. 35–36; Bohuslava ŠTASTNÁ, *Statistika sňatků a zajímavé zápisy v tuřanské oddací matrice z let 1658–1710*, Genealogické a heraldické informace 1984, s. 311–322; Jaroslava BRICHOVÁ, *Demografický výzkum Novojičínka – zpracování matrik*, in: Karel MÜLLER (ed.), *Sborník příspěvků – 3. setkání genealogů a heraldiků*, Ostrava 15.–16.10.1986, Vydal Klub genealogů a heraldiků Ostrava, DK ROH VŽSKG, Ostrava 1987, s. 16–17.

¹⁰⁶ Eduard MAUR, *Historická demografie a genealogie*, Listy Genealogické a heraldické společnosti v Praze (=Acta genealogica ac heraldica), řada 3, sešit 4, 1974, s. 4–7.

¹⁰⁷ Jaroslav HONC, *Možnosti a cíle české kvantitativní genealogie a heraldiky*, Listy Genealogické a heraldické společnosti v Praze (=Acta genealogica ac heraldica), řada 4, sešit 1, 1976, s. 1–13. Jaroslav Honc zastával několik let funkci předsedy Genealogické a heraldické společnosti a redigoval její časopis. V řadě teoretických studií se pokoušel dát genealogii hlubší vědecký smysl, především přiblížit ji k historické demografii.

¹⁰⁸ Marie MAREŠOVÁ, *Genealog a historická demografie*, Zpravodaj Genealogické a heraldické společnosti v Praze, řada 7, sešit 3–4, 1979, s. 19–21.

plánování vědy v ČSAV¹⁰⁹ uplatňovalo již od jejího vzniku, teprve na začátku normalizace se ustálilo do pravidelného rituálu pětiletkových intervalů a tento stav přetrval až do roku 1990, kdy SPZV nahradil grantový systém. Demografická problematika byla do Státního plánu základního výzkumu zařazena díky iniciativě Československé demografické společnosti při ČSAV a za zmínku stojí především dvě pětiletky v období let 1976–1985.¹¹⁰

Ve SPZV na šestou pětiletku (1976–1980) bylo řešení nejdůležitějších otázek demografie soustředěno v hlavním úkolu VIII-1-8 nazvaném *Základní problémy reprodukce lidských populací se zvláštním zřetelem k Československu*, jehož cílem bylo zkoumání pravidelností vývoje demografických a geodemografických systémů v obecné rovině globálního vývoje. Koordinačním pracovištěm byla tehdy Přírodovědecká fakulta UK Praha a hlavním koordinátorem činnosti Zdeněk Pavlík. Dílčí úkol tohoto prvního období zaměřený na historickodemografickou problematiku nesl název *Podmínky vzniku a průběhu demografické revoluce v Československu* a jeho hlavní náplň spočívala ve výzkumu úmrtnosti a přirozené měny obyvatelstva ve vybraných oblastech Čech a Moravy. Na plnění úkolu se podílela především Pracovní skupina pro historickou demografii při Archivní správě Ministerstva vnitra ČSR, kterou tvořili zájemci o historickou demografii z vysokých škol, akademických ústavů a archivů a která velmi úzce spolupracovala i s Odbornou skupinou pro historickou demografii v rámci Československé demografické společnosti při ČSAV. Poprvé seznámili badatelé s dílčími výsledky studia matrik 17.–19. století odbornou veřejnost ve dnech 2. a 3. března 1978, kdy uspořádalo antropologické oddělení Národního muzea v Praze ve spolupráci s Československou společností demografickou při ČSAV v zasedací síni Národního muzea vědecké zasedání o paleodemografii a historické demografii.¹¹¹ Přednesené diskusní příspěvky Jiřího Adámka,¹¹² Marie Marešové,¹¹³ Jany Pražákové,¹¹⁴ Miloslava

¹⁰⁹ Strategie vědní politiky byla z velké části spojena se službou socialistickému státu a představou plánovitého rozvoje.

¹¹⁰ Blíže Olga VIDLÁKOVÁ, 20 let Československé demografické společnosti, in: *20 let Československé demografické společnosti při ČSAV*, Praha 1985, s. 11–19.

¹¹¹ Eliška ČÁŇOVÁ, *Vědecké zasedání o paleodemografii a historické demografii*, Archivní časopis 28, 1978, s. 42–43.

¹¹² Jiří ADÁMEK, *Demografický vývoj kralické farnosti v období 1652–1760*, Demografie 22, 1980, s. 103–104.

¹¹³ Marie MAREŠOVÁ, *K demografickému vývoji Chvojnovska*, Demografie 22, 1980, s. 104–106.

¹¹⁴ Jana PRAŽÁKOVÁ, *K výsledkům excerpce matrik zemřelých 1698–1783 ř.-k. farnosti ve Smečně*, Demografie 22, 1980, s. 106–108.

Bělohlávka,¹¹⁵ Jiřiny Psíkové,¹¹⁶ Marie Rápásově,¹¹⁷ Marie Vojtíškové,¹¹⁸ Věry Sekotové¹¹⁹ a Elišky Čáňové¹²⁰ o stavu výzkumu mortality byly posléze otištěny v časopise Demografie. Konečné číselné výsledky byly prezentovány ve 4. monotematickém svazku Acta demographica z roku 1981 pod názvem *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)*,¹²¹ který shrnoval data sond patnácti farních obvodů, zachycujících vývoj úmrtnosti v letech 1632–1899 ve vybraných lokalitách českých zemí.¹²² Pro takto poprvé rozsáhleji koncipovaný projekt byly vybrány oblasti s matriční evidencí zacho-

¹¹⁵ Miloslav BĚLOHLÁVEK, *Vývoj mortality v Plzni v letech 1750–1800*, Demografie 22, 1980, s. 108–111.

¹¹⁶ Jiřina PSÍKOVÁ, *Úmrtnost v milevské farnosti v letech 1750–1799*, Demografie 22, 1980, s. 111–115.

¹¹⁷ Marie RÁPÁSOVÁ, *Úmrtnost v třeboňské farnosti v letech 1750–1799*, Demografie 22, 1980, s. 115–118.

¹¹⁸ Marie VOJTÍŠKOVÁ, *Příspěvek k demografickému průzkumu České Lípy*, Demografie 22, 1980, s. 119–121.

¹¹⁹ Věra SEKOTOVÁ, *Demografické poměry v Králíkách a počty zemřelých v 2. polovině 18. století*, Demografie 22, 1980, s. 118–119.

¹²⁰ Eliška ČÁŇOVÁ, *Mortalita na Broumovsku 1632–1781*, Demografie 22, 1980, s. 99–101.

¹²¹ *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)*, Acta demographica 4, Praha 1981.

¹²² Eliška ČÁŇOVÁ, *Výsledek průzkumu matrik farního obvodu města Broumov z let 1632–1781*, in: *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)*, Acta demographica 4, Praha 1981, s. 63–73; Ladislav DUŠEK, *Výsledek průzkumu matrik farního obvodu města Budyně nad Ohří z let 1701–1850*, tamtéž, s. 74–88; Petr MUŽÍK, *Výsledek průzkumu matrik farního obvodu města Domažlice z let 1690–1830*, tamtéž, s. 89–108; Hana DOBRÁ, *Výsledek průzkumu matrik obce Doudlevec u Plzně z let 1750–1899*, tamtéž, s. 109–112; Marie MAREŠOVÁ, *Výsledek průzkumu matrik chvojnovského farního obvodu z let 1656–1775*, tamtéž, s. 113–119; Walburga WOWKOVÁ, *Výsledek průzkumu matrik farního obvodu města Jablonce nad Nisou z let 1730–1849*, tamtéž, s. 120–133; Jiří ADÁMEK, *Výsledek průzkumu matrik farního obvodu vesnice Kralice na Hané v letech 1658–1760*, tamtéž, s. 134–144; Věra SEKOTOVÁ, *Výsledek průzkumu matrik farního obvodu města Králíky z let 1760–1809*, tamtéž, s. 145–153; Jiřina PSÍKOVÁ, *Výsledek průzkumu matrik farního obvodu Milevsko z let 1750–1799*, tamtéž, s. 154–161; Vladimír VOLDÁN, *Výsledek průzkumu matrik farního obvodu městečka Oslavany z let 1660–1799*, tamtéž, s. 162–176; Miloslav BĚLOHLÁVEK, *Výsledek průzkumu matrik farního obvodu města Plzně z let 1750–1799*, tamtéž, s. 177–183; Libuše CÍMALOVÁ, *Výsledek průzkumu matrik farního obvodu vesnice Poruba z let 1661–1849*, tamtéž, s. 184–202; Jana PRAŽÁKOVÁ, *Výsledek průzkumu matrik farního obvodu městečka Smečna z let 1700–1783*, tamtéž, s. 203–212; Marie RÁPÁSOVÁ, *Výsledek průzkumu matrik farního obvodu města Třeboně z let 1750–1829*, tamtéž, s. 213–223; Vladimír HRUBÝ, *Výsledek průzkumu matrik Židovského města pražského z let 1784–1849*, tamtéž, s. 224–232.

valou v souvislých řadách a údaje z nich, bohužel pro různá časová období, byly excerповány anonymní čárkovací metodou. Teritoriální výběr byl omezen nejen kvalitou zachovaných matrik, ale i pracovištěm zpracovatele. Sborník doplnili obsáhlou úvodní analytickou statí *Eduard Maur a Pavla Horská*,¹²³ kteří shrnuli nejen hlavní poznatky, ale současně naznačili i zaměření dalšího výzkumu, a *Ludmila Fialová* ho uzavřela studií věnovanou poklesu plodnosti na území ČSR v mezinárodním srovnání.¹²⁴ Ludmila Fialová z některých těchto sond těžila později v práci zaměřené na změny, jež se odehrály v oblasti sňatečnosti za demografické revoluce a ovlivnily charakter reprodukce obyvatelstva.¹²⁵ Podobně i jiní, podílející se na výše popsaném výzkumu, sebraná data dále zpracovali a výzkum dané lokality prohloubili či jimi doplnili svá předchozí zkoumání, která tím mohla získat širší kontext. Tak například *Miloslav Bělohlávek* studoval detailně mortalitu v Plzni,¹²⁶ podobně jako *Jana Pražáková* ve farnosti Smečno¹²⁷ či *Metoděj Zemek* a *Alena Zimáková* v Mikulově.¹²⁸ *Hana Dobrá* uveřejnila drobný přehled příčin úmrtí v obci Doudlevec u Plzně¹²⁹ a *Marie Vojtíšková* věnovala pozornost zemřelým při prvních třech choleroých epidemiích 19. století v České Lípě.¹³⁰ Také *Eliška Čáňová* navázala na své první práce o Broumovsku¹³¹ výzkumem vlivu mortalitních

¹²³ Eduard MAUR – Pavla HORSKÁ, *Poznámky k otázce studia dlouhodobých populačních trendů na území ČSR*, in: *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)*, Acta demografica 4, Praha 1981, s. 15–59.

¹²⁴ Ludmila FIALOVÁ, *Postavení českých zemí v poklesu plodnosti v Evropě ve 2. fázi demografické revoluce*, in: *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR (předstatistické období)*, Acta demographica 4, Praha 1981, s. 233–263.

¹²⁵ Ludmila FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 9, 1985, s. 89–121.

¹²⁶ Miloslav BĚLOHLÁVEK, *Vývoj mortality v Plzni v letech 1750–1800*, *Minulostí Západočeského kraje* 17, 1981, s. 77–86.

¹²⁷ Jana PRAŽÁKOVÁ, *Kojenecká úmrtnost ve smečenské farnosti v letech 1730–1779 (na základě matrik)*, *Demografie* 26, 1984, s. 229–235.

¹²⁸ Metoděj ZEMEK – Alena ZIMÁKOVÁ, *Mortalita v Mikulově v letech 1654–1830*, *Jižní Morava* 16, 1980, s. 158–172.

¹²⁹ Hana DOBRÁ, *K demografickému vývoji Doudlevec v 19. století*, *Minulostí Západočeského kraje* 17, 1981, s. 69–75.

¹³⁰ Marie VOJTÍŠKOVÁ, *Úmrtnost při prvních třech choleroých epidemiích XIX. století v České Lípě (Sonda do situace v typickém průmyslovém městě severních Čech)*, HD 5, 1971, s. 92–103.

¹³¹ Eliška ČÁŇOVÁ, *Výzkum úmrtnosti na Broumovsku (Příspěvek k metodice historickodemografického výzkumu)*, *Archivní časopis* 26, 1976, s. 197–208.

krizí 17. a 18. století na vývoj porodnosti zdejší farnosti.¹³² Pro určení základních rysů populačního vývoje Louňovic pod Bláníkem¹³³ využila autorka nejen matriky, ale i matriční údaje zповědních seznamů a na podobném základě provedla propočty i pro farnosti Načeradec a Kondrac.¹³⁴ Z pera Elišky Čáňové pochází rovněž text,¹³⁵ kde se pokusila na základě vlastních výzkumů i publikovaných příspěvků (vycházela zejména z matričních sond v rámci výše popsaného projektu Dlouhodobé populační trendy na území ČSR) nastínit populační situaci českých zemí od poloviny 17. do konce 18. století.

V letech 1981–1985 byla demografická problematika zařazena do Státního plánu základního výzkumu úkolem VIII-3-4 nazvaném *Vývoj sociálně třídní a demografické struktury se zvláštním zřetelem k vedoucí úloze dělnické třídy v rozvoji společnosti*.¹³⁶ Koordinačním pracovištěm byl v tomto případě Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV a koordinátorem Antonín Matějovský. Pro tým archivářů¹³⁷ znamenal tento úkol sledování historického vývoje rodiny v souvislosti se sociálními aspekty.¹³⁸ Komplexní obraz rodiny se badatelé

¹³² Eliška ČÁŇOVÁ, *Vliv mortalitních krizí na vývoj porodnosti*, Demografie 25, 1983, s. 144–149.

¹³³ Eliška ČÁŇOVÁ, *Populační vývoj farnosti Louňovice pod Bláníkem (1743–1829)*, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 20, 1979, s. 295–317.

¹³⁴ Eliška ČÁŇOVÁ, *Využití matričních údajů zповědních seznamů v demografické statistice*, Archivní časopis 28, 1978, s. 162–168.

¹³⁵ Eliška ČÁŇOVÁ, *Populační vývoj od poloviny 17. do konce 18. století*, HD 12, 1987, s. 153–176.

¹³⁶ Eliška ČÁŇOVÁ, *Informace o práci skupiny pro historickou demografii při AS MV ČSR v 7. pětiletce*, HD 9, 1985, s. 200–202; Táž, *Pracovní skupina archivní správy MV ČSR pro historickou demografii v pětiletce 1981–1985*, Archivní časopis 36, 1986, s. 158–161.

¹³⁷ Obsah a rozsah jednotlivých úkolů začleněných do historické části SPZV VIII-3-4: Miloslav Bělohávek – Litice 1800–1900, Libuše Cimalová – Poruba 1661–1730, Eliška Čáňová – Broumov 1632–1781, Hana Dobrá – Doudlevec 1800–1900, Ladislav Dušek – Vrbka, Žabovřesky 1701–1850, Věra Helešicová – sčítací operáty města Liberce 1930, Vlastimil Kovář – Mlázovice 1738–1799, Marie Marešová – Chvojnovsko 1668–1900, Petr Mužík – Domažlice 1631–1830, Alena Pazderová – Liberec 1648–1697, Jana Pražáková – Smečno 1700–1783, Marie Répásová – Lužnice 1750–1800, Věra Sekotová – Králíky 1750–1800, Helena Smíšková – Janov 1800–1930, Marie Vojtíšková – Česká Lípa 1750–1866, Jindra Vondrová – Uhříněves 1657–1706, Walburga Wowková – Jablonec nad Nisou 1700–1800, Petr Zimmermann – Hradec Králové 1667–1760.

¹³⁸ Československá demografická společnost při ČSAV (Odborná skupina pro sociální demografii a Odborná skupina pro historickou demografii) uspořádala ve dnech 3.–4. 10. 1984 v Rožnově pod Radhoštěm pracovní setkání, jehož hlavním tématem byla diskuse o stavu výzkumu historického vývoje rodiny v českých zemích. Přítomní byli mimo jiné informo-

pokusili sestavit z pramenů, mezi nimiž zaujímaly první místo matriky, jejichž údaje o narození, sňatku a úmrtí umožňují sledovat uceleně vývoj konkrétních rodin, a sčítací operáty, které zachycují stav rodiny k určitému datu. Výzkumy některých farností, výjimečně rozsáhlejšího regionu, navázaly na starší zpracování v rámci předchozí pětiletky SPZV, jiné byly zcela nové. I tentokrát se Pracovní skupina pro historickou demografii při Archivní správě Ministerstva vnitra ČSR zaměřila na období od první poloviny 17. století do roku 1930, ale při excerpcování dat použila metody rekonstrukce rodin, vyžadující sestavování rodinných listů. Přístup odlišný od anonymní metody využití v předchozím projektu Dlouhodobé populační trendy na území ČSR se pro sledování demografických poměrů začal od 70. let prosazovat především pod vlivem francouzské historiografie, jejíž výsledky zprostředkovali české odborné veřejnosti zejména Eduard Maur a Pavla Horská. Na základě údajů z matrik (doplňené mnohdy nejrůznějšími soupisy) vznikaly pro vybranou farnost kartotéky jednotlivých rodin, kde základ vždy tvořily informace o uzavření sňatku konkrétního páru, narození a smrt jeho dětí a posléze úmrtí jednoho z manželů; případně další údaje jako např. sociální postavení, věk či bydliště. Za průkopnické práce zpracované právě výše popsanou metodou rekonstrukce rodin a dokončené v rámci SPZV můžeme označit obsáhlé farní monografie, jejímiž autory jsou *Petr Mužík*,¹³⁹ který sestavoval rodinné listy z matrik Domažlic a kombinoval je se soupisy berní a církevní povahy, a *Ladislav Dušek*, sledující vývoj obyvatelstva v Ústí nad Labem a Budyni nad Ohří.¹⁴⁰ Dušek se na rozdíl od Mužíka omezil výlučně na excerpci matrik a na ukazatele z ní odvozené, přičemž však porovnával své výsledky s podobným výzkumem francouzských badatelů. Drobnější srovnávací studie z různých pramenů církevní provenience Břevnova, zejména na základě indexu břevnovských matrik, připravily *Eliška Čáňová* a *Pavla Horská*.¹⁴¹ Eliška Čáňová posléze zpracovala teoretický příspěvek k metodice historickodemografického výzkumu na principu rekonstrukce rodin a zařadila do něj pro ilustraci i výsledky rozboru

vání také o dosavadních výsledcích výzkumu SPZV VIII-3-4. Blíže *Historická demografie* 9, 1985, s. 187–202.

¹³⁹ Petr MUŽÍK, *Kojenecká a dětská úmrtnost v Domažlicích v letech 1690–1830*, Sborník archivních prací 30, 1980, s. 229–243; Týž, *Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1631–1830*, Sborník archivních prací 26, 1986, s. 103–207.

¹⁴⁰ Ladislav DUŠEK, *Obyvatelstvo města Ústí nad Labem do konce 18. století (na základě matrik)*, Ústí nad Labem 1974; Týž, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701–1850*, Ústecký sborník historický 1985, s. 143–239.

¹⁴¹ Pavla HORSKÁ, *Index břevnovských matrik z 2. pol. 17. a z 18. století*, HD 5, 1971, s. 61–65; Eliška ČÁŇOVÁ – Pavla HORSKÁ, *Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652 až 1800*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 3, 1972, s. 81–100.

matrik oddaných farnosti Broumov dvou desetiletí 17. a 18. století.¹⁴² Dále, byť mimo SPZV, přispěl rekonstrukcí rodin městečka Rudolfova *Jaroslav Honc*.¹⁴³ Výzkumy francouzské historické demografie, sociologie a antropologie, které ovlivnily ve druhé polovině 20. století názory evropské historiografie, českou nevyjímaje, na dětství, rodinu a stáří v dějinách Evropy, se *Pavla Horská, Milan Kučera, Eduard Maur* a *Milan Stloukal* snažili představit na přelomu osmdesátých a devadesátých let i v knižní podobě.¹⁴⁴

Tematicky i geograficky samostatnou skupinu tvořil výzkum ostravské průmyslové oblasti, který zajišťovala dvě severomoravská pracoviště – Slezský ústav ČSAV v Opavě a Pedagogická fakulta v Ostravě.¹⁴⁵ První se zaměřilo na studium vzniku a proměn hornických oblastí a je spojeno zejména se jménem *Jiří Matějček*,¹⁴⁶ který analyzoval matriky vybraných obvodů sokolovského a severo-českého uhelného revíru. Druhé pracoviště zapojené do SPZV se pod vedením Lumíra Dokoupila věnovalo hloubkové analýze demografického vývoje ostravské oblasti. *Lumír Dokoupil* spolu s *Ludmilou Nesládkovou*,¹⁴⁷ inspirováni fran-

¹⁴² Eliška ČÁNOVÁ, *Rekonstrukce rodin (Příspěvek k metodice historickodemografického výzkumu)*, Archivní časopis 33, 1983, s. 17–22.

¹⁴³ Jaroslav HONC, *Příspěvek k poznání populačního vývoje horních městeček (Rekonstrukce 203 rodin ročníků 1610–1690 v matrikách fary Rudolfov u Českých Budějovic)*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 3, 1972, s. 101–125.

¹⁴⁴ Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.

¹⁴⁵ V 70.–90. letech byla na katedře historie Pedagogické fakulty v Ostravě obhájena (a posléze i část publikována) řada diplomových prací, v nichž byla prezentována historicko-demografická charakteristika většiny hornických kolonií v moravské a některých koloniích ve slezské části Velké Ostravy.

¹⁴⁶ Jiří MATĚJČEK, *Ke zvláštnostem demografického vývoje v okrajových pásmech průmyslových oblastí v období 1880–1914*, HD 4, 1970, s. 93–101; TÝŽ, *Populační vývoj v okrajových pásmech průmyslových oblastí v období 1880–1914 (Situace v sokolovském uhelném revíru)*, Slezský sborník 74, 1976, s. 15–37.

¹⁴⁷ Z rozsáhlé bibliografie je možné uvést například Lumír DOKOUPIL, *Studium populačního vývoje v protostatistickém období*, Časopis Matice moravské 91, 1972, s. 86–88; TÝŽ, *Demografický vývoj centra ostravské průmyslové oblasti v 19. století*, Demografie 15, 1973, s. 328–334; TÝŽ – Ludmila ČERMÁKOVÁ, *Vývoj úmrtnosti obyvatelstva sobotínské farnosti v epoše pozdního feudalismu*, Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě (=Acta Facultatis paedagogicae Ostraviensis) (dále SPPFO), řada C – 13, Historica-Geographica, 1978, s. 51–67; TÝŽ – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Vývoj přirozené měny obyvatelstva severní a severovýchodní Moravy v protostatistickém období*, SPPFO, řada C – 14, Historica-Geographica, 1979, s. 3–35; TÝŽ – TÁŽ, *Průměrný věk zemřelých v protostatistickém období*, SPPFO, řada C – 17, Historica-Geographica, 1982, s. 73–88; TÝŽ, *K populačními vývoji zázemí ostravské průmyslové oblasti na přelomu 19. a 20. století*, HD 9, 1985, s.

couzskou historickodemografickou školou, se obyvatelstvem severovýchodní Moravy a části Slezska zabývali dlouhodobě a své výsledky na základě úctyhodné databáze i zkušenosti s tímto druhem výzkumu prezentovali po tři desetiletí v obsáhlých studiích i v kratších článcích, převážně na stránkách Sborníku prací Pedagogické fakulty v Ostravě. Na konci 80. let a po celá 90. léta publikoval závěry studia moravských matrik 17.–19. století, mimo SPZV, také olomoucký antropolog Václav Hajn.¹⁴⁸ Na základě záznamů děkanátu Branná a Šumperk a města Olomouce sledoval především počty dvojčat v populaci a dlouhodobé trendy v sezónní frekvenci narozených a zemřelých.

V 70. a 80. letech přispěli různě rozsáhlými příspěvky k postižení zákonitostí populačního procesu na základě matrik také např. Josef Pištělák,¹⁴⁹ jenž vyhodnocoval křestní a úmrtní matriky třinácti obcí na Konicku, či Blanka Štěrbová,¹⁵⁰ hodnotící aspekty sňatečnosti a sňatkovou migraci ve dvou

189–191; Týž – Alena ŠIMEČKOVÁ, *Příčiny úmrtí obyvatelstva ostravské průmyslové oblasti v 19. století*, HD 9, 1985, s. 143–160; Týž – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*, HD 11, 1987, s. 141–158; Týž, *Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869*, Praha 1986. Další studie a články viz *Výběrová bibliografie prací Lumíra Dokoupila*, HD 19, 1995, s. 222–228.

¹⁴⁸ Václav HAJN – Stanislav KOMENDA, *Changes in the seasonal distribution of births and deaths in 1750–1984 in Central Moravia (Czechoslovakia)*, Anthropologie 25, 1987, s. 155–164; Václav HAJN, *Dlouhodobé trendy v sezónní distribuci narozených v letech 1661–1900 v Olomouci*, Demografie 30, 1988, s. 181–185; Týž, *Vícečetné porody v Olomouci v letech 1661–1900*, Demografie 30, 1988, s. 271–275; Týž – Josef KLEMENTA, *Dlouhodobé trendy v sezónní distribuci zemřelých v Olomouci v letech 1661–1900*, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis (dále AUPO), Fac. Paed., Biologica V, 1988, s. 57–62; Týž, *Vierlingsgeburt im Jahre 1820 in Nordmähren (Tschechoslowakei)*, Anthropologie 27/1, 1989, s. 84; Týž, *Long-term seasonal trends in the distribution of persons deceased in the deanery of Branná in 1628–1900*, AUPO, Facultas rerum naturalium, Biologica 30, 1990, s. 273–279; Týž, *Frequency of multiple childbirths in the deanery of Branná in 1628–1900*, AUPO, Facultas rerum naturalium, Biologica 30, 1990, s. 255–263; Týž, *Long-term trends in seasonal distribution of births in the area of Branná deanery in 1628–1900*, AUPO, Facultas rerum naturalium, Biologica 30, 1990, s. 265–272; Týž, *Long-term trends in the seasonal distribution of persons deceased in the deanery of Šumperk (Schönberg) in 1643–1900*, AUPO, Facultas rerum naturalium, Biologica 31, 1991, s. 179–185; Týž, *K demografii obyvatel děkanátu Brnná*, Severní Morava 63, 1992, s. 23–28; Týž, *Long-term trends in frequency of multiple births in 1643–1600 in the deanery of Šumperk (Schönberg)*, AUPO, Facultas rerum naturalium, Biologica 35, 1997, s. 41–45.

¹⁴⁹ Josef PIŠTĚLÁK, *Zjišťování počtu obyvatel na Konicku v předstatistickém období*, Demografie 19, 1977, s. 38–49.

¹⁵⁰ Blanka ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686–1910*, HD 11, 1987, s. 97–139; TÁŽ *Sňatečnost a sňatková migrace ve farnosti Střelské Hoštice v letech 1645–1890*, Jihočeský sborník historický 58, 1989, s. 125–135.

jihocheských lokalitách (na konci devadesátých let navázala dalším výzkumem sňatečnosti tamtéž za poslední století¹⁵¹). Kvalitní studie využívající mimo jiné i matrik přinesl také *Eduard Maur*,¹⁵² který se na jejich základě pokoušel o obecnější pohled na demografické chování obyvatelstva po třicetileté válce. Např. pro výzkum populačního vývoje komorních panství¹⁵³ je kombinoval s dalšími druhy pramenů a v práci věnované druhému nevolnictví využil matriky oddaných částečně jako východisko pro studium geografické mobility poddaných.¹⁵⁴ V souvislosti s matrikami, byť ne spojenou přímo s výzkumem populačního vývoje, je možné uvést i práci *Evy Rozsívalové*,¹⁵⁵ jež se zabývala kvalitou úmrtních záznamů pražských matrik, zejména uváděním příčin smrti během epidemií moru.

Díky postupně narůstajícímu zájmu historiků o matriky bylo otištěno v průběhu druhé poloviny 20. století na stránkách více či méně známých periodik, zejména vlastivědných sborníků, také nemalé množství drobných článků věnovaných tomuto typu pramene.¹⁵⁶ Autoři se soustředili především na

¹⁵¹ Blanka ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve Střelských Hošticích v letech 1891–1999*, HD 23, 1999, s. 151–182.

¹⁵² Vzhledem k rozsahu prací Eduarda Maura blíže *Bibliografie prací Eduarda Maura za léta 1962–1996*, HD 21, 1997, s. 23–36.

¹⁵³ Eduard MAUR, *Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 3, 1972, s. 9–80.

¹⁵⁴ Eduard MAUR, *K demografickým aspektům tzv. druhého nevolnictví*, HD 3, 1983, s. 7–43. Na využití matrik pro studium migrací sňatkem upozornila tehdy rovněž Eliška ČÁŇOVÁ, *Prameny k vývoji migrací v Čechách (17. a 18. století)*, HD 10, 1986, s. 145–160.

¹⁵⁵ Eva ROZSÍVALOVÁ, *Epidemie z roku 1713 ve statistických záznamech a pražských úmrtních matrikách*, HD 3, 1969, s. 77–80; TÁŽ, *Morová epidemie v roce 1713 a pražské matriky*, Documenta Pragensia 7, 1987, s. 409–415.

¹⁵⁶ Vzhledem k tomu, že není možné prohlédnout veškeré tehdy vycházející sborníky a regionální periodika (mnohá jsou dostupná pouze v místních knihovnách), následující seznam je pojat jako ilustrativní. Luděk ŠMÍD, *Matrika zemřelých jako částečný doklad zdravotních poměrů na Poděbradsku před 100 lety*, Polabí – vlastivědný zpravodaj 1969, s. 6–11; Marie MAREŠOVÁ, *Přebělohorské matriky ze Středočeského kraje*, Středočeský sborník historický 7, 1972, s. 91–108; Jiřina PSÍKOVÁ, *Nejstarší matriky uložené ve státním archivu v Třeboni*, Výběr z prací členů Historického klubu při Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích 10 (dále jen Výběr), 1973, s. 245–247; Slavomír UTĚŠENÝ, *O nejstarších matrikách úsovské farnosti (1610–1725)*, Severní Morava 28, 1974, s. 42–45; Jan TOMAN, *Nemoci a příčiny úmrtí v starých matričních zápisech*, Výběr 11, 1974, s. 135–136; Ivan HOYER, *Z matrik farnosti Záboří na Blatensku*, Výběr 12, 1975, s. 247–249; Zdeněk BIČÍK, *O pardubických matrikách*, Zprávy Klubu přátel Pardubicka při Východočeském muzeu 10, 1976, s. 5–7; Zdeněk BIČÍK, *Ze starých matrik Pardubicka*, Zprávy Klubu přátel Pardubicka při Východočeském muzeu 12, 1978, s. 211–212; Vlasta DRKALOVÁ, *Nejstarší pamětní*

detaily zápisů, jako např. měnící se duchovní správu, jazyk matrik nebo zajímavé záznamy křtů, sňatků a úmrtí. Současně byly, podobně jako v 60. letech, publikovány i texty věnované matrikám jako takovým, jejich dějinám, případně možnostem využití. Tímto způsobem se na matriky zaměřila např. *Eliška Čáňová*, která upozornila na specifika archivu pražského arcibiskupství¹⁵⁷ i na druhy pramenů vhodných pro demografický výzkum Prahy,¹⁵⁸ nebo *Marie Vojtíšková*,¹⁵⁹ jež v krátkosti přiblížila různé druhy pramenů farních archivů litoměřické diecéze vhodné k historicko-demografickému bádání. Více světla do historie matriční evidence vnesl svým příspěvkem také *Jaroslav Lameš*,¹⁶⁰ jenž poukázal na průvodní listinný materiál k matrikám z let 1850–1900. Pracovníci Okresního archivu v Domažlicích a SOA Plzeň, *Petr Mužík* a *Radoslava Šestáková*,¹⁶¹ sestavili užitečný soupis matrik okresu Domažlice, který opatřili úvodem přibližujícím v bodech dějiny matrik a matričního zápisu, a *Jaroslava Mendelová*¹⁶² detailně představila obsah nejstarší dochované pražské matriky, přičemž nabídla možnosti jejího studijního využití (na počátku devadesátých let pak připravila její edici¹⁶³).

Výzkum realizovaný od počátku devadesátých let do současnosti

Devadesátá léta dvacátého století přinesla další zintenzivnění zájmu o matriky, především pak realizaci několika rozsáhlých výzkumných projektů, pro něž se podařilo získat prostředky poskytované nově vzniklými grantovými agenturami. První z nich, zaměřený na všechny jevy přirozené měny (porodnost, úmrtnost, sňatečnost), nazvaný *Vývoj obyvatelstva českých zemí od počátku farních*

a matriční kniha moravskoostravské farnosti z let 1614–1688, Ostrava – příspěvky k dějinám a výstavbě města 10, 1979, s. 439–445; Bořivoj INDRA, *Nejstarší matriky pro kolaturu Janovice*, Vlastivědný sborník Podbrdská 31, 1986, s. 244–258; Emil KORDIOVSKÝ, *Nejstarší matrika městečka Klobouk*, Malovaný kraj 23, 1987, s. 8–9.

¹⁵⁷ Eliška ČÁŇOVÁ, *Prameny pro demografickou statistiku v archivu pražského arcibiskupství*, HD 4, 1970, s. 19–32.

¹⁵⁸ Eliška ČÁŇOVÁ, *Prameny k demografickému výzkumu Prahy 17. a 18. století*, Documenta Pragensia 7, 1987, s. 318–329.

¹⁵⁹ Marie VOJTÍŠKOVÁ, *Farní archivy a historickodemografické bádání*, HD 4, 1970, s. 33–49.

¹⁶⁰ Jaroslav LAMEŠ, *Matriční doklady a jejich dokumentární hodnota*, Archivní časopis 29, 1979, s. 20–51.

¹⁶¹ Petr Mužík – Radoslava ŠESTÁKOVÁ, *Soupis matrik vedených na území okresu Domažlice v letech 1592–1949*, Horšovský Týn 1983.

¹⁶² Jaroslava MENDELOVÁ, *Svatojindřišská matrika 1584–1600 jako demografický pramen*, Documenta Pragensia 7, 1987, s. 340–355.

¹⁶³ Jaroslava MENDELOVÁ (ed.), *Matrika narozených kostela sv. Jindřicha na Novém Městě pražském (1584–1600)*. Edice, Documenta Pragensia. Monographia 1, 1992.

matrik byl uskutečněn s podporou Grantové agentury AV ČR již v letech 1991 až 1993 a podrobně o něm informovala na stránkách Historické demografie *Ludmila Fialová*.¹⁶⁴ Členy Pracovní skupiny pro historickou demografii při archivní správě Ministerstva vnitra České republiky a studenty specializačních seminářů byly tehdy excerpovány agregativní metodou¹⁶⁵ čtyřicet tři matriky narozených, oddaných a zemřelých vybraných lokalit v Čechách a na Moravě, a to za kalendářní měsíce i za kalendářní roky pro období minimálně osmdesáti let 18. století. Ludmila Fialová ve zmíněné studii kromě metodické části také získaná data analyzovala a seznámila čtenáře s trendy ve vývoji přirozené měny obyvatelstva v českých zemích v 17. a 18. století. Zjištění získaná tímto výzkumem byla posléze zakomponována do popularizačního přehledu *Dějiny obyvatelstva českých zemí*¹⁶⁶ šesti renomovaných autorů – již zmíněné *Ludmily Fialové*, dále *Pavly Horské*, *Milana Kučery*, *Euarda Maura*, *Jiřího Musila* a *Milana Stloukala*. Publikace, která je výsledkem dlouhodobého studia dané problematiky, sleduje nejen vývoj populace v českých zemích od pravěku až do současnosti, ale obsahuje i prognózu pro nadcházející léta. Autoři se zabývali charakterem pramenů pro jednotlivá období, zkoumali sociální podmínky, rodinné poměry, demografickou skladbu, dále analyzovali ekonomickou situaci, změny reprodukčního chování, procesy industrializace, urbanizace apod.

Součástí výše popsaného projektu byla i sonda v obci Vráž pro období 1601–1850, kterou zpracovávala *Jana Brabencová*.¹⁶⁷ Autorka se pokusila podrobněji charakterizovat přirozený pohyb obyvatelstva nikoli v celé farnosti, jako tomu bylo u zbývajících prací, ale pouze pro jednu lokalitu, v tomto případě malou obec nedaleko Berouna. *Jana Beránková* kombinovala pro postižení demografického vývoje města Kouřimi získané matriční údaje s údaji soupisu poddaných podle víry z roku 1651 a porovnávala je s výsledky jiných lokálních studií.¹⁶⁸

¹⁶⁴ Ludmila FIALOVÁ, *K vývoji obyvatelstva přirozenou měnou v českých zemích v 17. a 18. století*, HD 18, 1994, s. 127–166. O souboru excerpovaných matrik pro Moravu blíže Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *K základním tendencím vývoje populace Moravy od třicetileté války do revoluce 1848*, HD 18, 1994, s. 105–114.

¹⁶⁵ Agregativní metoda – zjišťování měsíčních počtů narozených, oddaných a zemřelých v delších časových řadách.

¹⁶⁶ Ludmila FIALOVÁ – Pavla Horská – Milan Kučera – Eduard MAUR – Jiří MUSIL – Milan Stloukal, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996.

¹⁶⁷ Jana BRABENCOVÁ, *Přirozený pohyb obyvatelstva v obci Vráž v letech 1601–1850*, HD 18, 1994, s. 115–126.

¹⁶⁸ Jana BERÁNKOVÁ, *Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650–1850*, HD 18, 1994, s. 69–104.

Také pod vedením prof. Eduarda Maura byl uskutečněn v letech 1996 až 1998 projekt s názvem *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*,¹⁶⁹ jenž se snažil na základě dostatečně reprezentativního vzorku obyvatelstva porovnat populační vývoj u nás s vývojem v jiných evropských zemích. Ve 170 lokalitách rovnoměrně rozložených po celém našem území byla pro období mezi lety 1650–1800 sledována úroveň porodnosti, sňatečnosti a úmrtnosti, a to na základě farních matrik, které byly zpracovány metodou anonymní excerptce dat. Podařilo se tak vyhodnotit především tempo růstu populace v dlouhém časovém horizontu, najít nový pohled na úmrtnost v průběhu velkých demografických krizí stejně jako objasnit důsledky trvalého populačního růstu v rovině sociální a ekonomické. Některé sondy tohoto projektu vytěžila posléze např. *Lucie Steinbachová*, která porovnávala získaná data s údaji ve zповědních seznamech pražské arcidiecéze¹⁷⁰ a využila je i v rámci sledování demografického vývoje za hladomoru, kdy je navíc doplnila mikrosondou do matrik farnosti Postupice.¹⁷¹ S excerptovanými daty pracoval rovněž *Václav Hofman*, který se na jejich základě zabýval vztahem sezónního průběhu sňatečnosti.¹⁷²

Rozsáhlé aktivity přinesl také projekt *Sociální struktury v Čechách, 16.–19. století*, jehož iniciátorem byl Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Universität Wien, vedený prof. Michaelem Mitterauerem, na němž mezi lety 1992 až 1999 spolupracovala skupina historiků z českých, rakouských a anglických institucí – *Markus Cerman, Josef Grulich, Lenka Matušíková, Eduard Maur, Sheilagh Ogilvie, Alena Pazderová, Dana Štefanová, Alice Velková a Hermann Zeitlhofer*. Cílem projektu bylo porovnání různorodého ekonomického, sociostrukturního a sociálního vývoje vybraných českých regionů (Děčín, Frýdlant, Chýnov, Poděbrady a Rychnov nad Kněžnou) v raném novověku a výzkum příčin těchto procesů.¹⁷³ Studie, jež vycházely z tohoto

¹⁶⁹ Lubomír DOKOUPIL – Ludmila FIALOVÁ – Eduard MAUR – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999.

¹⁷⁰ Lucie STEINBACHOVÁ, *Ke kritice spolehlivosti zповědních seznamů pražské arcidiecéze*, HD 23, 1999, s. 137–150.

¹⁷¹ Lucie STEINBACHOVÁ, *Demografický vývoj za hladomoru v letech 1771–1772*, HD 25, 2001, s. 101–129.

¹⁷² Václav HOFMAN, *Sezónní průběh sňatečnosti v Čechách během 17. a 18. století*, HD 26, 2002, s. 81–100.

¹⁷³ Podrobněji Markus CERMAN – Lenka MATUŠÍKOVÁ – Hermann ZEITLHOFER, *Projekt „Sociální struktury v Čechách“*. *Rozbor pramenů s použitím počítače. Část I.*, Archivní časopis 49, 1999, s. 107–128; Markus CERMAN – Lenka MATUŠÍKOVÁ – Hermann ZEITLHOFER, *Projekt „Sociální struktury v Čechách“*. *Rozbor pramenů s použitím počítače. Část II.*, Archivní časopis 49, 1999, s. 171–190; Markus CERMAN, *Das Projekt „Soziale*

projektu,¹⁷⁴ včetně závěrečného sborníku,¹⁷⁵ jsou založeny na kombinaci analýzy celozemských pramenů (Soupis poddaných podle víry, Berní rula, Tereziánský katastr) s mikrohistoricky zaměřenými průzkumy těžícími z materiálů jednotlivých vrchnostenských a farních archivů (např. konšelské knihy, rodové katastry, urbáře, soupisy poddaných, církevní matriky nevyjímaje).

Ať již v rámci uvedených projektů, nebo mimo ně, vzniklo v posledních dvaceti letech úctyhodné penzum rozsáhlých studií, menších článků i diplomových prací či disertací¹⁷⁶ analyzujících matriční data. Toto množství publikovaných prací ovšem přináší jistou nepřehlednost, a ačkoliv se nabízí řada členění, jako tematické, metodické, dle lokalit či autorů, není žádné zcela ideální.¹⁷⁷ Z hlediska určitého místa jsou nepochybně zajímavým „celkem“ matriky jednotlivých pražských farností, které se oproti minulým letům dostaly do centra pozornosti badatelů v mnohem větší míře. Například se na počátku devadesátých let snažili Petr Svobodný a Jiří Kuděla¹⁷⁸ na základě matrik narozených a zemřelých Vlašského špitálu v Praze 1719–1789 podchytit vedle počtu a věkové skladby zdejších chovanců i některé aspekty dětské úmrtnosti v 18. století. O něco později připravily kritickou edici nejstarších matrik narozených a oddaných kostela sv. Tomáše na Malé Straně Miroslava Fůrová a Soňa Tomková¹⁷⁹ a na stránkách Documenta Pragensia informovaly nejen o způsobu zpracování, ale přinesly i několik drobných dílčích výsledků (např. nejčastější

Strukturen in Böhmen, 16.–19. Jahrhundert“, Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen 5, 1999, s. 185–203.

¹⁷⁴ Přehled studií, které byly v rámci projektu publikovány, uvádí Markus Cerman – Eduard Maur, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650–1750*, Český časopis historický 98, 2000, s. 737–774.

¹⁷⁵ Markus Cerman – Hermann Zeithofer (edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutherrschaften 16.–19. Jahrhundert*, Wien – München 2002.

¹⁷⁶ Bakalářským, diplomovým, rigorózním pracím a disertacím není, vzhledem k množství, v tomto textu věnována pozornost.

¹⁷⁷ Určité směry historickodemografického výzkumu v 90. letech nastínila Ludmila Fialová, *Historickodemografický výzkum v 90. letech a výhledy do dalších let*, in: Jana Macháčová – Jiří Matějček (edd.), *Studie k sociálním dějinám 6*, Kutná Hora – Praha – Opava 2001, s. 51–57.

¹⁷⁸ Petr Svobodný – Jiří Kuděla, *Matriky zemřelých Vlašského špitálu v Praze (1719–1789)*, HD 15, 1991, s. 47–75.

¹⁷⁹ O způsobu přípravy edice v rámci semináře konaného na katedře archivnictví a pomocných věd historických FF UK v Praze podrobněji Miroslava Fůrová – Soňa Tomková, *Nejstarší matriky kostela sv. Tomáše na Malé Straně*, in: Jiří Pešek – Václav Ledvinka (edd.), *Žena v dějinách Prahy*, Documenta Pragensia 13, 1996, s. 163–167.

výskyt jmen) a naznačily možnosti budoucího využití excerpovaných údajů. Bývalá malostranská farnost Panny Marie pod Řetězem se stala středem zájmu *Evy Kačerové*,¹⁸⁰ která pořídila úplnou jmennou excerpční databázi pro analýzu sňatečnosti místního obyvatelstva a pokusila se i o rekonstrukci rodin. Pražským novoměstským barokním matrikám se v devadesátých letech intenzivně věnovaly *Ludmila Fialová* a *Pavla Horská*,¹⁸¹ které ve svých pracích upozornily mimo jiné na matriky jako důležitý pramen pro studium společnosti českých zemí. Autorky prováděly nejen statistickou analýzu dat, ale všímaly si rovněž informací zapsaných mezi opakujícími se formullemi, díky čemuž získaly velmi dobrou představu o celkové demografické i sociální skladbě pražského obyvatelstva té doby. Ludmila Fialová se zaměřila na různé aspekty sňatečnosti u sv. Havla na Starém Městě v 19. století,¹⁸² u sv. Jindřicha na Novém Městě na záznamy epidemií, které Prahu v první polovině 17. století postihly,¹⁸³ a ve farnosti sv. Kříže na rozsah imigrace do Prahy z okolních vesnic.¹⁸⁴ Autorka shrnula své poznatky v příspěvku, kde popsala hlavní rysy vývoje přirozené změny obyvatelstva historického jádra dnešní Prahy v raném novověku,¹⁸⁵ a později pak v podrobnější studii k témuž tématu.¹⁸⁶ Také se pokusila

¹⁸⁰ Eva KAČEROVÁ, *Sňatečnost v 17. a 18. století ve světle matrik pražské farnosti Panny Marie pod Řetězem*, HD 28, 2004, s. 35–54.

¹⁸¹ Ludmila FIALOVÁ – Pavla HORSKÁ, *Novoměstské matriky pražské očima historika sociálních dějin 17. a 18. století*, in: *Nové Město pražské ve 14.–20. století*, Documenta Pragensia 17, 1998, s. 191–204; Ludmila FIALOVÁ – Pavla HORSKÁ, *Pražské barokní matriky jako pramen pro studium sociálních dějin*, in: Marie KOLDINSKÁ – Alice VELKOVÁ (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. Dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 71–82.

¹⁸² Ludmila FIALOVÁ, *Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského v 19. století*, in: Jiří PEŠEK – Václav LEDVINKA (edd.), *Žena v dějinách Prahy*, Documenta Pragensia 13, 1996, s. 175–183.

¹⁸³ Ludmila FIALOVÁ, *Epidemie zaznamenané v matrikách u sv. Jindřicha na Novém Městě pražském v první polovině 17. století*, Documenta Pragensia 16, 1998, s. 227–234.

¹⁸⁴ Ludmila FIALOVÁ, *Mobilita obyvatelstva ve farnosti sv. Kříže v Praze v polovině 18. století*, in: Eduard MAUR – Josef GRULICH (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, HD 30 (suplement), 2006, s. 243–260.

¹⁸⁵ Ludmila FIALOVÁ, *Hlavní trendy demografického vývoje křesťanského obyvatelstva Prahy v letech 1650–1800*, in: Alena PAZDEROVÁ (ed.), *Poceta Elišce Čáňové*, sborník k životnímu jubileu, Praha 2003, s. 27–38.

¹⁸⁶ Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj obyvatelstva Prahy v letech 1650–1800 na základě matrik*, HD 30, 2006, s. 219–276.

představit metody, které použili čeští historičtí demografové při výzkumu úmrtnostních poměrů v předstatistickém období.¹⁸⁷

Židovským matrikám z let 1784–1949 uloženým pro svou jedinečnost v Národním archivu v Praze věnovaly v devadesátých letech pozornost Zlatuše Kukánová a Lenka Matušíková, navazujíc tak na práci archiváře Vladimíra Hrubého.¹⁸⁸ Mimo seznam matrik židovských náboženských obcí v Čechách¹⁸⁹ a na Moravě,¹⁹⁰ otištěných v průběhu několika let na stránkách *Paginae historiae* se ve svých příspěvcích¹⁹¹ zaměřily také na dějiny vedení židovských matrik, zhodnotily obsah a formu zápisů i badatelský význam sbírky, jejíž inventář vyšel v roce 1999 péčí jejich a jejich spolupracovníků.¹⁹²

Mimo studia pražských matrik proběhla v závěru 20. a na počátku 21. století rovněž řada různě rozsáhlých výzkumů demografického vývoje obyvatelstva konkrétního regionu, kde farní matriky představovaly výchozí zdroj údajů. O důkladnou excerpci tohoto typu pramene se opírala například ve své práci o vývoji úmrtnosti hostivařské farnosti v první polovině 18. století Barbora Lašťovková¹⁹³ stejně jako Sabina Dušková,¹⁹⁴ která se pokusila navázat na studie Ladislava Duška a zachytit agregativním zpracováním populačních

¹⁸⁷ Ludmila FIALOVÁ, *Poznámky k možnostem studia úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 18. století*, HD 24, 2000, s. 163–188.

¹⁸⁸ Vladimír HRUBÝ, *Entstehung und Entwicklung der jüdischen Matriken in Böhmen*, *Judaica Bohemiae* 17, 1981, s. 90–102.

¹⁸⁹ Zlatuše KUKÁNOVÁ – Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Soupis matrik židovských náboženských obcí v Čechách*, *Paginae historiae* 1, 1993, s. 72–150; *Paginae historiae* 2, 1994, s. 90–138; *Paginae historiae* 3, 1995, s. 208–247; *Paginae historiae* 4, 1996, s. 152–181.

¹⁹⁰ Zlatuše KUKÁNOVÁ – Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Soupis matrik židovských náboženských obcí na Moravě*, *Paginae historiae* 5, 1997, s. 187–218.

¹⁹¹ Zlatuše KUKÁNOVÁ – Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Matriky židovských náboženských obcí v Čechách a na Moravě z let 1784–1949*, *Paginae historiae* 0, 1992, s. 103–127; Zlatuše KUKÁNOVÁ – Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Matriky židovských obcí jako pramen k dějinám židovské populace*, in: Ludmila NESLÁDKOVÁ (ed.), *Sborník referátů z mezinárodní vědecké konference Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“ k 55. výročí první hromadné deportace evropských Židů*, Ostrava 1995, s. 276–280; Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Matriky a matriční obvody židovských obcí v rakouském (českém) Slezsku 1784–1949*, in: *Židé ve Slezsku. Studie k dějinám Židů ve Slezsku*, Český Těšín 2001, s. 73–78.

¹⁹² Lenka MATUŠÍKOVÁ, *Židovské matriky HBMA 1784–1949 (1960). Inventáře a katalogy fondů Státního ústředního archivu v Praze*, Praha 1999.

¹⁹³ Barbora LAŠŤOVKOVÁ, *Vývoj úmrtnosti ve farnosti Hostivař v první polovině 18. století*, HD 19, 1995, s. 59–85.

¹⁹⁴ Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století*, HD 24, 2000, s. 109–162.

trendů vývoj obyvatelstva Ústí nad Labem v 19. století. *Michaela Holubová*¹⁹⁵ provedla rozborem oddacích matrik mikroanalýzu geografické a sociální mobility snoubenců farnosti Dobrovice pro tři různá období v rozmezí konce 18. a druhé poloviny 19. století, přičemž se zaměřila především na skladbu snoubenců podle místa jejich původu a sociálního postavení. Mezi další lokální sondy patří i práce *Karla Mareše* a *Květy Marešové*¹⁹⁶ o populaci obce Ročova, rozbor opavské oddací matriky *Jiřího Stibora*,¹⁹⁷ analýza demografického vývoje farnosti Lochenice ve východních Čechách v 19. století *Věry Kalouskové*,¹⁹⁸ či příspěvek *Markéty Vaňkové*¹⁹⁹ k populačnímu vývoji městečka Žitenice v severních Čechách v 19. století. S matrikami pracovala také *Markéta Seligová*²⁰⁰ při studiu úrovně sňatečnosti na severočeském panství Horní Police v první polovině 18. století nebo *Vojtěch Cekota*, který na jejich základě provedl pro město Přerov drobný vhled do sňatkové migrace místních lidí²⁰¹ a navázal tak na dřívější výzkum natality a mortality v Přerově,²⁰² při němž kombinoval matriky se sčítacími operáty. Výzkum mnoha moravských matrik je ovšem po druhou polovinu dvacátého století spojen především se jmény *Lumír Dokoupil* a *Ludmila Nesládková* a nejinak tomu bylo i v posledních dvou dekádách. Vyjma menších prací, např. Dokoupilově obrazu úmrtnostních poměrů severovýchodní Moravy a Slezska z poloviny devadesátých let,²⁰³ je

¹⁹⁵ Michaela HOLUBOVÁ, *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Dobrovice od konce 18. století do druhé poloviny 19. století*, HD 28, 2004, s. 111–155.

¹⁹⁶ Karel MAREŠ – Květa MAREŠOVÁ, *Vývoj populace obce Ročova v letech 1655–1800*, Sborník okresního archivu v Lounech 10, 2001, s. 165–198.

¹⁹⁷ Jiří STIBOR, *Původ opavských ženichů (rozbór oddací matriky z let 1626–1719)*, in: Milan MYŠKA (ed.), *Historiae Historica. Profesoru Lumíru Dokoupilovi k sedmdesátinám*, Ostrava 2005 (=Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis 12, Sborník Ostravské univerzity 219/2005), s. 47–54.

¹⁹⁸ Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900*, HD 30, 2006, s. 67–143.

¹⁹⁹ Markéta VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj Žitenic v 19. století*, HD 30, 2006, s. 145–194.

²⁰⁰ Markéta SELIGOVÁ, *Sňatečnost na severočeském panství Horní Police v první polovině 18. století (K možným odhadům míry sňatečnosti v předstatistickém období)*, HD 29, 2005, s. 29–52.

²⁰¹ Vojtěch CEKOTA, *K pohybu obyvatelstva v Přerově v druhé polovině 19. století*, in: Ivo Barteček – Miloslav POSPÍCHAL – Radmila SLABÁKOVÁ (edd.), *Pocta Josefu Polišenskému. Sborník prací moravských historiků k 80. narozeninám univerzitního profesora PhDr. Josefa Polišenského, DrSc., Olomouc 1996*, s. 31–34.

²⁰² Vojtěch CEKOTA, *Vývoj obyvatelstva v Přerově v druhé polovině 19. století*, in: IV. severomoravské demografické kolokvium, Přerov 1987, s. 8–16.

²⁰³ Lumír DOKOUPIL, *K vývoji úmrtnosti po třicetileté válce (Přínos mikroanalýzy k poznání syntézy)*, in: Ivo BARTEČEK – Miloslav POSPÍCHAL – Radmila SLABÁKOVÁ (edd.), *Pocta*

hlavně třeba uvést obsáhlou monografii *Ludmily Nesládkové*,²⁰⁴ v níž se autorka pokusila o srovnání vývoje přirozené měny křesťanského a židovského obyvatelstva jižní Moravy v letech 1784–1850 prostřednictvím výsledků údajů konskripcí a excerpce vybraných matrik (vycházela z dat výše uvedeného projektu z let 1996–1998 a lokálních monografií daného regionu) a detailně představila různé aspekty sňatečnosti, porodnosti a úmrtnosti křesťanské i židovské populace.

Jak již bylo dříve uvedeno, v průběhu devadesátých let bylo možné se stále častěji setkat i s lokálními výzkumy inspirovanými metodami francouzské historické demografie. Metodu rekonstrukce rodin aplikovaly například *Walburga Wowková* a *Ludmila Fialová*²⁰⁵ při studiu matrik Jablonce nad Nisou, kde autorky vypočítaly z rodinných listů míru plodnosti vdaných žen. Z excerpce církevních matrik dvou farností nacházejících se dnes na území města Brna – farnosti sv. Petra a Pavla a blízké vesnice Komín – vycházela *Petra Brabcová*,²⁰⁶ která sledovala záznamy téměř po celé 18. století a ze získaných dat sestavila řadu rodinných listů pro rekonstrukci rodin. Předmětem jejího zájmu byly různé charakteristiky demografického chování zdejšího obyvatelstva, zejména vybrané aspekty sňatečnosti, úmrtnost dospělých i dětí, stejně jako například plodnost místních žen. Výzkum přirozené měny ve farnosti Únětice, byť pouze pro část zkoumaného teritoria, realizovala na základě matriční evidence pomocí této metody rovněž *Marie Heřmánková*.²⁰⁷ Analýzu sňatečnosti metodicky založenou na rekonstrukci rodin provedla

Josefu Polišíenskému: sborník prací moravských historiků k 80. narozeninám univerzitního profesora PhDr. Josefa Polišíenského, DrSc., Olomouc 1996, s. 47–52.

²⁰⁴ Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*, Acta demographica 14, 2003.

²⁰⁵ Walburga WOWKOVÁ – Ludmila FIALOVÁ, *Plodnost vdaných žen v Jablonci nad Nisou do roku 1800*, Demografie 34, 1992, s. 223–234.

²⁰⁶ Petra BRABCOVÁ, *Plodnost vdaných žen na vesnici Komín v první polovině 18. století*, Demografie 39, 1997, s. 101–109; TÁŽ, *Přirozený pohyb obyvatelstva ve vesnici Komín mezi lety 1700–1799*, Vlastivědný věstník moravský 50, 1998, s. 41–46; TÁŽ, *Svatby v 18. století z hlediska církevních matrik*, Český lid 85, 1998, s. 257–262; TÁŽ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v brněnské farnosti v 18. století*, Demografie 43, 2001, s. 133–141; TÁŽ, *Plodnost vdaných žen v první polovině 18. století. Výsledky dat ze dvou jihomoravských farností*, HD 25, 2001, s. 85–100; TÁŽ, *Příčiny úmrtí obyvatel svatopetrské farnosti v Brně na konci 18. století*, Vlastivědný věstník moravský 54, 2002, s. 188–191; TÁŽ, *Snoubenci podle věku a rodinného stavu v 18. století (na základě excerpce brněnských svatopetrských matrik)*, in: Alena PAZDEROVÁ (ed.), Pocta Elišce Čáňové, sborník k životnímu jubileu, Praha 2003, s. 16–24.

²⁰⁷ Marie HEŘMÁNKOVÁ, *Demografický vývoj únětické farnosti v 18. století*, HD 24, 2000, s. 83–108.

i *Alice Velková-Klásterská* vytěžením matrik farnosti Starý Plzenec, a to pro roky 1661–1835.²⁰⁸ Autorka se posléze ke stejné metodě i lokalitě vrátila v souvislosti s výzkumem sociální mobility na panství Štáhlavy.²⁰⁹ Metodou rekonstrukce rodin při zpracování matrik aplikovala také *Eliška Čáňová*,²¹⁰ a to pro demografický vývoj broumovské farnosti. Vzhledem k dlouhodobému zájmu o tento region nabídla autorka ve dvou příspěvcích otištěných v *Historické demografii*²¹¹ i nesmírně cenné zkušenosti nabyté v průběhu zdejších výzkumů, zejména se soustředila na způsoby řešení problémů, na něž lze během jmenné excerptce narazit. Z jedinečného pramene – rodových katastrů vedených vyšebrodskými mnichy jako indexy k matrikám – čerpala *Marika Poulová*,²¹² která se soustředila na obyvatelstvo farnosti Rožmberk v jižních Čechách. K příspěvkům vycházejícím z rekonstrukce rodin na našem území je možné přičíst i úsilí *Hanse H. Dohnta*,²¹³ jenž připravil edici rodin z deseti vesnic rokytnické farnosti, v nichž žilo německé obyvatelstvo. Jednotlivé rodiny rekonstruoval na základě dat excerptovaných z matrik, které pro starší období kombinoval s údaji z rokytnické konšelské knihy a pozemkových knih jednotlivých vesnic. Rekonstruované rodiny seřadil pro tisk chronologicky podle data sňatku a příjmení.

²⁰⁸ Alice KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí a jejich sourozenců na Štáhlavsku v 18. a na počátku 19. století*, HD 22, 1998, s. 145–168.

²⁰⁹ Alice VELKOVÁ, *Výzkum sociální mobility na příkladu osob narozených v letech 1791–1800 na panství Štáhlavy*, HD 27, 2003, s. 173–224.

²¹⁰ Eliška ČÁŇOVÁ, *Demografický výzkum Broumovska*, in: Marie BLÁHOVÁ – Ivan HLAVÁČEK (edd.), *Břevnov v českých dějinách*, Praha 1997, s. 69–72; TÁŽ, *Úmrtnost šestinedělek ve farnosti Broumov v letech 1632–1700*, HD 26, 2002, s. 29–35. K Broumovsku publikovala autorka ještě další článek vycházející ovšem ze sumarizace zápisů úmrtní matriky. Blíže TÁŽ, *Morová epidemie na Broumovsku 1633–1634*, *Demografie* 39, 1997, s. 21–25. Další literatura je uvedena v Irena ELSTNEROVÁ – Anna VINDUŠKOVÁ, *Bibliografie PhDr. Elišky Čáňové*, in: Alena PAZDEROVÁ (ed.), *Pocta Elišce Čáňové*, sborník k životnímu jubileu, Praha 2003, s. 163–166.

²¹¹ Eliška ČÁŇOVÁ, *K problematice rekonstrukce rodin na základě matričních zápisů ve farnosti Broumov*, HD 27, 2003, s. 243–250; TÁŽ, *K problematice rekonstrukce rodin na základě matričních zápisů ve farnosti Broumov 2*, HD 28, 2004, s. 203–207.

²¹² Marika POULOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století*, HD 30, 2006, s. 195–218.

²¹³ Hans H. DOHNT, *Die Familien von Rochlitz an der Iser und Harrachsdorf 1696–1784, I–II*, Bonn 1988–1991. (Deutsche Ortssippenbücher, Reihe A, Bd. 141 u. 170, hg. von der Zentralstelle für Personen- und Familiengeschichte). Dohntovu rekonstrukci rodin použila pro výpočet demografických ukazatelů týkajících se natality, mortality a nupciality obyvatelstva farnosti Rokytnice nad Jizerou ve své diplomové práci Jana PÁCALTOVÁ, *Obyvatelstvo Rokytnice nad Jizerou v 18. století*, Diplomová práce FF UK, Praha 2000.

U některých studií a článků ovšem matriky nepředstavovaly jediný informační zdroj, ale byly součástí rozsáhlé pramenné základny tvořené dalšími typy materiálů, zpravidla evidenční a pojišťovací povahy. Matriky využily v různé míře jako doplňující pramen např. *Pavla Náčovská*,²¹⁴ která rozebírala svatební smlouvy pro Kutnou Horu, *Věra Hrušková*,²¹⁵ popisující pravidla sociální endogamie při uzavírání sňatků ve druhé polovině 19. století, *Marie Tošnerová*,²¹⁶ řešící početnost a strukturu populace města Berouna v 17. století, či *Andrea Pokludová*²¹⁷ při hledání odpovědi na otázku, z jakých vrstev společnosti se rekrutovaly vzdělané vrstvy v druhé polovině 19. století. Metodu historické mikrosondy ve vymezeném teritoriu provedly také *Petra Dvorská* a *Martina Halířová*,²¹⁸ které pro východočeské panství Choltice kombinovaly záznamy z církevních matrik s údaji z pozemkových knih a soupisů poddaných a snažily se porovnat je s demografickými trendy zjištěnými v rámci jiných regionů 17. a 18. století. Matriční údaje chýnovské farnosti mezi lety 1645–1654 spolu se soupisem poddaných podle víry, berní rulou a pozemkovými knihami zpracovala také *Miroslava Melkesová*,²¹⁹ která se zamýšlela nad úlohou kmotřů v raněnovověké společnosti. Pro svůj záměr analyzovali různé typy pramenů, včetně církevních matrik, rovněž *Josef Grulich* a *Hermann Zeitlhofer*,²²⁰ kteří se pokusili o důkladný rozbor demografické struktury

²¹⁴ Pavla NÁČOVSKÁ, *Svatební smlouvy jako pramen sociálnědějinného a historickodemografického poznání (Kutná Hora 1550–1600)*, HD 21, 1997, s. 39–72.

²¹⁵ Věra HRUŠKOVÁ, *Uplatňování sociální endogamie v příměstské vesnici ve druhé polovině 19. století*, HD 21, 1997, s. 133–148.

²¹⁶ Marie TOŠNEROVÁ, *Obyvatelstvo města Berouna v polovině 17. století*, HD 21, 1997, s. 73–91.

²¹⁷ Andrea POKLUDOVÁ, *Mezigenerační sociální mobilita vzdělaných občanů na přelomu 19. a 20. století v Opavě na základě církevních matrik sňatků*, HD 26, 2002, s. 101–120.

²¹⁸ Petra DVORSKÁ – Martina HALÍŘOVÁ, *Demografická struktura panství Choltice v roce 1700*, Východočeský sborník historický 12, 2005, s. 99–128.

²¹⁹ Miroslava MELKESOVÁ, *Křtiny a úvod ve venkovském prostředí raného novověku*, Historický obzor 14, č. 11/12, 2003, s. 262–276; TÁŽ, *Adhiberi solent, qui compatries vocantur – kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumů chýnovské farnosti*, HD 27, 2003, s. 63–122; TÁŽ, *Geografický horizont křtů v polovině 17. století na Chýnovsku*, in: Eduard MAUR – Josef GRULICH (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, HD 30 (suplement), 2006, s. 205–242; TÁŽ, *Skrze něž Pán Bůh svět, církev i nebe množí. Raněnovověké venkovské šestinedělky, porodní báby a kmotry*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNIKOVÁ (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zajetí historiografie. Sborník příspěvků ze IV. pardubického bienále*, Pardubice 2006, s. 263–290.

²²⁰ Josef GRULICH – Hermann ZEITLHOFER, *Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení*, HD 22, 1998, s. 79–105; Josef GRULICH – Hermann

jihocheského městského a venkovského obyvatelstva, o studium skladby poddan-
ských domácností a o posouzení geografické mobility místního obyvatelstva.
Josef Grulich se matrikami jihocheských farností zabýval dlouhodobě, přičemž
poslední výzkumy zaměřil především na problematiku migrací, k čemuž
zpracoval rozsáhlý soubor knih oddaných farního úřadu České Budějovice mezi
lety 1750–1824.²²¹ Podobně se různými typy migrací v určité životní fázi
zaobírala Alice Velková pro panství Štáhlavy v západních Čechách.²²² Autorka
využila místní matriky ovšem již dříve při zpracování problematiky výměnku
jako formy sociálního zabezpečení,²²³ stejně jako během analýzy skladby
obyvatelstva podle náboženství na státních statcích.²²⁴

V průběhu 90. let vycházely kromě studií demografického charakteru také
drobné práce věnované konkrétní knize určitého farního obvodu.²²⁵ Vedle
popisu vzhledu, formy zápisů i obsahu se někteří autoři lehce dotkli
i demografické situace nebo sociální charakteristiky lokality. Poskytují však
především zajímavé informace historické.

Na stránkách odborných periodik byly otištěny v posledních dvaceti letech
také články mající badatelům usnadnit jejich výchozí pozici. Jedním
z takovýchto počínů je například přehled matrik obcí olomouckého okresu

ZEITLHOFER, *Struktura jihocheských venkovských a městských domácností v 16. a 17. století (Příspěvek k dějinám sociální každodennosti poddaných v období raného novověku)*, HD 23, 1999, s. 31–84.

²²¹ Josef GRULICH, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750–1824)*, in: Eduard MAUR – Josef GRULICH (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, HD 30 (suplement), 2006, s. 19–72.

²²² Alice VELKOVÁ, *Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Štáhlavsku v letech 1750–1850*, in: Eduard MAUR – Josef GRULICH (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, HD 30 (suplement), 2006, s. 73–98.

²²³ Alice KLÁŠTERSKÁ, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Štáhlav)*, HD 21, 1997, s. 93–131.

²²⁴ Alice VELKOVÁ, *Skladba obyvatelstva podle náboženství na tzv. státních statcích roku 1802*, HD 29, 2005, s. 109–137.

²²⁵ Jiří ADÁMEK, *Demografický vývoj kralické farnosti v období 1652–1784*, XIX. Mikulovské sympozium 1989, Brno 1990, s. 235–242; Jaroslav PEREGRIN, *Zapomenutá solnická matrika*, Solnický zpravodaj 1992, č. 6, s. 8–10; TÝŽ, *Solnické matriky ze sedmnáctého století*, Orlické hory a Podorlicko 8, 1996, s. 47–55; Ivo FILKA, *Farnost Fryšava pod Žákovou horou v matričních záznamech – I. část*, Západní Morava 2, 1998, s. 144–150; TÝŽ, *Farnost Fryšava pod Žákovou horou v matričních záznamech – II. část*, Západní Morava 3, 1999, s. 184–196; Anna KUBÍKOVÁ, *Nejstarší českokrumlovská matrika (možnosti jejího využití)*, in: Alena PAZDEROVÁ (ed.), *Pocta Elišce Čáňové*, sborník k životnímu jubileu, Praha 2003, s. 81–90; Jan ŠTĚPÁN, *Porodnost v Třebčíně v letech 1689–1904 a v Henneberku v letech 1788–1904*, Střední Morava 19, 2004, s. 161–163.

dochovaných v Zemském archivu v Opavě, který zpřístupnil *Stanislav Lapčík*.²²⁶ Jedná se převážně o soupis matrik římskokatolické církve, ale v menší míře jsou zastoupeny i matriky evangelické či matriční zápisy židů a vojáků v římskokatolických matrikách. Autor navíc opatřil seznam úvodem o historických souvislostech vzniku a vývoje matrik. Cenné informace poskytl i *Vladimír Kaláb*,²²⁷ a to přehledem matrik farních úřadů jičínského, semilského a pardubického okresu. Lze sem rovněž zařadit i např. drobnější edici úmrtních zápisů v nejstarší matrice zemřelých velkomeziříčské farnosti, kterou připravil *Martin Štindl*,²²⁸ nebo příspěvek *Antonína Roubice*²²⁹ věnovaný různým přípisům v matrikách na Olomoucku. Dalším bezesporu vynikajícím počinem, který ocení nejen historičtí demografové, ale i jiní zájemci, bylo sestavení soupisu dochovaných farních matrik pro Čechy, Moravu a Slezsko²³⁰ založených před rokem 1650 a uložených ve státních oblastních archivech. Tento přehled, jenž je zásluhou Ludmily Fialové a pracovníků SOA, byl o dva roky později doplněn Eduardem Maurem o matriky uložené v centrálních a církevních knihovnách²³¹ a Ivanem Urminským a Michaelou Malou o seznam vojenských matrik uložených ve Vojenském ústředním archivu.²³² Přínosný, byť poněkud nezařaditelný, je i článek *Karla Schelleho a Renaty Veselé*,²³³ přinášející přehled různých opatření k provádění matričních zápisů – od patentu císaře Josefa II. po zákon o matrikách ze dne 2. srpna 2000.

²²⁶ Stanislav LAPČÍK, *Nástin historického vývoje matrik s přihlédnutím k regionu střední a severní Moravy*, Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci 2 (21) 1993, s. 83–104.

²²⁷ Vladimír KALÁB, *Římskokatolické farní matriky okresů Jičín a Semily ve státním oblastním archivu v Zámrsku*, Z Českého ráje a Podkrkonoší 9, 1996, s. 181–192; TÝŽ, *Církevní matriky okresu Pardubice*, Východočeský sborník historický 7, 1998, s. 197–208.

²²⁸ Martin ŠTINDL, *Úmrtní zápisy v nejstarší matrice farnosti velkomeziříčské 1657–1665 (edice)*, Západní Morava 3, 1999, s. 146–170.

²²⁹ Antonín ROUBIC, *Pamětní záznamy v matrikách okresu olomouckého (1. část)*, OA v Olomouci, 1990, s. 104–123; TÝŽ, *Pamětní záznamy v matrikách okresu olomouckého (2. část)*, OV v Olomouci, 1991, s. 247–274; TÝŽ, *Pamětní záznamy v matrikách okresu olomouckého (3. část)*, Ročenka SokA v Olomouci, 1992, s. 199–225.

²³⁰ Ludmila FIALOVÁ (ed.), *Soupis farních matrik založených před rokem 1650 a uložených ve státních archivech – Čechy*, HD 24, 2000, s. 189–206; TÁŽ (ed.), *Soupis farních matrik založených před rokem 1650 a uložených ve státních archivech – Morava a Slezsko*, HD 25, 2001, s. 156–164.

²³¹ Eduard Maur, *Matriky a další prameny pro historickodemografický výzkum v centrálních a církevních knihovnách*, HD 29, 2005, s. 201–206.

²³² Ivan URMINSKÝ – Michaela MALÁ, *Sbírka vojenských matrik ve Vojenském ústředním archivu Praha*, Ročenka 2005, Vojenský a historický archiv III. odbor VÚA Praha, s.19–85.

²³³ Karel SCHELLE – Renata VESELÁ, *Matriky na území České republiky*, Právo a rodina 6, 2004, s. 10–14.

Nesmíme ovšem zapomínat na fakt, že, i přes řadu provedených historicko-demografických výzkumů, pracují v současnosti s matrikami stále ještě častěji genealogové než historici. Touha mnoha lidí najít svoje kořeny, především těch, jejichž předkové odešli v první polovině 20. století do zámoří, vytvořila v devadesátých letech živnou půdu pro nárůst firem zhotovujících rodokmeny na zakázku, stejně jako byla příhodnou dobou pro vydávání příruček určených nadšeným laikům, kteří pátrají v archivních fondech soukromě. Kvantita knižní produkce ale bohužel ne vždy odpovídá kvalitě a přínos některých publikací pro čtenáře můžeme označit za diskutabilní. Na druhou stranu ovšem vyšla v devadesátých letech i řada cenných titulů, díky nimž se zaplnila informační mezera způsobená útlumem vzniklým v druhé polovině 20. století. Po naprosté odmlce let 50. a 60. se totiž ani v 70. a 80. letech nedostalo k zájemcům o rodopis dostatečné množství odborných titulů a pomůcek. Jednalo se více méně o ojedinělé práce, přičemž mnohé byly spíše doplňkem publikací o pomocných vědách historických než samostatným celkem. Za zmínku proto rozhodně stojí přehledné, heslovitě seřazené, minimum pro rodopisce z pera Viktora Palivce,²³⁴ drobný glosář Václava Elznice,²³⁵ skripta Jarmily Krejčíkové a Tomáše Krejčíka, věnovaná spíše než genealogii heraldice a sfragistice,²³⁶ a kvalitní sborník sestavený Rudolfem Melicharem.²³⁷ Z novějších titulů je třeba uvést například práce autorů jako Kristoslav Řičař,²³⁸ Boleslav Lutonský,²³⁹ Vladimír Svoboda,²⁴⁰ Henry Pohanka,²⁴¹ Vladimír Rolinc,²⁴² Marie

²³⁴ Viktor PALIVEC, *Minimum pro rodopisce a heraldiky*, Praha 1970. Minimum je sestaveno abecedně podle hesel. Jde o základní pojmy, pravidla, metodické návody k práci, upozornění na méně obvyklé názvy, pomůcky ke studiu apod. Heslář je doplněn o bibliografii české a v malé míře i zahraniční literatury. Viktor PALIVEC – Václav ELZNIC, *Latinsko-český slovník genealogický*, Praha 1976; Viktor PALIVEC, *Německo-český genealogický slovník*, Ostrava 1984.

²³⁵ Václav ELZNIC, *Glosář pro rodopisce a kronikáře*. Praha 1978. Jedná se v podstatě o slovníček slov, která se vyskytují v historických pramenech a v naší době buď již neexistují, nebo změnila význam.

²³⁶ Jarmila KREJČÍKOVÁ – Tomáš KREJČÍK, *Základy heraldiky, genealogie a sfragistiky*, Praha 1987.

²³⁷ Rudolf MELICHAR a kol., *Sborník k základům genealogie*, Praha 1988.

²³⁸ Kristoslav ŘIČAŘ, *Úvod do genealogie. Kdo jsou moji předkové a odkud přišli?* Praha 1995; Týž, *Občanská genealogie. Základy rodopisné práce*, Praha 2000.

²³⁹ Boleslav LUTONSKÝ a kol., *Základy genealogie 1. díl. Soubor přednášek pro laické genealogy*, Praha 1999; Týž a kol., *Základy genealogie 2. díl. Soubor přednášek pro laické genealogy*, Praha 1999; Týž, *Lexikon genealoga*, Praha 2003.

²⁴⁰ Vladimír SVOBODA, *Minimum o rodokmenu*, Praha 1998.

²⁴¹ Henry POHANKA, *Sám proti toku času aneb s genealogií k vlastním kořenům*, Litvínov 2002.

Marečková,²⁴³ Václav Rameš,²⁴⁴ Václav Hásek²⁴⁵ či nejnoveji Josef Peterka.²⁴⁶ Není zde mým záměrem hodnotit přínos jednotlivých příruček pro práci genealoga, na co je ale možné v souvislosti s nimi upozornit, je skutečnost, že vyjma metodologické roviny, různých přehledů, slovníků,²⁴⁷ bibliografie, užitečných informací o archivech a praktických ukázkách, včetně paleografie, obsahují téměř všechny také kapitoly o vývoji pramenů, s nimiž se mohou při studiu badatelé setkat. Matrikám pochopitelně věnují tyto knihy prostor největší. Informace podobného charakteru lze najít rovněž na řadě webových stránek zainteresovaných jednotlivců nebo rodopisných spolků. Co se týče časopisů určených genealogům, i těch se dotkly změny devadesátých let a do dnešních dnů si udržely svoje místo pouze *Genealogické a heraldické listy České genealogické a heraldické společnosti v Praze* či *Genealogické a heraldické informace* vydávané Moravskou genealogickou a heraldickou společností. V roce 1999 se k nim přidala nově *Rodopisná revue*²⁴⁸, kterou zajišťuje Historicko-vlastivědný spolek v Českých Budějovicích a díky nadšení Miloslava Trnky je možné získat ji jak v tištěné, tak elektronické podobě. Tyto časopisy, podobně jako dříve, nabízí čtenářům spíše než analytické studie praktické poznatky či zajímavosti objevené při práci s matrikami.²⁴⁹

²⁴² Vladimír ROLINC, *Příručka pro genealogy třetího tisíciletí. Metoda komplexních identifikačních rozborů pro období rané užitě občanské genealogie do roku 1780*, Brno 2003.

²⁴³ Marie MAREČKOVÁ, *Příručka praktické genealogie. Jak sestavit rodokmen*, Praha 2004.

²⁴⁴ Václav RAMEŠ, *Slovník pro historiky a návštěvníky archivů*, Praha 2005.

²⁴⁵ Václav HÁSEK, a kol., *Sborník učebních textů pro začínající rodopisce*, Praha 2005.

²⁴⁶ Josef PETERKA, *Cesta k rodinným kořenům. Praktická příručka občanské genealogie*, Praha 2006.

²⁴⁷ Slovníky jako takové samozřejmě nelze řadit k pracím o vývoji matrik. Ve výčtu produkce pro zájemce z řad genealogie by ale rozhodně chybět neměly, neboť se jedná se o velmi důležitou pomůcku, užitečnou i při práci s matrikami. K významným počínům patří práce Boleslav LUTONSKÝ – Jaroslav ČERNÝ, *Latinsko-německo-český slovník nemocí, úrazů a příčin smrti a výrazů s nimi souvisejících (nejen) pro genealogy*, Praha 1995; Václav KASALICKÝ a kol., *Německo-český slovník pro genealogy*, Praha 1996; Jan MAREŠ, *Latinsko-český slovník pro genealogy*, Praha 1996.

²⁴⁸ Ročně vycházejí čtyři čísla označená podle ročních období. Časopis obsahuje studie a články, metodické materiály, výběr materiálů ze starých genealogických pramenů a anotace novinek v literatuře. Klíč k obsahu 24 čísel šesti ročníků *Rodopisné revue* sestavili Bohumila TRNKOVÁ – Miloslav TRNKA, *Šest let časopisu Rodopisná revue 1999–2004*, České Budějovice 2005.

²⁴⁹ Lubomír MAZUCH, *Nejstarší chrudimská matrika z let 1630–1658 (stručný přehled míst a příjmení)*, *Listy Genealogické a heraldické společnosti v Praze* 11, 1991, č. 1–2, s. 3–6; Vladimír ROLINC, *Nejtemnější období matriky fary Vsetín (Neblahé působení pana faráře*

Závěr

Až na sklonku 19. století je možné na našem území zaregistrovat intenzivnější zájem o matriky, které evidovaly již nežijící osoby. Ačkoliv vzniklo v prvních desetiletích 20. století na jejich základě několik drobných studií vlastivědného charakteru, případně byly časopisecky publikovány edice částí knih vybraných lokalit, do druhé světové války těžili z jejich obsahu převážně genealogové. V průběhu druhé poloviny 20. století se při zpracování matriční evidence prosadily především historickodemografické přístupy, a to jak v rámci drobných výzkumných počínů, tak i rozsáhlých projektů, nejednou inspirovaných francouzskými metodami bádání. Díky rozboru mladší, později i starší, matriční evidence se do konce devadesátých let 20. století podařilo dospět k ucelenějšímu obrazu populačního vývoje našich zemí. Kombinace matričních údajů s dalšími typy pramenů umožnila rovněž velmi podrobně analyzovat sociální struktury v řadě regionů. Přestože již byly systematickým výzkumem charakterizovány různé demografické jevy několika desítek lokalit na území Čech, Moravy a Slezska, zůstává stále ještě řada neprobádaných farností. Díky tomuto prostoru vznikají další cenné studie, které pomáhají potvrzovat nebo vyvracet předchozí zjištění. U některých z nich se objevují i nové pracovní přístupy, z nichž dominuje především inspirace sociálními dějinami a historickou antropologií; po technické stránce pak stále se rozrůstající možnosti využití výpočetní techniky, a to jak pro přepis a vyhodnocení údajů, tak i pro prezentaci výsledků.

Františka Josefa Vážanského v letech 1735–1767), Orlice. Časopis pro genealogii, heraldiku a další pomocné vědy historické 90, Ostrava 1992, s. 80–86; Michal ČECH, *Křestní jména z matrik*, Genealogické a heraldické listy 17, 1997, č. 3–4, s. 38–40; Jaroslav ČERNÝ, *Vývoj matričního záznamu z hlediska uvádění úmrtní diagnózy*, Genealogické a heraldické listy 13, 1993, č. 2, s. 19–22; Miloslav TRNKA, *305 let lhenické matriky*, Rodopisná revue, 1999, č. 2, s. 13; Jiří LOUŽENSKÝ, *Z vodňanské matriky*, Rodopisná revue, 1999, č. 2, s. 19; Jiřina PSÍKOVÁ, *Nejstarší matriky uložené v archivu v Třeboni*, Rodopisná revue, 2003, č. 1, s. 2–3; Alois SASSMANN, *Neobvyklé zápisy jezuitů Magistra Tobiase L. Khala Lusatie v první lodhéřovské matrice (1651–1684)*, Rodopisná revue, 2003, č. 3, s. 26; Jan Antonín MAGER, *Cikánské křtiny v Netolicích roku 1696*, Rodopisná revue, 2004, č. 4, s. 23; Alois SASSMANN, *Svatby cizinců v Nových Hradech na přelomu 17. a 18. století*, Rodopisná revue, 2004, č. 4, s. 25; Václav HÁSEK, *Jak postupovat při překladu delších nebo složitějších latinských matričních zápisů*, Genealogické a heraldické listy 26, 2006, s. 30–38.

Summary

Parish Registers in the Czech Lands under the Attention of Researchers

Parish registers provide a record over several centuries of christenings, marriages, and burials, and as such they rightly rank as an exceptionally significant written source, since in scope and content they form an extraordinarily rich source of information for research on human history. This has made them the target of great attention from researchers and groups of scientists from various fields since the middle of the 17th century. This article aims to provide as comprehensive as possible an inventory of works produced in the Czech lands that focus on parish registers, especially over the past century and a half. Included in chronological order there are studies by historians, historical demographers, anthropologists, and professional genealogists, and even, for example, short articles by amateur enthusiasts. Each work is presented within the context of legal history and the changing methodological approaches to working with registry books.

Until the turn of the 19th century it is possible to observe an intense interest in parish registers in the Czech lands that documented people no longer living. Although several small studies emerged in the early decades of the 20th century, which were more in the genre of national history, and series of parts of books from selected localities were published in periodical format, up to the time of the Second World War it was mainly genealogists who worked with their content. During the second half of the 20th century methods of historical demography prevailed in the approach to working with information from parish registers, both in small-scale research and in large projects, oftentimes inspired by French research methods. Thanks to an analysis of recent, earlier, and the oldest registry records, by the end of the 1990s a more comprehensive picture of population development in the Czech lands had been put together. The combination of registry data and other sources also made it possible to analyse the social structure in detail in a number of regions. Although various demographic phenomena from dozens of localities in Bohemia, Moravia, and Silesia have already been described in systematic research, there are still a number of parishes that have yet to be studied. As a result of these openings there is room for more valuable studies to emerge that will help confirm or overturn previous findings. In some of them, new working methods are being used, in particular methods inspired by social history and historical anthropology. Also, more opportunities are arising for making use of computer technology, both in the transcription and assessment of data and in the presentation of findings.

STRUKTURA VENKOVSKÝCH DOMÁCNOSTÍ V NOVÉM RYCHNOVĚ V PRVNÍ POLOVINĚ 19. STOLETÍ*

Markéta Skořepová

The Household Structure in Rural Society in the first half of the 19th Century

The article deals with the topic of rural family structure in the first half of the 19th century based on the example of the village Nový Rychnov (Southern Bohemia), a rural community with a significant portion of domestic manufacturing. The article is based on research on confession records, which reveal the development of households in 1833-1855. Personal data were completed from parish registers. The second part of the text analyses the demographic development of Nový Rychnov and presents the main features of the local population. The text also includes a social and professional classification of the village inhabitants. Primary attention focused on an analysis of the household structure. The analysis showed that the quick transformation of household structure was related to the increasing number of simple nuclear families and a reduction in family size. This change was doubtless connected with the transformation of the economic behaviour of the population and a change in their mentality.

Historická demografie, 2008, 32: 57–104

Úvod

Předkládaný příspěvek se na příkladu městečka Nový Rychnov na Pelhřimovsku zabývá problematikou rodinných struktur během první poloviny devatenáctého století. Jde o období, pro která jsou dispozici data o obyvatelstvu získávaná prostřednictvím konskripcí a evidence přirozené měny obyvatelstva.¹ Vrcholí

* Příspěvek vychází z výsledků bakalářské práce: Markéta SKOŘEPOVÁ, *Struktura venkovských domácností v první polovině 19. století*. Filozofická fakulta Jihočeské univerzity, České Budějovice 2007, 103 s.

¹ Eduard MAUR, *Základy historické demografie*, Praha 1983, s. 42–75.

protoindustrializace² a zároveň dochází ke přeměně starého demografického režimu na nový.³ Pro protoindustriální společnost byly typické nukleární rodiny s velkým počtem dětí.⁴ Nástup nového demografického režimu charakterizoval nižší počet porodů v rodině a postupné zlepšování úmrtnostních porodů, což se mohlo projevit růstem celkového množství obyvatelstva. V podmínkách českých zemí zůstávala až do konce 19. století relativně vysoká kojenecká úmrtnost. Tyto změny v demografickém vývoji souvisely především s hospodářským a společenským rozvojem.⁵

Změny se postupně odrazily v životě českého venkova a proměnily jeho rodinné formy. Jak zdůrazňuje například Pavla Horská, v demografickém vývoji existovala celá řada regionálních odchylek. Pro zakládání nových rodin byly obecně příznivější manufakturní oblasti, nelze ale vést přesnou dělicí čáru mezi jednotlivými oblastmi ani odvozovat demografické chování obyvatelstva pouze z ekonomických možností regionu.⁶ Z tohoto důvodu byla zvolena mikrohistorická perspektiva, menší časový rozsah a geografický záběr práce.

Nový Rychnov byl vybrán kvůli zajímavé pramenné základně, která se k této lokalitě vztahuje. Čerpala jsem především z písemností evidenční povahy církevní provenience. Nejcennějším zdrojem informací a klíčovým východiskem výzkumu se stal soubor zpovědních seznamů, dochovaných pro léta 1833–1855, které tvoří časové těžiště příspěvku. Městečko ani farnost ve zkoumané době nezměnily své hranice, což výzkum usnadnilo.

Venkovská rodina devatenáctého století je v české historiografii poněkud opomíjeným tématem. Monografie týkající se všeobecně dějin obyvatelstva a rodiny při výzkumu demografických aspektů počínajícího moderního věku využívají především statistických pramenů, především sčítání obyvatelstva a konskripcí. Výsledkem těchto prací je zpravidla opět statistika, doplněná rozborem společenských a právních poměrů, normativních nařízení a dobové literatury. Tento přístup je příliš zobecňující, protože použitím statistických materiálů a ryze demografických metod lze jen těžko zachytit a vysvětlit drobné regionální a časové odlišnosti, nemluvě o poznání individuálních osudů. Efektivní rekonstrukce rodin, metoda umožňující hlouběji poznat každodennost

² Shrnující vysvětlení tohoto termínu podává: Milan MYŠKA, *Protoindustrializace (Čtvrtstoletá bilance jednoho historického paradigmatu)*, ČČH 92, 1994, s. 759–774.

³ Eduard MAUR, *Počátky demografického přechodu v Evropě*, www.cefres.cz/pdf/maur.pdf.

⁴ Jack GOODY, *Proměny rodiny v evropské historii. Historickoantropologická esej*, Praha 2000, s. 141–143.

⁵ Massimo LIVI-BACCI, *Populace v evropské historii*, Praha 2003, 154–191.

⁶ Pavla HORSKÁ, *Historický vývoj plodnosti v českých zemích. Stav a možnosti výzkumu*, HD 6, 1972, s. 3–39.

a rodinný život konkrétních lidí, je používána především pro starší období. Studie českých autorů, vzniklé touto metodou považují za velmi inspirativní, ale jejich konkrétní výsledky, týkající se období raného novověku, nelze na 19. století bez výhrad vztáhnout.⁷ Devatenácté století se svou pokročilou byrokraticí sice poskytuje podstatně bohatší pramennou základnu než předchozí období, ale je zde řada dalších problémů. Stoupající počet obyvatelstva, silící migrace a další společenské změny, až příliš velké množství písemností – to vše ztěžuje orientaci v pramenech.

Jinou možnost, jak nahlédnout do života našich předků, poskytují svatební smlouvy, testamenty, pozemkové knihy zachycující dědické převody či koupě venkovských usedlostí. Tyto písemnosti jsou východiskem velmi zajímavých studií,⁸ v případě Nového Rychnova jsou ale dochovány jen v malém množství, takže je možno je využít jen jako doplňující materiál.

Autoři, kteří ve svých pracích na konkrétních případech přibližují každodennost rodinného života v minulosti,⁹ se opírají především o prameny osobní povahy, které se ve venkovském prostředí obvykle neobjevují, nebo o dobovou literaturu, jež je také zpravidla orientovaná na městskou společnost. Postoje a chování vyšších vrstev však není možné mechanicky přisuzovat obyvatelům venkova. Zdrojem informací o nich jsou spíše prameny etnografického a folklórního rázu, jejichž výzkum ponechávám stranou.

V příspěvku byly využity postupy historické demografie a teoretická východiska sociálních dějin a dějin každodennosti. Nebyla však použita klasická rekonstrukce rodin, tak jak byla v šedesátých letech formulována Louisem Henrym a Michelem Fleuryem,¹⁰ ale jmenná počítačová databáze, umožňující snadnou manipulaci s daty a jejich filtrování. Základ databanky tvoří údaje zповědních seznamů, které byly doplněny o informace získané excerpcí matrik. Výsledky získané demografickou analýzou se staly východiskem pro výzkum struktur rodin a domácností, které byly zkoumány mikrohistorickými metodami.

⁷ Například: Eliška ČÁŇOVÁ – Pavla HORSKÁ, *Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652–1800*, AUC, Phil. et. His. 3, 1972, s. 81–100; Eduard MAUR, *Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté*, AUC, Phil. et His. 3, 1972, s. 9–80.

⁸ Výzkumem české venkovské rodiny 18. a 19. století na základě tohoto typu pramenů se zabývá především Alice Klášterská-Velková.

⁹ Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999; Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách v devatenáctém století*, Praha 2006; Alena ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti 19. století*, ČČH 95, 1997, s. 55–107.

¹⁰ Eduard MAUR, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*, HD 2, 1968, s. 72–83.

2. Prameny

Prameny, na jejichž základě lze studovat dějiny Nového Rychnova v první polovině 19. století, jsou rozptýleny ve třech archivech. Písemnosti novorychnovského farního úřadu a nadřízeného pelhřimovského vikariátu jsou uloženy ve Státním archivu v Pelhřimově.¹¹ Ve Státním oblastním archivu v Třeboni¹² jsou shromážděny matriky, písemnosti pro velkostatek a katastry uchovává Národní archiv v Praze.¹³

Dějiny Nového Rychnova a především dějiny jeho duchovní správy torzovitě zachycuje pamětní kniha.¹⁴ První zápisy do této knihy vznikly až v polovině devadesátých let 18. století, i když zaznamenává i události mnohem starší. Obsahuje také velmi stručné záznamy kronikářského charakteru týkající se dvacátých a třicátých let 19. století. Roku 1901 byl do pamětní knihy opsán spisek kadovského faráře Jana Pavla Hilleho pojednávající o dějinách Nového Rychnova od nejstarších dob až do současnosti. Pamětní kniha obsahuje řadu zajímavých informací, týkajících se například vybavení a zázemí kostela, údaje o obyvatelstvu ale takřka neposkytuje.¹⁵

Hospodářské zázemí městečka a také způsob života jeho obyvatel přibližují staré topografie¹⁶ a stabilní katastr, který byl pro katastrální obec Nový Rychnov vyměřován roku 1829, revize proběhla 1846. Využívám indikační skizzy¹⁷

¹¹ MZA Brno – Státní okresní archiv Pelhřimov (dále SOkA Pelhřimov), *Farní úřad* (dále FÚ) *Nový Rychnov*; Tamtéž *Vikariátní úřad Pelhřimov*.

¹² Státní oblastní archiv Třeboň (dále SOA Třeboň), *Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov*, knihy č. 1, 13, 14.

¹³ Národní archiv v Praze (dále NA Praha), Archiv pražského arcibiskupství (dále APA), *Velkostatek Nový Rychnov*.

¹⁴ „*Memorabilis Ecclesiae et Parochiae Neo Richnow ab A[nn]o 1602*“. SOkA Pelhřimov, FÚ *Nový Rychnov*, inv. č. 1, kniha č. 1. Dále uvádím jen jako pamětní knihu kostela a fary novorychnovské. Stručný popis farnosti přináší také: Johann TRAJER, *Historisch-statistische Beschreibung der Diöcese Budweis*, České Budějovice 1862.

¹⁵ Jsou zde uvedeny opisy listin ze 17. století, inventáře kostelního vybavení z let 1713 a 1815, poznámky o patronátu kostela, údaje o zdejších duchovních správcích, kaplánech, učitelích, velká pozornost je věnována majetku záduší, deputátům, desátkům. Velmi cenný je i latinský popis zvonů umístěných v novorychnovském kostele. Při velkém požáru r. 1828 totiž kostel vyhořel a tyto zvony byly zničeny. Pamětní kniha je vybavena velmi stručným abecedním rejstříkem. Hilleho práce je prvním a jediným samostatným zpracováním dějin Nového Rychnova. Jan Pavel HILLE, *Farní osada novorychnovská v Táborsku*, Praha 1895.

¹⁶ Jaroslaus SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen. Vierzehnter Theil, Taborer Kreis*; Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Taborer Kreis*, Praha 1842.

¹⁷ NA Praha, *Indikační skizzy VI*, inv. č. 8405, sign. Táb 31, Nový Rychnov.

a katastrální oceňovací elaborát, jež je součástí duplikátu stabilního katastru.¹⁸ Stabilní katastr je obecně považován za přesný a spolehlivý pramen. Jeho základem se stalo přesné trigonometrické vyměřování jednotlivých pozemků. Velmi pečlivě byly shromážděny údaje o bonitě a využívání půdy, komise vyšetřovaly i stav dobytka a úroveň řemesel a průmyslu. Pro zjištění velikosti pozemkového vlastnictví jednotlivých hospodářství jsou zásadní abecední seznamy majitelů půdy.¹⁹

Sledování přirozené měny a života obyvatelstva měli na starosti především duchovní. Vycházím převážně z pramenů vzešlých z činnosti novorychnovského farního úřadu, ze zpovědních seznamů, z matrik a matričních listinných dokladů.

Zatímco matriky a evidenční prameny státní a vrchnostenské provenience jsou již dlouhou dobu „klasickými“ zdroji historickodemografického bádání, písemnosti farních úřadů příliš využívány nejsou. Je to dáno různorodostí obsahu těchto fondů, které zřídka umožňují širší geografické a časové zaměření práce. Dalším problémem byla až do nedávné doby všeobecně nízká zpracovanost fondů tohoto typu.²⁰ Práce, které se farními archivy zabývají, řeší především problémy pořádání jejich písemností.²¹ Zatím neexistuje studie, která by si kladla za cíl podrobný rozbor a kritiku pramenů farních úřadů vhodných pro bádání o obyvatelstvu.²²

První polovina 19. století již byla dobou pečlivě kontrolované úřední agendy duchovních. Přesto se většina autorů shoduje, že kvalita a pečlivost zápisu v evidenčních dokladech a matrikách byly do značné míry závislé na osobnosti jejich správce. V letech 1815–1851 působil v Novém Rychnově osobní děkan František Borgius Mergl, jenž byl od roku 1832 zastupován administrátorem. Tím byl kaplan Jan (Johann) Fähnrich, který se po smrti děkana Mergla stal farářem – tento post zastával v letech 1851–1853. Právě on byl pisatelem většiny pramenů, ze kterých vycházím. Zápisy Jana Fähnricha

¹⁸ Tamtéž, *Stabilní katastr-duplikát*, inv. č. 8661, kart. 3861.

¹⁹ Kolektiv autorů, *Česká diplomatika do r. 1848*, Praha 1971, s. 263–266.

²⁰ Pořádáním a výzkumem archivů far a vikariátů na Pelhřimovsku se dlouhodobě zabývá PhDr. Lenka Martínková, Ph.D., archivářka Státního okresního archivu Pelhřimov, která je také autorkou inventáře archivního fondu *FÚ Nový Rychnov*. Tímto jí děkuji za řadu cenných připomínek.

²¹ Lenka MARTÍNKOVÁ, *Archivy far a vikariátů na Pelhřimovsku. (Několik poznámek k jejich písemnostem na Pelhřimovsku od pobělohorské doby do počátku 20. století.)*, AČ 55, 2005, s. 89–116. Studie uvádí i další literaturu k tématu výzkumu farních archivů.

²² O pramenech farních úřadů vhodných pro historickodemografické bádání blíže: Marie VOJTÍŠKOVÁ, *Farní archivy a historicko-demografické bádání*, HD 4, 1970, s. 33–49. Jedná se o informační studii týkající se písemností farních úřadů na území litoměřické diecéze. Autorka se bohužel nezabývá jejich kritikou a možnostmi využití.

jsou zpravidla úpravné, přehledné, a především velice podrobné. Obsahující nejen všechny úředně stanovené náležitosti, ale často i údaje, které faráři uvádět nemuseli. V letech 1854–1870 se správcem novorychnovské fary stal dřívější kaplan Jan Kalina, který pokračoval v linii nastolené Janem Fähnrichem.

V 19. století podléhaly matriční zápisy státní kontrole a lze je pokládat za přesný a spolehlivý pramen.²³ Nejstarší dochovaná matrika pro Nový Rychnov zachycuje období od ledna 1785 do konce října roku 1815.²⁴ Byla vedena jen pro městečko a evidovala ve třech samostatných oddílech křty, sňatky a úmrtí. Zápisy jsou od počátku vedeny v rubrikách. Je opatřena indexem křtěných a indexem zemřelých, v nichž jsou pod příslušným písmenem zapsána příjmení a jména v matrice vedených osob. Ke každému jménu je uvedeno datum, vztahující se k zápisu do matriky – den křtu nebo den úmrtí. Index zemřelých ale není úplný, větší přesností i přehledností zápisu se vyznačuje index křtěných dětí. Původní matriční formulář byl německý, i když samotné zápisy byly činěny česky. Záhy, už během roku 1787, se počestil i formulář. Rubriky oddílu pokřtěných jsou tyto: datum (z počátku je zapisováno jen jedno, datum křtu, kolem roku 1800 už je ve zlomku uveden den narození a pokřtění), číslo domu, jméno křtícího a jméno křtěnce, jeho vyznání, pohlaví, jména rodičů. Otec je blíže charakterizován svým povoláním, matka jménem svého otce a od roku 1804 většinou i jménem matky; následují jména a stav kmotrů. Od roku 1794 bývá uváděno jméno báby, která narození dítěte ohlásila. Zápisy v matrice oddaných odpovídají dobovým předpisům.²⁵ Oddíl zemřelých uvádí datum úmrtí, číslo domu, jméno pohřbívacího a zemřelého, jeho víru, pohlaví, věk, dále způsob smrti. Uváděné příčiny úmrtí jsou většinou schematické a nepřesné. Kolonka nadepsaná „Komisfisikus oder Gesprüfter“ zůstává zpravidla nevyplněna.

Na tuto knihu navazuje matrika narozených vedená v letech 1815 až 1848 pro celou farnost Nový Rychnov.²⁶ I ta je opatřena indexem. Rubriky zůstávají stejné, ovšem postupně se zpřesňují údaje o rodičích. Další kniha je vedena obdobně, zachycuje narození a křty v celé farnosti v období 1848–1863.²⁷

Matriční zápisy týkající se sňatků a úmrtí v období po roce 1816 jsou pro celou farnost vedeny v jediné knize, přičemž oba oddíly jsou opatřeny rejstří-

²³ Eduard MAUR, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, HD 6, 1972, s. 40–58; Týž, *Základy historické demografie*, Praha 1978, s. 52–57.

²⁴ SOA Třeboň, *Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov*, kniha č. 1.

²⁵ Obsahují datum, číslo domu, jméno ženicha, jeho víru, věk a stav, tytéž údaje jsou zaznamenány u jména nevěsty, zapsána jsou jména a stav svědků.

²⁶ SOA Třeboň, *Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov*, kniha č. 13.

²⁷ Tamtéž, kniha č. 14.

ky.²⁸ K dispozici ovšem nejsou pouze originály matrik. Lze využít i jejich opisy týkající se let 1835–1843, které se dochovaly v archivu pelhřimovského vikariátního úřadu.²⁹ Opisy tvoří souvislou řadu záznamů počínající listopadem 1835 a končící říjnem 1841, dál pak zachycují období od listopadu 1842 do října 1843. Porovnáním matriky narozených s dochovanými opisy vyšlo najevo, že tyto kopie se s originálem přesně shodují. Je tedy možné je při výzkumu bez obav využít namísto původní matriky.³⁰

Matriku oddaných mohou nahradit údaje zapsané do knih snubních protokolů. Cílem „zkoušek snoubenců“ bylo vyšetření překážek stavu manželského, kdy měli dva svědci potvrdit původ ženicha a nevěsty a zaručit se, že mezi nimi není blízkého příbuzenství. Důležité bylo také zjištění, zda snoubenci nemají nějaké závazky z dřívější doby. V případě spřízněnosti ženicha a nevěsty zasílal farář konzistoři žádost o dispens a rozepsané schéma příbuzenství. Se sňatkem nezletilých osob museli souhlasit jejich rodiče, respektive poručníci. Zvláštní nařízení platilo pro vdovy, které se neměly vdávat dříve než půl roku po úmrtí prvního manžela. Důvodem byla snaha předejít nejasnostem ohledně otcovství a pozdějších dědických nároků dítěte, které by se během této doby narodilo.³¹ Patent o zrušení nevolnictví roku 1781 zavedl praxi ohlašovacích lístků, které vrchnostenské úřady vydávaly budoucím snoubencům.³² Všeobecný občanský

²⁸ Tamtéž, kniha č. 18. Matrika oddaných je v tomto svazku dovedena do roku 1859, matrika zemřelých do roku 1872.

²⁹ SOkA Pelhřimov, *Vikariátní úřad Pelhřimov*, inv. č. 399, kart. 50. Jedná se o šest papírových sešitů, které obsahují opisy matriky narozených, oddaných, zemřelých, vytvářené každoročně pro potřebu krajských úřadů. Každý sešit se týká jednoho kontribučního roku, zápisy vždy začínají 1. listopadem a končí 31. října následujícího roku. Chybí opis pro kontribuční rok 1841–1842.

³⁰ Zápisy u oddaných obsahují tyto náležitosti: datum a místo svatby, jméno ženicha, upřesněné jméno a původem rodičů a udáním jeho povolání, dále ženichovo vyznání, rodinný stav a věk. Stejně údaje jsou zapsány u jména nevěsty, následují jména svědků, u nichž je rovněž uveden stav a původ. Je zapsáno jméno oddávajícího kněze, údaje o svolení patrimoniálních a popř. vojenských úřadů (číslo a datum vydání schvalovacího protokolu), v případě nezletilosti snoubenců je poznamenán souhlas rodičů, resp. poručníka. Opis matriky zemřelých uvádí ve zlomku datum úmrtí a pohřbu, místo a číslo domu, kde nebožtík zemřel, jméno zemřelého, v případě dětí či svobodných osob upřesněné jméno rodičů, v případě ženatého muže či vdané ženy bývá uveden odkaz na manželku, resp. na manžela. Následují údaje o víře, pohlaví a věku zemřelého, příčina úmrtí a jméno kněze, který dotyčného zaopatřil a jméno pohřbívajícího.

³¹ Josef NUHLÍČEK, *Matriční listinné doklady a jejich hodnota*, AČ 19, 1969, s. 91–97.

³² Stávalo se, že vrchnostenské úřady, které měly lístky vydávat, je někdy chudším lidem nezákonně odpíraly. Roku 1850 bylo posuzování uzavíraných manželství přeneseno na obecní samosprávy, což vedlo k ještě větší bezohlednosti. Proto byly politické konsensy k sňatku

zákoník roku 1811 uzákonil svobodu uzavírání manželství pro všechny bez rozdílu stavu, zvláštní povolení k ženění museli mít vojáci a státní zaměstnanci.

Knihy zkoušek snoubenců „*Examina sponsorum*“ jsou pro farnost Nový Rychnov dochovány v souvislé řadě pokrývající období od roku 1783 do roku 1867. Zápisy týkající se první poloviny 19. století nalezneme v prvních dvou svazcích. První obsahuje časový úsek 1783–1846,³³ druhý 1846–1856.³⁴ První zápisy jsou latinské a větnou formou uvádějí jména snoubenců, jejich původ, jména svědků a formulí potvrzující, že nic nebrání vstupu do manželství. Roku 1794 nastupuje zápis do česky vedených rubrik, které uvádějí datum zkoušek, jména snoubenců, místo jejich bydliště, stupeň příbuzenství, jména svědků a jejich podpisy, respektive znamení nahrazující podpis. Dále jsou uváděna data prohlášek a datum katecheze. V případě příbuzenství snoubenců je nakreslen rodokmen, od roku 1803 bývá připsán jejich věk. Postupně se také zpřesňuje identifikace snoubenců připsáním jmen rodičů (dříve bylo pouze u nevěsty či nezletilého ženicha připsáno jméno otce, po začátku 19. století jsou zde vždy jména obou rodičů). Roku 1813 se opět přechází na větný zápis, stále jsou zapisovány tytéž údaje, chybí jen data prohlášek.³⁵ V navazujícím svazku knih prohlášek snoubenců, počínajícím rokem 1846, se zápisy opět objevují ve formě rubrik: datum prohlášení, jména snoubenců a jejich rodičů (většinou s poznamenáním jejich bydliště), věk, vyznání, příbytek snoubenců (zde se rozlišovalo, zda v současném bydlišti pobývají více nebo méně než šest neděl). Následovala kolonka nazvaná „přihlášení se k ženění“, kde bylo uváděno, u jakého magistrátu, kdy a pod jakým číslem byla podána žádost o povolení sňatku. Dále se vypisovala případná překážka sňatku a způsob jejího odstranění, jména svědků, jejich podpisy a vyjádření k nastávajícímu sňatku. Poznamenáno bylo místo prohlášení snoubenců, od roku 1852 také data ohlášek; pro případné další poznámky byla vyhrazena zvláštní rubrika.

Ze srovnání knih „*Examina sponsorum*“ s matričními zápisy vyplynulo, že knihy zkoušek snoubenců jsou podrobnější co do kvantity zápisů. V matrice často chybí zápisy o svatbách novorychnovských farníků, již uzavřeli sňatek v jiné farnosti a zůstali zde bydlet. Knihy snubních protokolů naproti tomu uvádějí svatby všech lidí pocházejících z farnosti, a to i přes to, že svatební obřad

svěřeny okresním úřadům. Jiří KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962.

³³ „*Examina sponsorum et testium parochiae Neo Richnoviensis*“. SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 39, kniha č. 39.

³⁴ Tamtéž, inv. č. 40, kniha č. 40.

³⁵ Rokem 1848 začíná řada dochovaných „knih prohlášek snoubenců“. Tyto knihy byly vedeny v souvislé řadě až do roku 1927 (SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 35–38, knihy č. 35–38). Je možné, že existovala podobná kniha i pro období od roku 1813.

nakonec proběhl jinde. Konkrétní data snoubenců se v matrikách i v „Examina sponsorum“ shodují. Použití knih snubních protokolů je výhodnější, protože navíc poskytují údaje o lidech, kteří z farnosti z důvodu uzavření sňatku odešli. Je třeba dodatečně ověřit, kde pár po oddavkách bydlel.³⁶ Je také nutné mít na paměti, že datum zapsání zkoušky snoubenců předchází dnu svatby, a to zpravidla přibližně o měsíc, což odpovídá lhůtě určené povinnostmi trojích ohlášek.

Instituce trojích ohlášek zavedená roku 1215 také souvisela s požadavkem kontroly manželství. Jména snoubenců měla být veřejně vyhlášena o třech po sobě jdoucích církevních svátcích v kostele farnosti, odkud pocházeli. Ohlášky měly zabránit již zadaným osobám vstupu do manželství, proti připravovanému sňatku se mohl vyjádřit kdokoli. Pokud ale snoubenci chtěli sňatek uzavřít co nejrychleji, mohli požádat o prominutí dvou ohlášek, což mohl povolit i vikář.

Souvislá řada knih prohlášek snoubenců se ve farnosti Nový Rychnov dochovala pro léta 1848–1927.³⁷ Pro zkoumané období připadá v úvahy první ze čtyř svazků těchto knih, zahrnující období od počátku roku 1848 až do května 1864. Větné zápisy v této knize jsou vedeny česky a jsou stručnější než zápisy v opisech matrik či v Examina sponsorum z této doby. Přes pravidelné poznámky o kanonických vizitacích mají tyto knihy vzhled spíše příručních kancelářských svazků, zápisy jsou neupravené, hůře čitelné, často se objevují škrty. Vzhledem k tomu, že knihy prohlášek zkoumané období téměř nepostihují a jejich záznamy nejsou příliš podrobné, nebyly při výzkumu využity.

Dochovala se také řada dalších matričních dokladů.³⁸ Faráři byli povinni vést archiv, v němž měli schraňovat vedle matrik také další písemnosti matriční povahy, především listy ohlašovací, rapuláře, legitimace ke křestním matrikám, protokoly o změnách vyznání, lístky o prohlídkách mrtvol. Pro Nový Rychnov ve sledovaném období se tyto písemnosti dochovaly jen torzovitě. Jedná se o aktový materiál, neúplný, tvořící pouze necelé tři kartony, takže ho nelze využít pro komplexnější zpracování.³⁹

³⁶ Tuto kontrolu lze provést podle zpovědních seznamů.

³⁷ SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 35–38, knihy č. 35–38. Uvádí jména snoubenců zpřesněná jménem otce (posléze obou rodičů), dále náboženství, stav a původ budoucích manželů a data ohlášek. Později přibyl údaj o zletilosti snoubenců, v 60. letech i jejich věk.

³⁸ Josef NUHLÍČEK, *Matriční listinné doklady*.

³⁹ Dochovaly výpisy z matrik ke správním a jiným účelům z let 1822–1847, týkající se především nekatolického obyvatelstva (SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 62, kart. 4), křestní listy z let 1778–1927 (Tamtéž, inv. č. 64, kart. 4), povolení k sňatkům od vojenských správních orgánů z let 1822–1832 (Tamtéž, inv. č. 65, kart. 4.), povolení k sňatkům od patrimoniálních a politických úřadů z období 1810–1873 (Tamtéž, inv. č. 66, kart. 5.), dispenze, žádosti o zplnoletnění za účelem sňatku (Tamtéž, inv. č. 67, kart. 5.)

Eduard Maur soudí, že „josefinská reformní činnost vytvořila předpoklady pro to, aby evidence přirozené měny dosáhla takového stupně dokonalosti, že je možno podrobit matriční zápisy všestranné analýze.“⁴⁰ Komparace různých typů dokladů týkajících se obyvatelstva Nového Rychnova ukázala, že tyto písemnosti skutečně můžeme pokládat za důvěryhodné. Pouze na konci dvacátých let v souvislosti s požárem, který postihl i faru, nebyly možná matriční zápisy vedeny úplně pečlivě a některé důležité obřady, především svatby, se také patrně odehrávaly jinde než ve zničeném novorychnovském kostele, a tím se mohly vymknout zdejší evidenci.

Základním pramenem využívaným pro předloženou studii jsou Velikonoční soupisy obyvatel. Zpovědní seznamy bývaly vedeny společně se soupisy Status animarum, které byly vytvářeny v delších časových úsecích a měly evidovat všechny „duše“, tj. všechny obyvatele obce i s udáním jejich stáří a sociálního postavení. Velikonoční seznamy byly připravovány každý rok v období Velikonoc pro zaznamenání vykonání povinné velikonoční zpovědi, takže evidují jen osoby zpovědi schopné, vynechávají děti v předzpovědním věku, často také jinověrce. První statuta nařizující jejich vedení byla vydána koncem 15. století ve Španělsku. Postupem doby se rozdíl mezi velikonočními seznamy a soupisy duší do jisté míry setřely.

Česká historická demografie se zpovědními seznamy v souvislosti s devatenáctým stoletím dosud takřka nezabývala. Jediný, velmi krátký článek vydal před čtyřiceti lety Emanuel Janoušek. Bohužel se příliš nezabýval popisem a kritikou pramene, který navíc využil jen čistě statisticky.⁴¹ Statistické využití zpovědních seznamů a matričních údajů v nich obsažených předpokládají studie Elišky Čáňové a Lucie Steinbachové.⁴² Obě autorky se soustředily především na posouzení hodnověrnosti seznamů vzniklých před zahájením josefinských reforem. Jejich příspěvky jsou dobrým návodem pro práci se soupisy věřících a upozorňují na některé problémy spojené s kritikou tohoto pramene. K pokusu o výzkum rodiny 19. století na základě zpovědních seznamů patrně dosud nedošlo.

prohlásky snoubenců (Tamtéž, inv. č. 68, kart. 6.), hlášení o sňatcích z let 1821–1836 (Tamtéž, inv. č. 69, kart. 6.).

⁴⁰ E. Maur, *Základy*, s. 57.

⁴¹ Emanuel JANOUŠEK, *Několik demografických dat z české vesnice na počátku 19. století*, HD 2, 1968, s. 67–71.

⁴² Eliška ČÁŇOVÁ, *Využití matričních údajů zpovědních seznamů v demografické statistice*, AČ 3, 1978, s. 162–168; Lucie STEINBACHOVÁ, *Ke kritice spolehlivosti zpovědních seznamů pražské arcidiecéze*, HD 23, 1999, s. 137–150.

Pro Nový Rychnov je dochována takřka souvislá řada velikonočních zpovědních seznamů z let 1833–1855.⁴³ Jedná se o jednotlivé papírové sešity, chybí pouze dva, a to pro roky 1837 a 1851. Seznamy jsou vedeny podle jednotlivých domů, kromě rodiny hospodáře zaznamenávají také čeled' a podruhy, kteří byli vnímáni jako členové domácnosti.⁴⁴ V seznamu je vždy uvedeno jméno, vztah k majiteli usedlosti a věk. U mužů bývá i datum narození, což souvisí s povinnostmi hlavy rodiny, dědickými právy a také s evidencí mladíků podléhajících vojenským odvodům. U majitelů domů je naznačeno jejich povolání či sociální statut. V seznamech jsou uváděny i novorozené děti, od roku 1841 je takřka u všech novorozenců doplněno datum narození, které se předtím objevovalo jen u chlapců a osiřelých dětí. Údaje o biřmování a vykonané zpovědi a přijímání jsou v seznamech zachyceny pomocí rubriky. Mimo hlavní seznam je i oddíl židů a „helvétů“. V „křesťanské“ části je uvedeno jen číslo domu a jméno hospodáře s dovětkem, že jde o jinověrce a že záznam o jeho rodině je třeba hledat na konci sešitu.

Každý seznam je opatřen sumářem uvádějícím pro jednotlivé vesnice celkový počet obyvatel, počet biřmovaných a nebiřmovaných, počet lidí, kteří vykonali zpověď a přijímání, počet zpovědi neschopných. Vypsán je také počet dětí, od jednoho roku do šesti let a od šesti do 12 let, vždy zvlášť chlapců a dívek. Dále je uveden celkový počet nekatolíků a židů pro celou farnost a celkový počet obyvatel farnosti.

Jednotlivé zpovědní seznamy na sebe navazují. Pisatel – administrátor Jan Fährnich, v případě posledních dvou seznamů farář Jan Kalina – si zřejmě při přípravě nového seznamu vzal k ruce starší seznam, do kterého vypsál změny, jež se během uplynulého roku odehrály v jednotlivých domácnostech. Celý seznam pak přepsal do nového sešitu, kam posléze doplnil aktuální údaje o zpovědi. Proto jsou někdy v seznamu uvedeny údaje, které se zjevně týkají až následujícího roku. Přestěhování či smrt je naznačeno škrtem jména osoby, pro upřesnění je přidán křížek značící úmrtí nebo slovní poznámka.

Zpovědní seznamy nesloužily jen ke kontrole náboženského života obyvatel farnosti. Zřejmě byly používány také jako příruční kancelářská kniha umožňující faráři snadnou orientaci pro dohledávání potřebných údajů. Správce zdejší fary byl zároveň i zástupcem vrchnosti, byl tedy nucen zabývat se i majetkovými záležitostmi poddaných, agendou vojenských úřadů, samozřejmě měl na starosti chudinskou péči a byl dohlížitelem zdejší sirotčí kasy. Krom toho

⁴³ „Consignatio confessionis et comunionis Paschalis Parochiae Neo Richnowiensis.“ SOKA Pelhřimov, *Farní úřad Nový Rychnov*, inv. č. 14–34, kniha č. 14–34.

⁴⁴ Problematikou složení českých venkovských domácností v raném novověku se zabývá: Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*, Praha 1996.

pravidelně dodával vrchnostenské kanceláři informace o demografické situaci ve farnosti a matriční údaje o poddaných. To vše bylo také důvodem k zapisování údajů nesouvisejících se zповědí, například dat narození u malých dětí. Ve zповědních seznamech se také objevují přípisy o odevzdávání desátků.

Pramen lze považovat za celkem spolehlivý, zvláště v údajích týkajících se dospělých, usedlých obyvatel. Pokud se objevují nepřesnosti ve jménech, stává se tak pouze u žen, které se přivdaly z větší vzdálenosti, nebo dětí. Případné nedostatky bývají v některém z následujících seznamů zpravidla opraveny. Občas se objevují chyby v udání stáří, když pisatel během přípravy nového zповědního seznamu opomněl navýšit věk. Problémy nastávají v případě identifikace čeledínů a děveček, zřídka bývá uvedeno jejich příjmení, často se právě jich týkají výše zmíněné nepřesnosti v udání věku. Pokud služební personál odcházel ze stavení, nebývá jeho nové působiště uvedeno, odchod je vyznačen škrtem, nebo vynecháním jména v seznamu. Pokud se stěhoval podruh, je u jeho jména zpravidla připsáno číslo popisné domu, z něhož odešel, respektive do kterého se přestěhoval.

Studie, které se zabývají kritikou zповědních seznamů vzniklých ve starším období, podtrhují některé problémy, které tento typ pramene přináší.⁴⁵ Ty se ale v případě Nového Rychnova takřka nevyskytují. Seznamy byly připravovány jako formulář, nehrozí nebezpečí, že by došlo k nezapsání osoby jen proto, že vykonala zповěď jinde. Zmíněné nepřesnosti týkající se stáří lze eliminovat pomocí matričních záznamů. Evidováni jsou jinověrci i děti od nejútlejšího věku. Co se týče závěrečných sumářů, počty obyvatel jednotlivých kategorií byly vypočítávány pomocí dílčích součtů na každé stránce seznamu.⁴⁶

Novorychnovské zповědní seznamy obsahují mnohem širší a přesnější spektrum údajů než stejný typ pramene ze staršího období. Nabízí snadnou možnost rekonstrukce rodin, zároveň umožňují pohled do lokální prostorové i sociální mobility obyvatelstva.

V archivu velkostatku Nový Rychnov je dochována celá řada písemností, které lze využít k rekonstrukci dějin obyvatelstva. Jedná se především o „Knihy pozůstalostí, dědických převodů a svatebních smluv“,⁴⁷ které se dochovaly pro

⁴⁵ Lucie Steinbachová označuje jako hlavní nedostatky zповědních seznamů proměny rozsahu farního obvodu, zповídání se mimo příslušnou farnost, vynechávání malých dětí a špatné součty. Matriční údaje ve zповědních seznamech doporučuje ověřit novou excerpcí z matriky. L. Steinbachová, *Ke kritice spolehlivosti*.

⁴⁶ Tyto údaje v seznamu pro rok 1834 jsem přepočítala. K aritmetické chybě nedošlo.

⁴⁷ Jde o tři knihy, první svazek obsahuje zápisy z let 1800–1831 (NA Praha, APA, *Velkostatek Nový Rychnov*, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov), druhá se týká let 1832–1838 (Tamtéž, inv. č. 1457, sign. 192 Pelhřimov), třetí kniha byla vedena v letech 1838–1851 (Tamtéž, inv. č. 1458, sign. 193 Pelhřimov).

období 1800–1851, a „Knihy pozůstalostních řízení“ z let 1799–1846.⁴⁸ Všechny tyto knihy byly vedeny pro celé panství. Zapsané svatební smlouvy a dědické převody se zjevně týkají především movitějších osob, pozůstalosti byly sepisovány hlavně v případech, že zůstavitel zemřel bez kšaftu či zanechal nezaopatřené potomky. Zajímavé jsou zápisy o dlužích, které se občas objevují v „Knihách pozůstalostí, dědických převodů a svatebních smluv“ a které postihují i méně majetné složky obyvatelstva. Zápisů, které se týkají novorychnovských obyvatel, je ale málo, lze je tedy použít jen jako doplňující materiál.

3. Městečko Nový Rychnov

Městečko Nový Rychnov na Pelhřimovsku nalézající se v 19. století k Tábořskému kraji podléhalo vrchnostenské správě pražského arcibiskupství, kterému patřilo již za Arnošta z Pardubic. V husitské době se panství dostalo do rukou světských vrchností, z nichž nejdůležitější byli Leskovcové z Leskovce a páni z Říčan. Po Bílé Hoře byl Nový Rychnov konfiskován a 8. července 1623 přebral panství arcibiskup Arnošt Harrach.⁴⁹

Novější historie Nového Rychnova není příliš probádána. Událostí, která jistě mimořádně ovlivnila životy zdejších obyvatel, byl velký požár v srpnu roku 1827, při kterém lehl popelem skoro celý Rychnov: „jen zůstal panský dvůr, Heldovo stodola a pár chalup za zámkem a ve Solích chalup, dole za rybníkem u cesty k Dolní Cerekvi.“⁵⁰ Lidé přišli o stavení i majetek, z domů zůstaly jen sklepy, ve kterých museli žít. Vyhořel i rok předtím zrenovovaný kostel a také fara, je tedy možné, že při požáru vzala za své i část písemností.⁵¹ V roce 1833 měl Rychnov již 143 popisných čísel. Domy asi musely být opravdu celé vystavěny znovu, protože v katastrálním oceňovacím elaborátu se hovoří o tom, že téměř všechna stavení jsou kamenná, zpravidla krytá šindelem a došky a nachází se v dobrém stavu.

⁴⁸ Jedná se o čtyři svazky, z nichž první obsahuje zápisy z let 1799–1824 (Na Praha, APA, *Velkostatek Nový Rychnov*, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov), druhá se týká let 1825–1832 (Tamtéž, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov), třetí kniha byla vedena v letech 1832–1840 (Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203), poslední svazek se dotýká období 1840–1846 (Tamtéž, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov).

⁴⁹ Celé panství bylo odhadnuto na 91 927 kop míšeňských. SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 1, kniha č. 1.

⁵⁰ SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 1, kniha č. 1. Další čtyři „velký sousedí“ vyhořeli roku 1832.

⁵¹ Na pohořelé duchovní a učitele se skládali na okolních farech i školách. Na faru putovalo celkem 25 zlatých, učitel Chlup obdržel 11 zlatých 30 krejcarů. SOkA Pelhřimov, *Vikariátní úřad Pelhřimov*, inv. č. 304, kart. 35.

Novorychnovský zámek byl střediskem správy panství, které dále tvořilo šestnáct menších vsí a samot.⁵² Městečko mělo vlastní školu a farní úřad při kostele Nanebevzetí Panny Marie. Novorychnovský farní obvod zahrnoval nejbližší sousedství městečka,⁵³ v rámci panství byly zřízeny ještě dvě další fary, v Rynárci a Dolní Cerekvi.

Nový Rychnov se svým okolím byl jazykově českou oblastí,⁵⁴ která byla homogenní i v náboženském ohledu. Na celém panství se podle Sommerovy topografie nacházelo šestnáct protestantských rodin helvétské konfese a pět domácností židovského vyznání. V Novém Rychnově se k evangelickému náboženství hlásili především členové rozvětvené rodiny Homolkových. Ke konverzím takřka nedocházelo, výjimky souvisely se smíšenými sňatky, ke kterým vzhledem k malému počtu nekatolíků docházelo jen zřídka. Místní vinopalnu řídil židovský správce, žijící zde spolu se svou rodinou a několika souvěrci.⁵⁵

Na panství se nacházelo pět panských dvorů: v Novém Rychnově, Brajnerově u Těšenova, Cejli, Rájově a Rynárci. Součástí novorychnovského dvora byl ovčín, zisky vrchnosti přinášelo několik rybníků a rozsáhlé lesy. Celé panství mělo výměru 12 531 jiter 77 sáhů čtverečních (72,1 km²). Přibližně tři čtvrtiny půdy byly rozděleny mezi poddané, k dominikálu náleželo jen asi 18 km², z této

⁵² V 19. století byly součástí Novorychnovského panství tyto obce: Nový Rychnov (Neu Reichenau), Milíčov (Militschau), Hojkov (Hoykau), Chaloupky, Lešov (Leschau), Těšenov (Tieschenau), Trsov, Řeženčice, Dolní Hutě (Unter-Glasshütten, Altenhütten), Dolní Cerekve (Unter-Cerekwe, Teutsch-Cerekve), Cejle (Zeil), Horní Hutě (Ober-Glasshütten), Rynárec, Dlouhá ves (Langendorf), Houserovka, Mezná, Boršov (Borschau). Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 155–160.

⁵³ Sumáře zповědních seznamů definují farní obvod takto: obce Čejkov, Skelné Hutě u Čejkova, Hojkov, Dolní Hutě, Chrástov, Chaloupky, Lešov, Milíčov, Řeženčice, Sázava, Trsov, Těšenov a samoty Šance, Kopaniny, Nové Chalupy, které patřily k obci Rohozná pelhřimovského panství. Jedná se o nejpodrobnější vymezení, Sommerova topografie se při popisu farního obvodu spokojuje s vypsáním větších vsí. Pozdější Trajerův popis česko-budějovické diecéze uvádí samoty Šance, Kopaniny, Liští a Hammer (zde je zřejmě míněn novorychnovský železný hamr č.p. 100 a 101). Vzhledem k využívaným pramenům přejímám vymezení sumářů zповědních seznamů. V matrikách a dalších písemnostech se často objevují pomístní názvy (Mešnice, Plácek, v Losích). Tyto nepřilíživě vzdálené samoty patřily k Novému Rychnovu a měly odpovídající popisná čísla.

⁵⁴ Tuto skutečnost uvádějí topografie i Trajerův popis. Německé názvy lokalit se objevují pouze v německy psaných písemnostech velkostatku a nadřízených úřadů, v topografiích a katastrech. Čeština je výhradním jazykem matričních dokumentů, zповědních seznamů a písemností, které vznikly z iniciativy poddaných, jako jsou svatební smlouvy, testamenty, supliky.

⁵⁵ V celé farnosti Nový Rychnov bylo roku 1833 evidováno 42 „helvétů“ a 12 židů. Postupně se počet nekatolíků výrazně zvýšil, v Novém Rychnově stoupl z 37 na 70, především díky generační výměně.

rozlohy téměř polovinu zabíraly lesy. Výrazný byl také podíl rybníků a pastvin, zatímco v rámci rustikálu byla většina půdy obdělávána.⁵⁶ Ještě během celé první poloviny 19. století využívala vrchnost pracovní síly poddaných v rámci roboty. Soupis robotních povinností z roku 1850 uvádí, že celkově museli obyvatelé Nového Rychnova odpracovat 3548 dnů na panském, z toho 1560 dní roboty potažní se dvěma voly.⁵⁷

Podle údajů zjištěných při vyměřování stabilního katastru⁵⁸ roku 1829 měla obec Nový Rychnov rozlohu 2080 jiter 1445 sáhů (11,98 km²), oceňovací elaborát popisuje spíše chudý kraj s méně příznivým, drsnějším klimatem, s dlouhotrvajícími zimami a nízkými teplotami. Orná půda tvořila polovinu rozlohy katastru obce, cca 1050 jiter (6,04 km²). Na polích se pěstovalo hlavně žito, oves a brambory, přičemž jako nejkvalitnější byla zhodnocena produkce žita a brambor, dále jetele a dřeva, jež bylo především záležitostí vrchnosti. Zdá se, že zdejší rustikální hospodaření mělo stále tradiční charakter. V zemědělství se používaly v této době obvyklé nástroje, kterými bylo možno půdu dobře mechanicky obdělávat, ale hnojení bylo zřejmě nedostatečné. Udržel se zde zvyk společné pastvy na nepřilíh kultivovaných pastvinách. Bezprostředně na obytná stavení v 19. století navazovaly zahrady a sady. Co se týče chovu domácích zvířat, nejčastěji se objevoval hovězí a skopový dobytek,⁵⁹ drůbež se chovala jen málo. Podle názoru katastrálních úředníků mohlo mít zdejší zemědělství mnohem vyšší úroveň, jenže na to místním rolníkům chyběly potřebné finanční prostředky a vědomosti.

Kromě dominikálního majetku byla většina půdy rozparcelována na malé díly a rozdělena mezi většinu obyvatel městečka. Podle konskripční revize roku 1846 v Novém Rychnově ze 283 domácností (Wohnparthein) pouze dvacet jedna nedisponovala žádným pozemkem, ovšem jen sedm držitelů živnosti mohlo být označeno termínem láník.⁶⁰

⁵⁶ Vrchnost měla přímo k dispozici 3120 jiter 80 sáhů čtverečních (18 km²), z toho více než 1096 jiter (6,3 km²) polí a 1295 jiter (7,5 km²) lesa. Rustikál tvořilo 9410 jiter 1597 sáhů čtverečních (54,2 km²), z čehož přes 5249 jiter (30,2 km²) zabírala pole a více než 1471 jiter (8,5 km²) lesy. J.G. Sommer, *Das Königreich Böhmen*, s. 155–157. Jednotky odpovídají vídeňské soustavě měr a vah, která byla v této pro české země závazná. 1 jitro se skládá z 1600 sáhů čtverečních. 1 čtvereční sáh odpovídá 3,597 m². Gustav HOFFMAN, *Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy*, Plzeň 1984.

⁵⁷ Na celém panství činila robotní povinnost 17 940 dnů roboty s potahem a 9464 dnů pěší. NA Praha, APA, *Velkostatek Nový Rychnov*, inv. č. 1788, kart. 464.

⁵⁸ NA Praha, *Stabilní katastr-duplikát*, inv. č. 8661, kart. 3861.

⁵⁹ Podle konskripční revize roku 1846 k největším hospodářstvím v průměru 6 volů, 5 krav, 5 kusů jaloviny, 9 ovcí a 1 prase. Celkově bylo v katastrální obci Nový Rychnov napočítáno 24 koní, 102 volů, 194 krav, 472 ovcí.

⁶⁰ Dalších osm majitelů vlastnilo půdu o rozloze menší než 1 lán a šestnáct obdrželo označení

Hospodářství sloužila především k zajištění vlastní obživy, což podtrhuje i katastrální oceňovací elaborát, který jako základ jídelníčku místních obyvatel vypočítává mléko, zeleninová jídla, zelí a brambory, tedy produkty vlastní výroby. Pokud své zemědělské výrobky prodávali, činili tak přímo doma, protože nejbližší dostupný trh byl až v Jihlavě vzdálené tři hodiny cesty. Nový Rychnov měl právo čtyř jarmarků konaných ve dnech významných církevních svátků. Kromě toho zde každé pondělí probíhal týdenní trh s plátnem a předivem.

Přímo v městečku se nacházely čtyři větší podniky: vrchnostenský pivovar, vinopalna, železný hamr, patřící jako svobodná živnost rodině Homolkových, a mlýn. Práci nabízel i velkostatkový dvůr a panské služby. Novorychnovští řemeslníci zřejmě vyráběli především pro místní trh a pro potřeby panského dvora. Převažují potravinářské a oděvní profese a řemesla zabývající se výrobou základních nástrojů. Na panství bylo ve čtyřicátých letech evidováno 88 řemeslnických mistrů, 16 tovaryšů a 16 učňů, sídlících převážně v Novém Rychnově a Dolní Cerekvi. Katastrální oceňovací elaborát udává, že v Novém Rychnově řemeslo provozovalo osmdesát pět rodin, z toho sedmdesát mělo k dispozici ještě výnosy se zemědělství. Tento rozdíl vysvětluje údaj v Sommerově topografii, který podtrhuje význam tkalcovství v této oblasti s doložením, že toto řemeslo zde provozuje většina obyvatel.⁶¹ Textilní výrobě jistě napomáhala i existence vrchnostenských ovčínů.

Zemědělství hrálo v životě obyvatel Nového Rychnova v první polovině 19. století nezastupitelnou úlohu. Je však zřejmý silný vliv nezemědělské produkce a domácí výroby jako důležité složky místní ekonomiky. Kombinování obou zdrojů obživy vysvětluje i z kolísání profesionálního zařazení jednotlivých osob. Týž člověk je často v témže časovém období označován jako představitel dvou povolání, zemědělského a řemeslného. Je zřejmé, že vedle „tradičních“ rodin, které živilo pouze zemědělství nebo prosperující řemeslo, zde existovala výrazná vrstva obyvatelstva, jejichž obživu lze označit jako protoindustriální. Tyto rodiny sice měly k dispozici určitý díl půdy, ale zároveň byly finančně závislé na domácí textilní výrobě. Velké množství podruhů (283 domácností ve 143 domech) také poukazuje na nové možnosti obživy, ať už šlo o nájemní práci nebo přadláctví, či tkaní.

4. Vývoj obyvatelstva Nového Rychnova v první polovině 19. století

Před analýzou rodinných struktur je nutné zmínit se obecně o některých aspektech populačního vývoje. Přelom 18. a 19. století je považován za období

chalupník. Bohužel, nejsou uvedeni jmenovitě.

⁶¹ „Bedeunted ist die Leinweberei, die von den meisten Einwohnern getrieben wird.“ J. G. Sommer, *Das Königreich Böhmen*, s. 157.

nástupu demografického přechodu v Evropě.⁶² Postupně se zcela proměnil rodinný život i postoje k samotné lidské existenci. Příčiny a konkrétní mechanismy demografického přechodu bývají interpretovány různě. Zcela nesporná je souvislost s celkovým procesem modernizace, podtrhovány bývají především změny výroby a způsobu získávání obživy ve spojení s protoindustrializací a posléze industrializací. Mezi historiky nepanuje shoda v otázce, zda byl růst obyvatelstva příčinou nebo důsledkem výrobní konjunktury.⁶³ Jisté je, že možnost vydělávat a uživit rodinu přestala být omezena pouze na oblast zemědělství a tradičního řemesla. Do manželství tedy mohli ve větší míře vstupovat i lidé, kteří neměli k dispozici půdu ani živnost. To mohlo vést i k častějším sňatkům a ke snižování sňatkového věku.

Eduard Maur zdůrazňuje, že na počátku 19. století „byl ovšem demografický přechod v Evropě teprve v počátcích a zcela dosud převažoval režim starý, charakteristický pro tradiční, předindustriální společnost.“⁶⁴ Ten určovala vysoká úroveň porodnosti, odpovídající neomezované manželské plodnosti. Větší počet dětí zůstal pro české venkovské rodiny typickým po větší část 19. století. Nebylo dosud probádáno, zda se manželské páry v době starého demografického režimu pokoušely počet svých dětí ovlivňovat. Někteří vědci soudí, že v 19. století byla metoda nazývaná „coitus interruptus“ známa, ale její používání nebylo příliš rozšířené. Někdy bývá až příliš zdůrazňován vliv církve, která považovala podobné praktiky za hřích a snažila se je zapovídat.⁶⁵ Výzkum trestněprávních pramenů prokázal i existenci radikálnějších antikoncepčních praktik, používání abortiv a vyvolávání potratů.⁶⁶ Za nejpočestnější a nejúčinnější prostředek regulace plodnosti byla považována naprostá zdrženlivost, již vyžadovala církev, malthusiáni i společenské konvence. Tyto názory a předpisy směřovaly k omezování důvěrných kontaktů mladých lidí, vysoký sňatkový věk snoubenců se ale odvíjel převážně od ekonomické nutnosti zajistit pro budoucí rodinu zdroj obživy. V již uzavřených manželstvích mohl být počet potomků ovlivněn dlouhým kojením, přesto byla manželská plodnost velmi vysoká.

5. Počet obyvatelstva

Počet obyvatel Nového Rychnova v první polovině 19. století pozvolna vzrůstal. Pro první desetiletí neznáme přesný počet obyvatel, první konkrétní údaj je

⁶² Eduard MAUR, *Počátky*.

⁶³ Milan MYŠKA, *Protoindustrializace*.

⁶⁴ E. Maur, *Počátky*, s. 10.

⁶⁵ Vliv církve na sexuální chování obyvatelstva obzvlášť zdůrazňuje marxistická literatura. J. KLABOUCH, *Manželství a rodina*.

⁶⁶ Alena ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infancitidia v pramenech v předstatistickém období*, HD 15, 1991.

zaznamenán ve zpovědním seznamu z roku 1833. Tehdy zde žilo 1172 lidí ve 143 domech. Schallerova topografie uvádí, že v Novém Rychnově tehdy stálo 113 „čísel popisných“.⁶⁷ Rozdíl v počtu domů je příliš velký, autor patrně do svého výpočtu nezahrnul některé samoty a budovy stojící dále od městečka, možná nezapočítal ani zámek a další budovy vrchnostenské správy. Počet obyvatel však během prvních třiceti let 19. století určitě vzrostl, důkazem jsou stoupající počty narozených dětí i (s příslušným časovým odstupem) oddávaných párů. Sumáře zpovědních seznamů ukazují na pozvolný růst počtu obyvatelstva Nového Rychnova i celé farnosti během let 1833–1855. V roce 1833 tedy žilo v městečku 1172 obyvatel, roku 1855 již 1334. Počet obyvatelstva tedy stoupl o 13,8 %. Sumáře zpovědních seznamů ukazují, že v celé farnosti stoupl v tomto období počet obyvatel z 3641 na 4032, tedy během 22 let vzrostl o 11 %. Průměrný roční přírůstek činil v obou případech více než 5 %.⁶⁸ Počet stavení přitom zůstal od roku 1833 konstantní. V Novém Rychnově tedy při nezměněné „bytové kapacitě“ přibylo 162 osob. Tento fakt se samozřejmě musel projevit na skladbě jednotlivých domácností, a to nejen vzrůstem počtu členů rodin. Přírůstek obyvatelstva nebyl způsoben jen vzrůstem natality či poklesem mortality. Důvodem byly i změny sňatečnosti a s ní spojené migrace obyvatel.

Tabulka 1. Srovnání počtu obyvatel, počtu dětí a počtu nově narozených (Nový Rychnov, 1834–1855)

Rok	Počet obyvatel	Počet dětí	Počet narozených
1834	1191	356	37
1835	1185	355	37
1837	1181	332	39
1838	1184	321	42
1839	1204	313	30
1840	1222	322	38
1841	1235	333	39
1842	1240	327	46
1843	1241	320	43
1844	1262	312	38
1845	1255	308	49
1846	1291	325	50

Pramen: Zpovědní seznamy

6. Počet sňatků

V Novém Rychnově se během celého sledovaného období uskutečnilo 429 sva-
teb,⁶⁹ to znamená v průměru 7–8 ročně. Jejich počet během jednotlivých let

⁶⁷ J. Schaller, *Topografie*, s. 82.

⁶⁸ SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14–34, kniha č. 14–34.

⁶⁹ Ze statistiky byly vyloučeny svatby, které se sice odehrály ve farním kostele, ale jejichž

dosti kolísal a lze předpokládat velkou roli aktuálních ekonomických podmínek regionu, konkrétních rodinných situací snoubenců i váhu individuálních rozhodnutí. Významnější změny byly patrné pouze v perspektivě delších časových úseků. Zcela zřejmý je pokles sňatečnosti v poslední fázi napoleonských válek, kompenzovaný v následujícím období zřetelným vzestupem. Vyjma mírného poklesu v druhé polovině dvacátých let, který lze odůvodnit předchozím nárůstem, počet sňatků nadále mírně stoupal. Na vrchol se dostal v letech 1846–1850, kdy sňatkového věku dosáhly silné poválečné ročníky. Následný pokles mohl být způsoben hospodářskou krizí, kterou v letech 1851–1853 zapříčinila velká neúroda brambor, jejichž pěstování na Vysočině získávalo stále větší oblibu a důležitost.⁷⁰ Možné je také kohortní zdůvodnění tohoto jevu. V roce 1851 totiž nebylo uzavřeno ani jedno manželství, zatímco v předchozích třech letech se konalo na zdejší poměry velké množství (16, 17 a 19) svateb. V následujících letech se počet sňatků opět vrátil k normálu. Zdá se, že předpokládaný nedostatek ženichů v pětiletí 1851–1855 byl pocíťován především ženami, protože celých 25 % manželství v tomto období bylo uzavřeno mezi svobodnými dívkami a vdovci. Obvykle 80–90 % sňatků oboustranně svobodných snoubenců. K podobně výraznému poklesu podílu protogamních sňatků došlo v Novém Rychnově pouze ve válečných letech, kdy lze také předpokládat nedostatek svobodných ženichů odvedených do války.

Tabulka 2a. Muži podle věku při prvním sňatku v Novém Rychnově v letech 1801–1855 (v %)

Období	do 19 let	20–24	25–29	30–34	35 a více	Celkem
1801–1805	14,7	33,3	38,1	4,8	9,1	100,0
1806–1810	13,0	39,2	13,0	26,1	8,7	100,0
1811–1815	16,7	33,1	27,8	11,2	11,2	100,0
1816–1820	10,3	48,5	24,0	13,8	3,4	100,0
1821–1825	3,0	51,6	30,3	12,1	3,0	100,0
1826–1830	3,2	32,3	38,7	12,9	12,9	100,0
1831–1835	9,0	24,2	36,4	15,2	15,2	100,0
1836–1840	5,4	37,8	43,3	5,4	8,1	100,0
1841–1845	9,3	32,5	20,9	14,0	23,3	100,0
1846–1850	7,7	16,9	40,0	16,9	20,0	100,0
1851–1855	4,3	21,7	17,4	39,2	17,4	100,0

hlavní aktéři zjevně nepocházeli z Nového Rychnova, ani zde v době sňatku nežili. SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 39–40, knihy č. 39–40.

⁷⁰ O demografických problémech způsobených touto krizí se zmiňuje: L. Fialová, *Změny ve vývoji plodnosti*, s. 143–189. Tábořsko nebylo neúrodou brambor příliš postiženo, stejně jako v letech 1846–1848, kdy sňatečnost v Novém Rychnově naopak stoukala. František KUTNAR, *Malé dějiny brambor*, Havlíčkův Brod 1963.

Tabulka 2b. Ženy podle věku při prvním sňatku v Novém Rychnově v letech 1801–1855 (v %)

Období	do 19 let	20–24	25–29	30–34	35 a více	Celkem
1801–1805	32,2	43,0	4,8	19,0	0,1	100,0
1806–1810	25,0	25,7	25,0	20,7	3,6	100,0
1811–1815	20,0	25,0	30,0	20,0	5,0	100,0
1816–1820	34,7	40,2	12,5	6,3	6,3	100,0
1821–1825	16,7	47,1	25,0	5,6	5,6	100,0
1826–1830	31,3	28,1	25,0	12,5	3,1	100,0
1831–1835	14,7	32,3	26,5	11,8	14,7	100,0
1836–1840	21,9	41,5	29,3	2,4	4,9	100,0
1841–1845	12,8	29,7	27,7	12,8	17	100,0
1846–1850	14,1	43,7	14,1	12,5	15,6	100,0
1851–1855	14,3	42,9	21,4	10,7	10,7	100,0

Vzhledem k malému počtu dat uvádím pouze skladbu snoubenců podle věku. V první čtvrtině století převažovali ženichové ve věku 19–24 let. Od dvacátých let přibývá sňatků uzavíraných snoubenci staršími pětadvaceti let, čím dál více mužů odsuňovalo svatbu za třicáté či pětatřicáté narozeniny. Počet sňatků velmi mladých chlapců byl nízký a stále klesal. Sňatkový věk žen se vyvíjel obdobně, ovšem s určitým posunem. Prakticky po celé zkoumané období se ženy vdávaly nejčastěji ve věku 20–24 let. Výraznější než u mužů je podíl snoubenek mladších dvaceti let. Přesto i zde je patrná tendence k oddálení vstupu do manželství, zatímco po roce 1800 se neprovdala žádná žena starší 35 let, ve druhé čtvrtině století byl už podíl nevěst tohoto věku výraznější.

Obecně platilo, že další sňatek uzavírali spíše muži, vdovy se podruhé vdávaly poměrně zřídka. Možnost vstupu do nového manželství byla silně limitována věkem, velkou roli hrálo i majetkové zázemí ovdovělé a také počet dětí. Žena s větším množstvím potomků ztrácela na sňatkové atraktivitě, protože dětem bylo nutno v budoucnu vyplatit podíly po zesnulém otci, zároveň se musela ohlížet na mínění poručníků dítěte. Naopak bylo pravidlem, že vdovec s malými dětmi hledal novou partnerku a matku již záhy po úmrtí první ženy.⁷¹ V Novém Rychnově v letech 1801–1855 vstoupilo do dalšího manželství celkem 24 vdov a 59 vdovců, v osmi případech byl sňatek uzavřen mezi dvěma ovdovělými osobami. Platilo, že druhý sňatek byl uzavírán v relativně krátké

⁷¹ Zcela jednoznačně se vyjádřil novorychnovský polní mistr Pavel Švestka, ovdovělý otec devíti dětí: „protož nevyhnutelně jest mi potřebná jiná žena, kteráž by starost mateřskou o tyto dítky přejmula.“ Jednalo se o supliku z roku 1848, ve které Švestka žádal vrchnost, aby neodebírala deputáty manželkám svých úředníků, uvědomoval si tedy velmi dobře, jaké jsou jeho možnosti pro vstup do dalšího manželství. NA Praha, APA, *Správa statků*, inv. č. 1080, sign. XXXVI/4/1-22, kart. 709.

době po smrti prvního partnera. Dlouhodobé setrvání ve vdovském stavu se týkalo především žen, jejichž šance na opětné provdání rychle klesala s postupujícími lety, vdovci se znovu ženili i v pokročilém věku.⁷² Stárnoucí ženy také znevýhodňovala klesající fertilitní schopnost.

Podíl osob nucených zůstat v celibátu nebyl v Novém Rychnově příliš vysoký. Na počátku třicátých let se týkal 20 žen a 9 mužů. Během druhé čtvrtiny 19. století klesl počet osamělých lidí. K roku 1855 bylo napočítáno sedm svobodných žen starších 35 let a osm neženatých mužů stejné věkové kategorie, je ale možné, že někteří z těchto lidí později ještě sňatek uzavřeli.⁷³

7. Migrace

Na celkovou strukturu obyvatelstva menších obcí měly v 19. století největší vliv migrace sňatkové. Přesuny obyvatelstva (a tím i sňatečnost) byly stále limitovány geografickými podmínkami i správními celky. Během 19. století se podíl sňatků, kdy snoubenci pocházeli z jedné lokality, postupně snižoval. Přibývalo naopak manželství uzavíraných ve farnosti, kde se ani jeden ze snoubenců nenarodil. Od čtyřicátých let devatenáctého století proto bylo nutno předložit oddávajícímu platný křestní list a po proběhnutí svatebního obřadu se tato skutečnost zpětně sdělovala do domovské farnosti snoubenců.⁷⁴ Větší regionální pohyb obyvatelstva se ve stejné době odrazil i ve formuláři novorychnovských knih snubních protokolů, kde bývá odlišeno současné bydliště a místo původu ženichů a nevěst.⁷⁵

Ve sledovaném období drtivá většina obyvatel Nového Rychnova stále uzavírala manželství v rámci blízkého okolí. Snoubence můžeme podle místa původu rozčlenit do čtyř skupin: osoby pocházející z Nového Rychnova, z okolních vsí tvořících novorychnovskou farnost, z okruhu panství a jedinci pochá-

⁷² V Novém Rychnově se v letech 1801–1855 necelá třetina vdov vdala mezi 35 a 39 lety, po čtyřicítce uzavřela nový sňatek přibližně čtvrtina a pouze dvě vdovy se znovu provdaly po dosažení 45 let věku. Naopak muži, kteří se znovu ženili po 45. narozeninách, tvořili více než polovinu z celkového počtu ženících se vdovců.

⁷³ Je zajímavé, že v případě mužů se ve třicátých letech definitivní celibát objevoval nejvíce v případě dobře situovaných selských rodin (5 případů), zatímco u žen byl spíše záležitostí nižších vrstev (v rodinách sedláků se tehdy nenacházela ani jedna svobodná bezdětná žena starší 35 let). Dcery se patrně mohly spokojit s nižším věnem a díky tomu uzavřít sňatek i v případě méně příznivé ekonomické situace rodiny. O dvacet let později trvale svobodní lidé z rodin vyšších vrstev mizí úplně. Zbývá otázka, zda se dostupnost sňatku v selských vrstvách zvýšila kvůli novému dědickému právu platnému od roku 1787, nebo díky přejímání nových forem obživy.

⁷⁴ J. Nuhlíček, *Matriční listinné doklady*.

⁷⁵ SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 39–40, knihy č. 39–40.

zející z míst mimo tyto správní celky.⁷⁶ Přibližně polovina budoucích manželů pocházela přímo z městečka. Vysoké procento ženichů a nevěst z Nového Rychnova si vybralo protějšek na území farnosti. Ta zahrnovala nejbližší geografické okolí městečka, které bylo jejím přirozeným těžištěm. Sňatky s lidmi pocházejícími ze vzdálenějších míst novorychnovského panství (Mezná, Rynárec) byly méně časté. Jejich podíl je srovnatelný s počtem svazků s „cizopanskými“ snoubenci, kteří ve velké většině pocházeli z obcí nedaleko Nového Rychnova. Sňatečnost tedy nebyla příliš limitována správními hranicemi, ale spíše fyzickou dostupností lokalit.⁷⁷

Tabulka 3. Původ ženichů a nevěst (Nový Rychnov, 1831–1855)

Původ nevěsty	Původ ženicha							
	Nový Rychnov		farnost		panství		odjinud	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Nový Rychnov	117	49,6	31	13,1	19	8,1	27	11,4
Farnost	27	11,4	2	0,8	-	-	-	-
Panství	2	0,8	-	-	1	0,4	-	-
Odjinud	7	3,0	1	0,4	1	0,4	1	0,4

Přifařené obce tvořily přibližně pětikilometrový okruh kolem městečka. Lokality v rámci panství byly do vzdálenosti do 10 km a tvořily 27 %. Co se týče sňatků z cizopanskými snoubenci, polovina z nich (16,7 % z celkového počtu migrací) byla uzavřena také do vzdálenosti 10 km, 8 % všech sňatkových migrací proběhlo ve vzdálenosti 11–20 km od Nového Rychnova. Dvacetikilometrová vzdálenost byla překročena jen u 4 % migrujících.

⁷⁶ K Novému Rychnovu přifařené obce Sázava a Čejkov nebyly součástí novorychnovského panství. V uvedeném členění jsem dala přednost hranicím církevní správy a zařazuji je do kategorie „farnost“. Důvodem je i minimální geografická vzdálenost těchto vsí, které tvoří nejbližší okolí Nového Rychnova. Poslední kategorie je poněkud problematická. Například obce Rohozná a Vyskytná, ze kterých pocházela řada lidí uzavírajících sňatek s někým z Nového Rychnova, leží v těsné blízkosti městečka, tvoří samostatné farnosti a nenáležely k arcibiskupskému panství.

⁷⁷ Vzdálenost mezi lokalitami se obvykle vyjadřuje pomocí vzdušné vzdálenosti v kilometrech. Sommerova topografie zaznamenává přibližnou dobu, která byla v minulosti nutná k přemístění se z větších center regionu do okolních vsí. Naprostá většina budoucích manželů byla od sebe vzdálena pouze několik minut cesty. Mohli se tedy snadno seznámit i scházet. Počet svateb rychle klesal s narůstající vzdáleností, kterou musely páry překonávat. Uzavírání sňatků v blízkém okolí bydliště bylo obvyklé, i v jiných lokalitách se většina migrací odehrávala v okruhu dvaceti kilometrů. Josef GRULICH, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750–1824)*, HD 30, 2006, s. 19–72; Alice VELKOVÁ, *Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Štáhlavsku v letech 1750–1850*, HD 30, 2006, s. 73–98.

Ve druhé čtvrtině 19. století je pokles sňatků v rámci městečka a farnosti nejvýraznější. V rozmezí let 1831–1855 bylo uzavřeno 236 manželství, v průměru 9 až 10 ročně, což je nejvíce za celé sledované období.⁷⁸ Výraznější migrace spojená se sňatkem se týkala spíše mužů, kteří se neváhali přesunovat na větší vzdálenosti, ženy se pohybovaly především v okruhu farnosti. Důvody pro vysvětlení tohoto jevu lze hledat ve větší vázanosti žen na původní rodinu i v jejich faktické právní nezpůsobilosti. Naproti tomu muži měli více migračních příležitostí, spojených například s cestami na zkušenou nebo námezdní prací. Z celkového počtu 236 párů, v nichž alespoň jeden z manželů bydlel v Novém Rychnově či z něj pocházel, pouze 48 odešlo po svatbě jinam. Pouze tři vdovy, pocházející původně z okolních vsí, se s novým manželem odstěhovaly.

Tabulka 4. Sňatky podle místa původu snoubenců (Nový Rychnov, 1801–1855) v %

Období	Oba snoubenci z Nového Rychnova	Oba snoubenci z farnosti
1801–1805	55	85
1806–1810	47	77
1811–1815	64	91
1816–1820	57	86
1821–1825	57	78
1826–1830	49	71
1831–1835	51	82
1836–1840	51	80
1841–1845	45	71
1846–1850	45	69
1851–1855	45	77

Páry, kdy oba manželé pocházeli přímo z městečka, zde zůstaly až na jedinou výjimku natrvalo. Platilo, že to byly většinou ženy, které po svatbě opouštěly domov, aby následovaly své muže, již měli budoucí rodině zajistit obživu. Do Nového Rychnova tímto způsobem přišlo 40 nevěst, naopak 47 novorychnovských žen se provdalo mimo obec. Tento počet byl kompenzován příchodem 37 ženichů. Pouze dva muži z Nového Rychnova se oženili mimo městečko. Je velmi těžké určit, zda primárním důvodem příchodu mladých lidí do Nového Rychnova byl sňatek nebo hledání zaměstnání. Čeledí a závislí zaměstnanci nebývali ve zповědních seznamech nazýváni úplným jménem, takže identifikovat jednotlivé služebné osoby je leckdy nemožné. O devíti nevěstách, které nepocházely z Nového Rychnova, je jisté, že zde v době sňatku žily a pracovaly,

⁷⁸ Do statistiky opět nebyly zahrnuty sňatky párů, ve kterých ani jeden ze snoubenců nebyl obyvatelem Nového Rychnova.

především jako děvečky ve větších hospodářstvích a ve vrchnostenských podnicích. Ve třech případech si vzaly „starousedlíka“, čtyřikrát došlo k sňatku dvou nově příchozích. Čtrnáct nově příchozích ženichů v městečku žilo a pracovalo ještě před sňatkem. Do domu své ženy žijící v Novém Rychnově se přišlo devět ženichů. Je tedy zřejmé, že městečko se stalo cílem lidí z okolí, kteří nenašli uplatnění ve svém rodišti. Svou roli patrně sehrály širší možnosti obživy v městečku i více příležitostí k nalezení podruží. Nezpochybnitelný je také fakt, že vyšší počet obyvatelstva, centrální poloha a správní význam Nového Rychnova v rámci farnosti a panství rozšiřovaly perspektivu nalezení partnera v městečku. Počet příchozích nebyl nijak vysoký, ale jednalo se o mladé osoby, které zde založily rodiny, takže jejich podíl na celkovém počtu a struktuře obyvatelstva rozhodně nebyl zanedbatelný.

Přesuny mladých lidí nebyly ničím neobvyklým. Pomineme-li odvody na vojnu, které nelze v případě Nového Rychnova blíže specifikovat, byly migrace mládeže spíše krátkodobé a odehrávaly se většinou v rámci blízkého okolí. Cílem bylo vyučení se řemeslu nebo čelední služba.⁷⁹ Nový Rychnov jakožto centrum panství s dosti vysokým počtem řemeslníků teoreticky mohl nabízet možnosti pro vyučení. Ve zповědnicích seznamech je ale počet osob vedených jako učni minimální. Řemeslné dílny byly předávány z otce na syna, je tedy pravděpodobné, že možnost získání řemeslnických dovedností se omezovala převážně na potomky stávajících mistrů. Ti se mohli vyučit u otce nebo u jiného souseda téhož řemesla přímo v Novém Rychnově, přičemž patrně zůstali bydlet doma.⁸⁰

Migrace spojené s čelední službou také nebyly rozsáhlé, neboť rodiny využívaly spíše vlastní zdroje pracovních sil. Konkrétní cesty a osudy služebné mládeže bohužel nelze sledovat,⁸¹ čeled' se patrně stěhovala především v okruhu farnosti a často jen v rámci rodné obce.

Jinou formu měly migrace za prací. Je zřejmé, že se týkaly především neusedlého obyvatelstva, to jest podruhů a dětí, které neměly možnost zdědit po svých rodičích dům a živnost. Tito lidé hledali trvalejší zaměstnání než čeled', která zpravidla měnila místo služby po roce. Možnosti stálého zaměstnání se v Novém Rychnově ke konci první poloviny 19. století poněkud rozšířily. Stále více zaměstnanců vykazoval panský velkostatek, ve čtyřicátých letech i železné

⁷⁹ Alice VELKOVÁ, *Migrace a životní cyklus*, s. 80–86.

⁸⁰ Pouze ve dvou rodinách byli zaznamenáni učni. Jinou kategorií samozřejmě tvořili svobodní mladí úředníci zaměstnávaní při vrchnostenské kanceláři, kteří byli označováni termínem „praktik“.

⁸¹ Jediným pramenem, kde můžeme nalézt stopy služebné mládeže, jsou zповědnicí seznamy. V nich však bývá většinou uvedeno jen křestní jméno a věk, který právě u této kategorie obyvatelstva nebývá příliš přesný. Co se týče migrací čeledě, je možné pouze doložit časté změny místa vykonávání služby.

hamry, měnila se také struktura tamního personálu. Namísto svobodných mladých lidí byli na postech čeledínů a děveček jedinci pokročilejšího věku, kteří ve služebném postavení nezřídka zakládali vlastní domácnosti.⁸² Pro rodiny podruhů bylo typické časté stěhování v rámci obce.

Hledat uplatnění mimo zemědělství vně Nového Rychnova bylo složité. Vrchnostenské dvory a podniky na panství byly od Nového Rychnova poměrně vzdálené.⁸³ V nedalekém Čejkově se sice nacházely skelné hutě,⁸⁴ komunita sklářů ale byla dosti uzavřená a žádné rozsáhlejší pracovní či sňatkové kontakty mezi obyvateli městečka a hutí se nepodařilo dohledat. Nebyly doloženy ani migrace do nejbližších měst, Pelhřimova a Jihlavy.⁸⁵

Migrace celých rodin v rámci větších geografických celků se v této době objevuje jen okrajově. Většinou se týká jen odborných vrchnostenských zaměstnanců (úředníků), kteří se přesunovali v rámci arcibiskupských držav, ale k detailnější analýze chybí prameny. Něco málo lze vyčíst z křestních matrik, kde se objevují jako rodiče a bývá u nich poznamenáno místo původu. Rodiště manželek vrchnostenských zaměstnanců je někdy uváděno i ve zповědních seznamech.⁸⁶ Migrace vrchnostenských zaměstnanců a jejich rodin neměly příliš velký vliv na celkové množství obyvatelstva, neboť jejich počet byl limitován pracovními místy ve službách vrchnosti.

Pro první polovinu 19. století nejsou k dispozici žádné doklady o vystěhovalectví z Nového Rychnova. Eva Cironisová, která zkoumala emigraci na Pelhřimovsku, uvádí, že první vlna odchodů ze země v letech 1850–1855 postihla především města Pelhřimov a Pacov. V další fázi na počátku šedesátých

⁸² „Stárnutí čeledě“ a posun smyslu sloužení je všeobecným jevem, pozorovatelným v tomto období. Služba ztrácí svou výchovnou funkci a stává se plnohodnotným placeným zaměstnáním. J. Horský – M. Seligová, *Rodina*, s. 89.

⁸³ Nejdále se nacházel rynárecký dvůr, vzdálený od Nového Rychnova přibližně 2 hodiny cesty (vzdušná vzdálenost činí přibližně 10 km). Ostatní vrchnostenské dvory (v Cejli, Brajnerově a Rájově) ležely o něco blíž, cesta měla trvat přibližně hodinu.

⁸⁴ Čejkov leží v bezprostřední blízkosti Nového Rychnova, zdejší sklárna byla založena roku 1804, její provoz byl pozastaven během napoleonských válek. Po následné konjunktúře huť začala mít v padesátých letech problémy a roku 1857 zanikla. V době největší prosperity zde pracovalo 8 tovaryšů, 2 učni a dalších 20 pomocníků. Jiří ADLER, *Zaniklé sklárny na Pelhřimovsku*, JSH 50, 1981, č. 3, s. 166–172.

⁸⁵ Sňatkové migrace související s těmito městy byly minimální. V letech 1831–1855 došlo pouze jednou ke sňatku novorychnovské ženy s mužem z Pelhřimova a dvakrát bylo uzavřeno manželství muže z Nového Rychnova a ženy pocházející z Jihlavy.

⁸⁶ K dispozici jsou tedy informace spíše o ženách, které leckdy pocházely z velmi vzdálených míst, například z Rožmitálu či z Vltavského Týna. Tato města jsou od Nového Rychnova vzdálena přibližně 75, respektive 100 km vzdušnou čarou. Manželé těchto žen patrně před odchodem do Nového Rychnova působili právě zde.

let byl Nový Rychnov mezi obcemi, kde mělo dojít k „masovějšímu odchodu řady rodin“.⁸⁷ Tento údaj však autorka dále neupřesňuje, neuvádí ani počet emigrantů, ani cíl jejich cesty.

8. Socioprofesionální rozdělení obyvatelstva

Přesnější určení profesního a sociálního statutu ve studovaném období je možné jen u usedlého obyvatelstva, u držitelů jednotlivých domů a hospodářství. Jednou z možností, jak vést hranici mezi jednotlivými společenskými skupinami, je rozdělení podle rozlohy půdy, kterou měla ta která rodina k dispozici. Tento způsob by byl velmi výhodný a přesný, kdyby se v případě Nového Rychnova jednalo o čistě zemědělskou oblast. To ale neplatí, velký podíl na hospodaření zdejších domácností měla textilní výroba a rovněž tradiční řemesla měla celkem silné zastoupení. Je možné také využít profesní terminologii, tak jak se vyskytuje ve zповědních seznamech a matričních dokumentech. Problém je, že tato označení jsou různorodá a u jednotlivých osob kolísají. Lze také použít protokol o vyvázání z poddanství, který byl sestaven v roce 1850.⁸⁸ Podobný, i když méně podrobný, je protokol o robotních povinnostech sepsaný téhož roku.⁸⁹ Uvádějí jmenovitě vyčíslení finanční náhrady za robotní povinnosti. Tyto prameny jsou použitelné pouze pro vrstvu hospodářů, protože podružské domácnosti neevidují. Nezahrnují také jedince, pracující pro vrchnost. Je tedy nutné prameny zkombinovat. Přitom je nutné rezignovat na přesnější profesionální zařazení podruhů, jejichž zaměstnání a způsob obživy nebyly v pramenech nijak specifikovány. K dispozici jsou také tři soupisy příjemců příspěvků pro chudé. Jeden byl sestaven v roce 1818, další dva jsou z roku 1855.⁹⁰

Nový Rychnov měl ve druhé čtvrtině 19. století 143 popisných čísel, z nichž sedm mělo zvláštní charakter a obyvatele. Zvláštní postavení měl zdejší zámek, kde sídlili vrchnostenští úředníci, jejich příbuzní a další personál. Žily zde rodiny správce (direktora), purkrabího, vrátného, v padesátých letech i lékaře. Kromě nich tu pobývali další, svobodní zaměstnanci vrchnostenské kanceláře, písaři, praktikanti, a samozřejmě služebnictvo, převážně mladé svobodné ženy. Zvláštní charakter měly budovy náležející k velkostatku.⁹¹ V nich žily rodiny šafáře a polního mistra a byla v nich ubytována dvorská čeleď. Další

⁸⁷ Eva CIRONISOVÁ, *Vystěhovalectví z Pelhřimovska v letech 1850–1844*, JSH 50, 1981, s. 174.

⁸⁸ SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 79, kart. 13.

⁸⁹ NA Praha, APA, *Velkostatek Nový Rychnov*, inv. č. 1788, kart. 464.

⁹⁰ SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 81, kart. 14; SOkA Pelhřimov, *Vikariátní úřad Pelhřimov*, inv. č. 304, kart. 35.

⁹¹ Č. p. 88 bylo bytem polního mistra. V čísle 87 původně sídlil šafář a č.p. 89 náleželo škole. V roce 1842 se účel těchto budov proměnil, škola se od té doby nacházela v č.p. 87 a číslo 89 bylo přiřazeno k velkostatku.

výjimečnou domácností byla fara, kde byly kromě faráře a kaplana v některých letech uváděny i jiné osoby, kuchařka, pacholek, příbuzní duchovních. Vinopalna byla bydlištěm židovského správce, kromě něj a jeho rodiny zde žilo židovské služebnictvo (po jistou dobu i učitel) a patrně i křesťanská čeleď zaměstnaná v podniku.⁹² Výjimečné byly také železné hamry, které zaměstnávaly kromě rodiny majitele několik dalších kovářů, kteří zde bydleli i se svými rodinami.⁹³

Vrchnosti náleželo v Novém Rychnově ještě několik obytných budov, šlo o pivovar, hospodu, tři hájovny a dům vrchnostenského mušketyra. Novorychnovská obec byla vlastníkem školy, pazdery, domu právního posla a obecního slouhy. Domácnosti obyvatel těchto domů se co do velikosti a struktury nijak výrazně neodlišovaly, vrchnostenští a obecní zaměstnanci zde žili se svými rodinami, případně nepočtenou čeledí a podruhy. Zaměstnání jejich držitelů je možné označit za řemeslo, protože zemědělské zázemí tito lidé neměli.

Ostatních 136 domácností bylo rozděleno podle způsobu obživy jejich představitelů. Základem bylo zařazení v písemnostech farního úřadu a ve Stablním katastru.⁹⁴ Dalším kritériem bylo vykonávané řemeslo a údaj o výši částky, kterou se roku 1850 vypláceli z poddanství (zde se zřetelně vydělily tři kategorie – první a největší skupina odváděla dávky v hodnotě 4 a ¼ krejcaru, druhá část obyvatel 2 a ½ krejcaru a třetí skupina měla své výrazně vyšší povinnosti stanoveny individuálně). Socioprofesionální zařazení držitelů jednotlivých usedlostí se v podstatě neměnilo, a to ani v případě, že dům a hospodářství změnilo majitele nebo se dostaly do držení jiné rodiny.

Nejméně komplikované je vymezit kategorii sedláků, majitelů větších hospodářství (kategorie A). V pramenech bývají označováni termíny „soused“, „Bauer“, „láník“. Nevykonávali žádné řemeslo a byli povinni odvádět vysoké dávky vrchnosti, jejich robotní povinnosti mohly dosáhnout i 200 dnů roboty se dvěma voly. Tyto selské rodiny byly napočítány dvacet tři. Další skupiny se již tak ostře nevyhraňují. Do kategorie B bylo zahrnuto čtrnáct domácností, které sice měly k dispozici větší díl půdy, ale zemědělskou výrobu většinou kombinovali s řemeslem. Dávky platili o něco nižší (7 a ½ krejcaru),⁹⁵ robotovali s jedním volem a bývají uváděni jako chalupníci nebo podle řemeslné profese.

⁹² Osazenstvo vinopalny bylo vedeno ve zvláštní rubrice židů. V prvních zpovědních seznamech jsou křesťanští zaměstnanci vinopalny (č.p. 141) zapsáni v zámku (č.p. 1) s poznámkou, že se jedná o „čeleď ve vinopalně“. Od roku 1840 jsou zapisováni pod číslem 141, ovšem v katolické části zpovědních seznamů.

⁹³ Budovy hamru dodnes stojí a na první pohled je zřejmé, že zde byl dostatek prostoru pro několik bytů a samostatných domácností.

⁹⁴ NA Praha, *Stablní katastr – duplikát*, inv. č. 8661, kart. 3861.

⁹⁵ SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 79, kart. 13.

Kategorie C zahrnuje řemeslníky a zaměstnance vrchnosti, nemající možnost vlastní zemědělské produkce – celkem se jednalo o 27 rodin, 8 z nich živila služba vrchnosti, respektive obci. Jejich představitelé byli myslivci, hajní, sládek v pivovaru, nájemce hospody, právní posel, mušketýr a obecní slouha. Kategorie vrchnostenských zaměstnanců byla velmi různorodá, byly zde výrazné sociální rozdíly, jiné postavení a zázemí měl samozřejmě direktor panství a jiné zámecký vrátný. Čtvrtou a největší skupinu tvořilo 46 domácností: šlo o ty, kteří sice vlastnili pozemky, ale jejich rozloha byla příliš malá, takže své živobytí doplňovali řemeslem. Odváděli minimální dávky a 13 dnů pěší roboty. Označováni bývají jako domkáři nebo řemeslníci, většinou textilních oborů. Poslední kategorii tvořili domkáři, kteří nevykonávali řemeslo a k dispozici měli jen nevelké množství půdy. Tato kategorie, do níž bylo zahrnuto 25 domácností, se svým způsobem života do jisté míry podobala podruhům. Patrně využívali podobné možnosti obživy, například námezdní a domáckou tkalcovskou nebo přádláckou práci.⁹⁶ Častěji se stěhovali a také struktura jejich rodin se přibližovala podružským domácnostem.

Způsob obživy samozřejmě ovlivňoval majetkové zázemí domácností, je ale poměrně těžké určit, jaká byla životní úroveň jednotlivých rodin, jež byla určena nejen zdroji obživy, ale také šíří rodiny. Svou roli hrálo i finanční zatížení rodiny, dluhy, nutnost vyplatit podíly sourozencům hospodáře, povinnost zajistit výměnkáře. Velcí sedláci, vrchnostenští úředníci a držitelé prosperujícího řemesla tvořili majetkovou elitu venkovské společnosti. Chalupníky a domkáře vykonávající řemeslo lze považovat za příslušníky střední vrstvy obyvatelstva, která patrně nemusela řešit existenční problémy. V horší situaci byli lidé závislí na námezdní práci, domkáři, podruzi.⁹⁷ Za nejchudší členy venkovské společnosti byly považovány osamělé ženy.⁹⁸

Jednotlivé socioprofesionální vrstvy byly do jisté míry prostupné. Víceméně uzavřená byla skupina sedláků, jejíž členové uzavírali sňatky pouze s příslušníky své vrstvy a velmi často si vyhledávali partnery mimo Nový Rychnov a jeho nejbližší okolí. Selské usedlosti jen málokdy měnily rodinu majitele.

⁹⁶ O nezemědělských možnostech obživy a přivýdělnku na venkově v okolí Pelhřimova nejnověji: Helena NOVÁKOVÁ, *Tradiční řemesla a další možnosti přivýdělnku na vesnicích na Pelhřimovsku (19. až polovina 20. století)*, Vlastivědný sborník Pelhřimovska 18, 2007, s. 89–94.

⁹⁷ Alice VELKOVÁ, *Sociální stratifikace venkova na přelomu 18. a 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, SSD 10, 2002, s. 53–66.

⁹⁸ V seznámech chudých, kterým byla vyplacena finanční podpora z novorychnovské chudinské pokladny, tvoří převážnou většinu podělených osob. Roku 1818 byli mezi jednadvaceti chudými pouze tři muži. V roce 1855 z dvaceti lidí podělených z prostředků leonardovské nadace bylo patnáct vdov, jedna nemá žena, dva starší vdovci a dva muži středního věku, žijící bez rodin.

Naopak běžně docházelo ke sňatkům mezi chalupníky, domkáři a drobnými řemeslníky nebo chudšími zaměstnanci vrchnosti. Tyto skupiny obyvatel jevíly i podobné demografické chování. Velmi prostupné byly i vrstvy chudých domkářů bez půdy či řemesla a podruhy. Domkářské usedlosti často měnily majitele, pro řadu podruhů nebyl problém získat domek, naopak původní majitelé nezřídka odcházeli do podruží. Z dochovaných testamentů a svatebních smluv lze získat povědomí o tom, co konkrétní rodiny skutečně vlastnily. Zatímco domkáři rozdělovali mezi své děti jen několik desítek zlatých, bohaté selské nevěsty leckdy přinášely věno v hodnotě přesahující tisíc zlatých.

Ekonomické možnosti a s nimi spojená životní úroveň se nutně musely odrazit na rodinném a osobním životě obyvatelstva. Lidé se museli nějakým způsobem přizpůsobit své situaci. Lepší či horší ekonomické podmínky se mohly odrazit v několika oblastech, nejvýrazněji v počtu členů domácnosti, sňatkovém věku, počtu dětí v rodině. Dobře situované rodiny mohly zaměstnat čeled', v chudých a jistě stísněných domácnostech se často objevovali podruzi. Lidé řešící existenční problémy se snad pokoušeli regulovat počet dětí, které se jim narodí, nebo je alespoň brzy poslat z domu.⁹⁹ Tam, kde nehrozily potíže s finančními náklady na založení nové rodiny, nebyl důvod odkládat sňatek. Naopak zhoršená šance vstoupit do manželství se projevovala vyšším sňatkovým věkem, zvýšením počtu osob nucených přijmout definitivní celibát a patrně také nárůstem nemanželských porodů.¹⁰⁰

Způsob obživy posledních třech skupin lze označit termínem proto-industriální. Zahraniční práce na téma protoindustrializace se shodují, že nové možnosti obživy urychlily demografický vývoj, především sňatečnost a porodnost, protože pro rodiny venkovských výrobců bylo výhodné mít více dětí, které mohly při domácí práci pomáhat.¹⁰¹ Zároveň poukazují na to, že tato výhoda skončila s prodloužením povinné školní docházky, kdy děti nemohly trávit při práci tolik času. Vycházejí přitom hlavně z výzkumů anglického prostředí, kde ovšem Education Act zavádějící povinnou školní docházku vstoupil v platnost až roku 1872. V českých zemích ale děti musely do školy chodit už od roku 1774. Při práci v domácnosti byly určitě zaměstnány také, ale

⁹⁹ Nižší počet dětí přítomných v chudších rodinách dokládá: Alice VELKOVÁ, Složení domácností a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století, in: Marie KOLDINSKÁ – Alice VELKOVÁ (edd.), Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi, Praha 2003, s. 140–161.

¹⁰⁰ K diskuzi o proměnách ilegality blíže: Michael ANDERSON, *Approaches to the History of the Western Family, 1500–1914*, London 1980, s. 54–59.

¹⁰¹ Michael Anderson, *Approaches*, s. 69–81; J. Goody, *Proměny*, s. 141–142.

jejich přínos do rodinné ekonomiky nemohl být příliš velký. Je tedy možné, že chudší manželské páry měly tendenci šíři své rodiny omezit.

9. Rodiny a domácnosti v Novém Rychnově

Situaci novorychnovských rodin lze zkoumat díky zachovaným zповědním seznamům. Pro výzkum domácností je vhodné využít Laslettovu typologii s rozlišením domácností s čeledí nebo s podruhy a se zohledněním sociálního postavení rodiny hospodáře a jeho profesního zařazení (z rozboru byly vyřazeny zámek, fara, velkostatky a hamry). Čeď se vyskytovala pouze v rodinách sedláků, větších chalupníků a v panských podnicích, kde byla především zaměstnancem vrchnosti. Během dvaceti let počet lidí v čelední službě poklesl. Zároveň stoupl výrazně počet podruhů, kteří zřejmě na větších statcích svou práci nahradili čeď. Vzáůstající množství podružských rodin odpovídá rostoucí sňatečnosti a stoupajícímu počtu obyvatelstva.

Nové rodiny zjevně nebyly existenčně závislé na držení vlastního hospodářství. Jejich obživu zajišťovala námezdní práce, jejíž možnosti se patrně rozšířily natolik, že v podruží se mohlo uživit podstatně více lidí než dříve.

Tabulka 5. Domácností podle výskytu podruhů a čeledi podle sociální kategorie hospodářů v % (Nový Rychnov, 1833, 1843, 1853)

Typ domácnosti		Rok						
		1833		1843		1853		
		Počet domácností	%	Počet domácností	%	Počet domácností	%	
K A T E G O R I E	A	Čeď	7	30,4	4	17,4	2	8,7
		Podruh	5	21,7	8	34,8	10	43,5
		Obojí	5	21,7	4	17,4	5	21,7
	B	Čeď	1	7,1	2	14,3	2	14,3
		Podruh	3	21,4	5	35,7	4	28,6
		Obojí	-	-	-	-	-	-
	C	Čeď	5	18,5	4	14,8	2	7,4
		Podruh	4	14,8	5	18,5	9	33,3
		Obojí	-	-	-	-	1	3,7
	D	Čeď	-	-	-	-	-	-
		Podruh	11	23,9	16	34,8	21	45,7
		Obojí	1	4	-	-	-	-
E	Čeď	-	-	-	-	-	-	
	Podruh	8	32	8	32	14	56	
	Obojí	-	-	-	-	-	-	
Celkem		50		56		70		

Zajímavé je srovnání počtu podruhů podle sociální kategorie hospodáře. Relativně vysoký počet podružských rodin byl u domácností sedláků, důvodem byla pravděpodobně rozlehlost jejich domů i potřeba pracovní výpomoci. Na

velkých statcích se našlo dostatek možností pro ubytování a zaměstnání podružské rodiny. Naproti tomu nejméně podruhů bylo v domácnostech chalupníků, řemeslníků a zaměstnanců vrchnosti (B, C), kteří neměli tak velkou potřebu pracovních sil. Chudší vrstvy obyvatelstva naopak podruhy do svých domků přijímaly velmi často. To muselo nutně znamenat výrazné zhoršení bytových a životních podmínek nejen pro podruhy, ale i pro jejich ubytovatele. Důvody pro rozšíření počtu obyvatel beztak skromných domácností mohly být různé, od potřeby držitelů domků snížit náklady na bydlení, až po snahu pomoci. Je také nutno zdůraznit, že podruzi byli přijímáni především do domácností, kde vlastní rodina hospodáře nebyla příliš velká. Pokud se tato rodina více rozrostla, museli podruzi dům opustit. Větší množství obyvatelstva se neprojevovalo pouze v množství podruhů, ale také v počtu členů a rozvětvenosti rodin.

9.1. Rodiny majitelů usedlostí

Rodiny držitelů usedlostí se počtem svých členů i celkovým uspořádáním značně lišily. Vedle přirozených biologických příčin je nutné hledat zdůvodnění především v materiální situaci a ekonomických možnostech jednotlivých rodin. Převažovaly nukleární rodiny, jejich počet ale v časovém odstupu dvaceti let poklesl ve všech skupinách obyvatelstva kromě selské vrstvy. Důvod tohoto posunu je možné hledat ve stoupaní počtu obyvatelstva díky dorůstání silných poválečných ročníků. Snížil se ale také počet rozšířených kolaterálních rodin, tedy případů, kdy v domě hospodáře zůstává někdo z jeho svobodných sourozenců. Naopak se zvýšil počet složených rodinných domácností všech typů, v jednom domě tedy zpravidla žilo více spřízněných nukleárních rodin. Výrazně větší počet rodinných jader by měl korespondovat se zvýšením celkového počtu členů rodiny.¹⁰² Tento nárůst ale není příliš markantní, o to výraznější je snížení průměrného počtu osob tvořících jednotlivá nukleární jádra.¹⁰³

Výjimku z obecného vývoje tvořila skupina selských rodin. Počet nukleárních rodin se v této vrstvě dokonce o něco zvýšil, ale vzhledem k souběžnému poklesu počtu descendentních a nárůstu počtu ascendentních rodinných domác-

¹⁰² Průměrný počet členů rodin z hlediska celozemské statistiky uvádí Vladimír Srb. Roku 1800 měla rodina průměrně 4,68 členů, roku 1820 v průměru 4,22 členů, roku 1840 průměrně 4,29 a na počátku padesátých let v průměru 4,07 členů. Vladimír SRB, *1000 let obyvatelstva českých zemí*, Praha 2004, s. 225.

¹⁰³ Z výpočtu byli vyloučeni jednotlivci, tedy výminkáři bez dětí a svobodní, bezdětní sourozenci hospodářů. Jako rodinné jádro byly ovšem započítány svobodné matky s dítětem nebo dětmi. To odpovídá i Maurově pojetí Laslettovy jednoduché rodinné domácnosti. Zatímco Peter Laslett situaci, kdy žena žije s dětmi, ale bez muže, definuje jako „widow with child(ren)“, Eduard Maur volí širší označení „matka s dětmi“. J. Horský – M. Seligová, *Rodina*, s. 35.

Tabulka 6. Rodiny majitelů usedlostí (Nový Rychnov, 1833 a 1853)

Charakteristika	1833					1853				
	Kategorie domácnosti					Kategorie domácnosti				
	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E
Celkový počet rodin	36	18	38	62	31	34	27	44	78	31
Průměrný počet členů rodiny	7,7	7,0	6,5	6,6	5,5	6,9	7,5	7,4	6,8	5,4
Počet jednotlivců	5	3	2	11	5	5	2	3	8	7
Průměrný počet členů domácnosti	4,8	4,9	4,5	4,7	4,3	4,5	3,8	4,2	3,9	4,1

ností lze tuto skutečnost vysvětlit generační výměnou v jednotlivých rodinách. Snížil se také průměrný počet členů rodin i rodinných jader. Selské rodiny tedy měly sklon zmenšovat se co do počtu osob, ale zároveň si zachovaly poměrně jednoduchou strukturu. Sedláci jako tradiční vrstva patrně měli tendenci k udržování starších a osvědčených modelů chování. Zároveň vlastnili dostatek prostředků k tomu, aby zajistili samostatné bydlení pro své potomky. Mohli svým dětem vyplatit poměrně vysoké částky jako podíl z usedlosti či věno nebo přímo zakoupit nemovitost. I když finanční rezervy nebyly ani v bohatších selských rodinách samozřejmostí, přece jen zde možnosti sňatku a založení samostatné domácnosti byly pravděpodobnější. Alice Velková podrobně zkoumala výběr partnera v souvislosti se sociálním zařazením snoubenců a došla k závěru, že dcery ze selské a chalupnické vrstvy měly dost vysokou šanci založit rodinu, zvláště pokud snížily své nároky na sociální postavení partnera.¹⁰⁴

Velmi stabilní se jeví situace v rodinách chudších domkářů. Podíl jednotlivých typů rodiny se zde nezměnil a ani pokles počtu členů rodin a jednotlivých rodinných jader nebyl příliš výrazný. Iva Heroldová tvrdí, že „venkovská chudina periodicky z větší části vymírala“.¹⁰⁵ Ekonomická situace těchto rodin patrně zůstávala stále napjatá, takže ani nebylo možné domácnosti příliš rozšiřovat. Menší počet osob tvořících rodiny domkářů je také možné vysvětlit častějším odesláním dětí do služby.

Nejvíce se struktura rodin proměnila v té vrstvě obyvatelstva, kde hrálo velkou roli řemeslo. Rapidně klesl počet nukleárních rodin a zvýšil se podíl domácností, kde vedle sebe žilo více příbuzensky spojených rodinných jader. Jejich velikost se také zmenšila. Nejvýraznější kontrast byl u rodin menších sedláků a chalupníků (kategorie B). Nárůst celkového počtu členů rodiny byl

¹⁰⁴ A. KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera*.

¹⁰⁵ Iva HEROLDOVÁ, *Vesnická poddanská rodina v Čechách před vydáním patentu o zrušení nevolnictví a po něm*, ČL 68, 1981, č. 3, s. 159.

Tabulka 7. Struktura rodin hospodářů v Novém Rychnově v roce 1833

Typ rodiny/domácnosti	Kategorie domácností									
	A		B		C		D		E	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Nukleární rodina	7	30,4	8	57,1	16	59,3	23	50	14	56
Rozšířená rodina	2	8,7	-	-	4	14,8	8	17,4	4	16
kolaterální ascendentní	1	4,3	3	21,4	1	3,7	3	6,2	1	4
descendentní	9	39,1	3	21,4	4	14,8	8	17,4	2	8
Složená rodinná domácnost	2	8,7	-	-	-	-	-	-	3	12
kolaterální ascendentní a kolaterální	2	8,7	-	-	-	-	3	6,2	1	4
ascendentní a kolaterální	-	-	-	-	2	7,4	1	2,2	-	-
Celkem	23	100	14	100	25	100	45	100	25	100

u této skupiny obyvatelstva mnohem méně patrný než zmenšení velikosti rodinných jader, jejichž počet výrazně stoupl. Vzniklo tedy velké množství nových rodinných jader, která ovšem byla mnohem menší, v průměru takřka o jednoho člena. Takto výrazná změna, která se navíc odehrála během velmi krátké doby, musela mít kořeny v ekonomické sféře a nepochybně i v uvažování lidí. Je velmi pravděpodobné, že tito zemědělci se začali ve větší míře zabývat domácí textilní výrobou, která umožnila uzavírat manželství takřka všem jejich dětem. Podobné tendence se projevují i ve vrstvě domkářů, o kterých je známo, že zemědělskou výrobu kombinovali se řemeslem (kategorie D). Také zde se rodinná jádra v průměru zmenšila takřka o jednu osobu, takže i když jejich počet vzrostl téměř o 26 %, průměrný celkový počet členů rodin stoupl jen nepatrně. Naopak více obyvatel muselo obsáhnout domy řemeslníků a zaměstnanců vrchnosti. Zde nárůst rodinných jader do značné míry korespondoval se zvyšujícím se počtem členů rodinných domácností, zatímco velikost jednotlivých nukleárních jader se příliš nezmenšila. Řemeslná práce snad vytvářela dostatečné rezervy, díky kterým bylo možné uživit a ubytovat nově založené rodiny potomků hospodáře, zároveň ale nebyl dostatek prostředků pro to, aby se tyto děti mohly odstěhovat.

V české historiografii je dobře probádána problematika změny majitelů venkovských usedlostí, především v souvislosti s výměnkem a dědickým právem.¹⁰⁶ Základem těchto výzkumů jsou především zápisy v pozemkových

¹⁰⁶ Josef GRULICH, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, SSD 6, 2000, s. 117–136; Týž, *Okolnosti změn vlastnických poměrů v poddanském prostředí (Situace na jihočeském panství Chýnov v rozmezí let 1625–1795)*, in: Marie KOLDINSKÁ – Alice VELKOVÁ (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 108–128; Týž, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Tábořsku. Vře-*

knihách, které však pro Nový Rychnov devatenáctého století chybí.¹⁰⁷ Tento nedostatek mohou částečně nahradit údaje z povědních seznamů, které zaznamenávají i změny v rodinné hierarchii.

Tabulka 8. Struktura rodin v Novém Rychnově v roce 1853

Typ rodiny/domácnosti	Kategorie domácností										
	A		B		C		D		E		
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	
Nukleární rodina	10	43,5	1	7,1	12	44,4	17	37,0	13	52,0	
Rozšířená rodina	kolaterální ascendentní	3	13,0	-	-	-	-	5	10,9	3	11,5
	descendentní ascendentní	-	-	-	-	2	7,4	-	-	2	8,0
Složená rodinná domácnost	kolaterální ascendentní a kolaterální	2	8,7	4	28,6	8	29,6	10	21,7	3	11,5
	ascendentní	7	30,4	3	21,4	4	14,8	4	8,7	2	8,0
	kolaterální	1	4,3	5	35,7	1	3,7	4	8,7	1	4,4
Celkem	-	-	1	7,1	-	-	5	10,9	1	4,4	
Celkem	23	100	14	100	27	100	45	100	25	100	

Nejčastější formou získání usedlosti bylo dědictví, zpravidla po rodičích, nebo jiných příbuzných. Dědická praxe byla spjata s institucí výměnku, který zpravidla formou písemné smlouvy zajišťoval odstupujícímu hospodáři právo bydlení na usedlosti, užívání některých jejích prostor, nárok na různé naturální dávky, zajištění potravin, často si výměnkáři vymíňovali zajištění pohřbu.¹⁰⁸ Velmi často ovšem docházelo k předání usedlosti až v okamžiku úmrtí starého hospodáře, v takovém případě výměnek existenčně zajišťoval jeho vdovu, případně i dosud nedospělé děti.

Až do sklonku 18. století se česká dědická praxe zpravidla řídila zvykovým právem, které v zvyhodňovalo nejmladšího syna stávajícího hospodáře. Patent z roku 1787 uzákonil dědické preference nejstaršího mužského potomka. Pro oblast západních Čech bylo doloženo, že toto nařízení výrazně proměnilo uspořádání rodin vyšších sociálních kategorií, zapříčinilo rozšíření výměnku a umožnilo snížení sňatkového věku sourozenců dědiců usedlostí.¹⁰⁹ Naproti

secká rychta v letech 1625–1825, JSH 65, 1996, s. 34–42; Alice KLÁŠTERSKÁ, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a 1. polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Kůty u Štáhlav)*, HD 21, 1997, s. 93–131.

¹⁰⁷ Ve velkostatkovém archivu je uložena pozemková kniha pro Nový Rychnov a Chaloupky formálně zahrnující období 1722–1883. V 19. století však už tato kniha de facto nebyla vedena, objevují se pouze marginální zápisy ke starším záznamům. NA Praha, APA, *Velkostatek Nový Rychnov*, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov.

¹⁰⁸ Cyril HORÁČEK, *Výměnek. Úvaha agrárně politická*, Praha 1900, s. 7–9.

¹⁰⁹ A. KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera*.

tomu výzkum provedený pro oblast jižních Čech ukázal, že dědická praxe se před i po roce 1787 řídila především aktuálními potřebami rodiny.¹¹⁰ V každém případě v zemědělských oblastech byl výměnek standardní institucí, jejíž potřeba byla podmíněna fyzickou náročností práce v tomto prostředí. Postavení výměnkáře mohlo být navíc výhodné, zvláště v selských vrstvách, což se odráželo i v relativně mladém věku odstupujících hospodářů.

Novorychnovské zpovědní seznamy ukazují poněkud odlišný model. V kategorii složených rodinných domácností tvoří výraznou skupinu descendentní rodiny, tedy takové, kdy v domácnosti rodičů žije dědic usedlosti s rodinou. Tato skutečnost vymezuje problematiku týkající se předávání usedlostí. U všech kategorií obyvatelstva platí, že nový držitel se usedlosti ujímal nejčastěji po smrti otce, respektive tchána. Staří hospodáři alespoň formálně zůstávali v čele domácností až do konce života, a to i přes poměrně vysoký věk nebo ovdovění. Už za svého života předali usedlost synovi pouze čtyři hospodáři, jeden ji postoupil zeti.¹¹¹ Věk nově ustavených hospodářů tedy svědčí spíše o úmrtnosti starší generace než o zvyklostech spojených s předáváním hospodářství. Zde se objevují rozdíly mezi jednotlivými sociálními vrstvami, takřka do čtyřiceti museli na dědictví usedlosti čekat synové sedláků, v ostatních případech se věk nových hospodářů pohyboval přibližně kolem pětatřiceti let. Výměnek byl převážně ženskou záležitostí, ascendentní rodinná jádra tvořily převážně ovdovělé matky nebo tchyně hospodářů s dětmi.¹¹²

Dědic usedlosti ovšem nebýval určován až testamentem starého hospodáře, protože dědické nároky potomků byly zpravidla uspořádány už v době, kdy tito uzavírali sňatky.¹¹³ Co se týče výběru dědice usedlosti, jednoznačně byli preferováni synové narození v prvním pořadí (71,6 %). Jak už bylo zmíněno, tato praxe byla od roku 1787 dána zákonem, svou roli ale také sehrál fakt, že v mnoha případech byl prvorozený syn jediným přeživším, nebo ve chvíli otcovy smrti jediným dospělým mužským potomkem. Na věc měla vliv i povinnost nového hospodáře vyplatit své sourozence a případně zajistit rodiče

¹¹⁰ J. GRULICH, *Poddanská nemovitost*.

¹¹¹ Tento postup nebyl vždy obvyklý, někdy naopak hospodáři odevzdávali usedlost ve chvíli, kdy dospěl jejich dědic. J. GRULICH, *Převody poddanských nemovitostí*.

¹¹² V letech 1833–1855 v Novém Rychnově žila s rodinami majitelů usedlostí v 29 případech výměnkářka starší šedesáti let, ve třech výměnkář stejného věku. Z devětatřiceti výměnkářek 17 žilo na výměnku spolu s dítětem nebo dětmi. Zajímavé je, že termín „výměnkář“ v pramenech nebývá vůbec užíván, postavení stárnoucího člověka označuje rodinný vztah k mladému hospodáři. Jako výměnkáři jsou označeni pouze tři odstoupivší hospodáři, kteří předali usedlost cizímu člověku a zůstali zde žít.

¹¹³ Alice KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera*, s. 144.

ve stáří. Dědic tedy potřeboval najít manželku s dostatečně vysokým věnem, které by mu pomohlo všechny pohledávky splatit.¹¹⁴ Co se týče starých rodičů, dědic usedlosti jim musel zajistit výměnek, specifikovaný někdy ve svatebních smlouvách nebo v testamentech umírajících hospodářů, kteří se tak snažili zajistit svou vdovu. V určování dědice usedlosti se odrážely i osobní a rodinné vztahy.¹¹⁵ V případě, že mohli hospodáři vybrat svého nástupce, o kterém věděli, že na něm budou jako výměnkáři existenčně závislí, pravděpodobně chtěli zvolit nejschopnějšího či nejzodpovědnějšího ze svých potomků.

Jen v necelé pětině případů (19,4 %) zdědil usedlost syn narozený ve druhém nebo třetím pořadí, k čemuž docházelo nejvíce v rodinách střední vrstvy, spjaté s vykonáváním řemeslné práce nebo služby vrchnosti. To lze odůvodnit potřebou odborné kvalifikace pro výkon takového povolání. Dcery se stávaly dědičkami usedlostí, jen pokud neměly bratra, zpravidla se i zde dodržovalo pravidlo prvorozenosti.¹¹⁶

Podle zповědních seznamů zůstávali novorychnovští hospodáři v čele svých usedlostí až do okamžiku smrti, často i ve velmi pokročilém věku. Otázka, jak definovat „staré“ osoby, je velmi obtížná.¹¹⁷ Problémy přináší už přesné určení věku u starších osob.¹¹⁸ Starými se lidé nepochybně stávali ve věku, kdy již nebyli schopni pracovat a začali být závislí na svých dětech, nebo na pomoci cizích osob. V případě držitelů usedlostí se uznáním vlastního stáří stával odchod na výměnek a předání hospodářství synovi nebo jinému dědici. V období let 1833–1855 se v Novém Rychnově 55 mužů dožilo šedesátky v postavení hospodáře, z toho 18 bylo ovdovělých. Ve třech případech stála v čele usedlosti hospodyně starší šedesáti let. V některých případech snad bylo toto výsadní postavení starého

¹¹⁴ Alice KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera*.

¹¹⁵ Jana MRÁZKOVÁ, „Přislibujou sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.“ *Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*, HD 29, 2005, s. 53–107.

¹¹⁶ Dívka se stala dědičkou usedlosti jen v pěti případech, z toho čtyřikrát se jednalo o nejstarší dceru. Jen jednou došlo k tomu, že hospodářství převzal manžel dědičky už za života svého tchána.

¹¹⁷ Otázkou, jak vymezit stáří v kontextu venkovského prostředí přelomu 18. a 19. století, se zabývá: Alice VELKOVÁ, *Fenomén stáří ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, SSD 6, 2001, s. 145–156. Dochází k závěru, že vnímání stáří bylo značně individuální. Pro svou analýzu zvolila věkovou hranici 50 let.

¹¹⁸ V případě Nového Rychnova první poloviny 19. století jsou jediným všeobecně použitelným pramenem k určení věku starších osob zповědní seznamy. Jejich údaje ale nelze ve většině případů ověřovat, takže je nutné počítat s nepřesnostmi. Vzhledem k tomu, že věk byl zpravidla udáván spíše vyšší, zvolila jsem jako hranici stáří 60 let. Důvodem tohoto rozhodnutí je i fakt, že v padesáti letech byli obyvatelé Nového Rychnova většinou ještě ekonomicky aktivní a nezřídka vychovávali malé děti.

hospodáře pouze formální, nabízí se například otázka, jak mohl velmi starý muž řídit provoz domácnosti, dílny nebo hospodářské usedlosti.¹¹⁹

Otázku, zda skutečně stáli v čele usedlostí staří hospodáři nebo jejich dospělí a ve většině případů ženatí synové, mohou osvětlit úřední písemnosti, které evidovaly skutečné právní majitele domů. Nabízí se srovnání nejstarších dochovaných zpovědních seznamů z počátku třicátých let a seznamu držitelů usedlostí v duplikátu stabilního katastru z roku 1828.¹²⁰ Zpovědní seznamy ukazují 32 případy, kdy v čele usedlosti stál starší otec, přestože součástí domácnosti byl ženatý syn. Situace ve dvanácti takových domácnostech nemohla být ověřena.¹²¹ Pouze třikrát byl ve stabilním katastru prokazatelně jako majitel usedlosti uveden syn, nikoli otec označovaný za hospodáře ve zpovědním seznamu. V ostatních 17 případech však byl jako hospodář skutečně veden otec pozdějšího dědice usedlosti, z toho jedenáctkrát se v tomto čelném postavení dožil šedesátých narozenin.

Ještě prokazatelněji se trend nepředávání usedlostí jeví ve srovnání s protokoly o vyvázání z roboty.¹²² Komparace byla potřebná u čtyřiceti domácností, z toho patnáct muselo být ze srovnání vyloučeno pro stejně znějící jméno otce a syna. Zpovědní seznamy se s vyvazovacím protokolem neshodují pouze ve dvou případech,¹²³ ve zbylých 23 domácnostech byl skutečně zachován descendentní model přidružené rodiny ženatého syna. Jedenáctkrát byl hospodář navíc starší šedesáti let, v dalších sedmi případech dokonce stála v čele domácnosti žena, dědicova matka.

V době, kdy bylo zvykem, že hospodářství přejímal nejmladší syn, se hospodáři většinou předávání své usedlosti a výměnku ani nedožili. Co ale bylo důvodem neodstupování novorychnovských hospodářů, kteří své usedlosti předávali nejstaršímu dědici? Neochota vzdát se rozhodujícího postavení v čele rodiny a spolehnout se na pomoc svého nástupce? Nebo snaha postarat se i o mladší potomky, kteří často bývali v době ženitby nejstaršího bratra ještě dětmi, nebo teprve dospívali? Nebo je nutné hledat vysvětlení v převládajícím způsobu obživy v této lokalitě? Textilní domácí výroba mohla zvýšit věkovou

¹¹⁹ Chalupník a tkalcovský mistr Tomáš Rohovec v čele své usedlosti setrval až do své smrti ve věku 83 let v roce 1840. Na jeho místo nastoupil nejmladší syn Jan narozený roku 1803. Matrika zemřelých uvádí Tomášův úmrtní věk ještě o pět let vyšší.

¹²⁰ NA Praha, *Stabilní katastr – duplikát*, inv. č. 8661, Nový Rychnov, kart. 3861.

¹²¹ V šesti případech změnila usedlost během let 1828–1833 majitele, šestkrát nesli otec a syn stejné křestní jméno, takže srovnání nebylo možno provést.

¹²² SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 79, kart. 12.

¹²³ Oba případy byly ve zpovědních seznamech evidovány jako domácnost matky a dětí. Důvodem pro takovéto zapsání rodiny do seznamu byla bezpochyby přítomnost několika nedospělých dětí žijících s matkou.

hranici ekonomické aktivity. Výdělek, kterého mohl starší člověk dosáhnout, zaručoval jeho nezávislé postavení a zároveň oddaloval dobu, kdy nezbývalo, než se spolehnout pouze na děti. Jarmila Šťastná, která zkoumala problematiku výměnkářů v Podkrkonoší, jehož přírodní a hospodářské podmínky mohly být podobné jako v Novém Rychnově, uvádí, že k oficiálnímu předávání usedlostí někdy vůbec nedocházelo. Otec a jeho dědic často hospodařili a žili společně, pouze na základě ústní domluvy.¹²⁴ Podobné závěry byly učiněny i pro vrstvu domkářů provozujících řemeslo v západočeském panství Štáhlavy. V této skupině obyvatelstva se vyskytovalo nejvíce rozšířených domácností, kde společně žily rodiny otce a syna.¹²⁵

Odchod na výměnek pravděpodobně nepředpokládal pasivitu stárnoucího člověka: půlláník Matěj Kučera v kšaftu stanovil pro svou vdovu slušné zabezpečení, ale také povinnost „pomáhat mladíku dokud bude moct“.¹²⁶ Především ženy – výměnkářky se mohly uplatňovat při péči o vnoučata a při drobných pracích v domácnosti.¹²⁷

Zvláštní pozornost si zasluhují vdovy, které po smrti manžela zůstaly v čele usedlostí. To nastalo v Novém Rychnově ve sledovaném období v 26 případech. Jejich postavení bylo ztížené řadou faktorů, především nižší fyzickou silou, nedostatkem odborné kvalifikace i řadou omezení týkajících se výkonu řemesla.¹²⁸ Poslední dva faktory se dotýkaly především vdov po specializovaných řemeslnících, v domácí výrobě stejně jako v zemědělství se ženy mohly uplatnit. Ovdovělé hospodyně byly schopné hospodářství udržet, zvláště pokud se mohly opřít o pomoc dorůstajících dětí. V jejich domácnostech se pravidelně objevují podruzi, kteří mohli chod hospodářství ulehčit.

Antoinette Fauve-Chamoux soudí, že ovdovění znamenalo pro ženu okamžitě a nevyhnutelně zchudnutí.¹²⁹ Hospodyně se jistě musely vyrovnat s celou řadou problémů, které přinášelo řízení domácnosti a zajišťování obživy pro celou rodinu. Pokud by ovšem vdovství skutečně znamenalo tak hluboký sociální propad, vdovy by se patrně snažily co nejdříve předat vedení domácnosti dědici

¹²⁴ Studie byla založena na studiu výměnkářských smluv a z velké části také na vzpomínkách pamětníků. Jarmila ŠŤASTNÁ, *Výměnek a postavení výměnkářů v západním Podkrkonoší*, ČL 58, 1971, s. 283–290.

¹²⁵ Podíl rozšířených domácností této sociální kategorie byl 10 %. A. VELKOVÁ, *Složení domácností*, s. 144–145.

¹²⁶ NA Praha, APA, *Velkostatek Nový Rychnov*, inv. č. 1456.

¹²⁷ Úlohu stárnoucích matek v evropské rodině dokládá: Jack Goody, *Proměny rodiny*.

¹²⁸ Problematikou možností obživy střeoevropských žen žijících bez rodiny se podrobně zabývá: Sheilah OGILVIE, *A Bitter Living. Women, markets and social capital in early modern Germany*, Oxford 2003.

¹²⁹ Antoinette FAUVE-CHAMOUX, *K historii vdov*, HD 23, 1999, s. 15–28.

a uchýlit se na výměnek, nebo usedlost prodat. To ale zcela neplatí; vdovy, které se jednou ujaly samostatného řízení usedlosti, se zpravidla snažily udržet si toto postavení. K prodeji usedlosti vdovou došlo pouze ve čtyřech případech, pouze pět ovdovělých žen předalo usedlost svému dědici ještě za svého života. Zákonná norma z roku 1811 stanovovala jako hranici dosažení plnoletosti na dvacáté čtvrté narozeniny, ovšem venkovská společnost považovala za způsobilé vést hospodářství i muže mnohem mladší, jejichž věk se pohyboval okolo dvaceti let.¹³⁰ Vdovy stojící v čele usedlostí však s jejím předáním příliš nespěchaly. Nikdy nepřekročily zákonnou hranici plnoletosti, často nechaly syna čekat až do třicítky a v pěti případech se dědic do čela domácnosti postavil až po smrti své matky. Nejmladšímu muži, který se ujímal hospodářství po matce, bylo 24 let, věkový průměr činil necelých 29 let.

Pouze sedmkrát došlo v Novém Rychnově ve sledovaném období k tomu, že nový hospodář získal usedlost sňatkem s vdovou (celkem 7 případů). Z tak malého počtu nelze vyvozovat žádné rozsáhlé závěry. Podmínkou bylo relativní mládí nevěsty¹³¹ a především nízký věk či absence jejich mužských potomků. Noví manželé těchto vdov museli zajistit výplatu otcovských podílů pro děti své ženy, bylo tedy nutné mít dostatek času na našetření této částky, než děti dospějí. Zároveň se předpokládalo, že synové se časem přímo ujmou dědictví po otci, kdežto dívky bylo možno vydat jinam.

Prodeje usedlostí také nebyly příliš časté, nejčastěji k předání domu cizímu člověku docházelo v kategorii chudých domkářů, kteří se patrně často nacházeli na sociální úrovni podruhů a stejně jako oni často měnili své bydliště. Relativně často měnily majitele domy řemeslníků a zaměstnanců vrchnosti, kde vykonávání profese vyžadovalo odborné vyškolení. Nejméně docházelo k proměnám v držbě usedlostí spojených se zemědělskou nebo domácí výrobou. Jejich zdroje, příjmy a celkově rodinná ekonomika zřejmě byly poměrně stabilní, nemuselo tedy docházet k přesunům z finančních důvodů.¹³² V případě prodejů usedlostí původní hospodáři neodcházel na výměnek, ale zpravidla dřív nebo později usedlost opustili a v pramenech bývají uváděni jako podruzi.

9.2. Podružské domácnosti

Počet podruhů¹³³ stoupal, zřejmě díky příhodnější ekonomické situaci, a měnily se i jejich životní podmínky. V roce 1833 žilo v Novém Rychnově v podruží

¹³⁰ V ojedinělém případě převzal hospodářství i osmnáctiletý mladík.

¹³¹ Maximálně 39 let.

¹³² Jedná se o případy, kdy byla usedlost předána cizímu člověku. V kategorii A došlo v letech 1833–1855 ke třem prodejům, v kategorii B k pěti, v kategorii C k devíti, domkáři kategorie D prodali usedlost ve dvanácti případech, a obyvatelé domů kategorie E ve třinácti.

¹³³ Jako podruzi nebyli započítáni příbuzní hospodářů ani čeled'

u majitelů usedlostí 118 lidí, o dvacet let později 272. Tento rozdíl je mimořádně výrazný a přináší celou řadu otázek. Jak je možné, že se během pouhých dvou desetiletí objevilo tak velké množství lidí bez vlastního obydlí? Jak vypadaly jejich rodiny? Jak tyto rodiny žily?

Absence vlastního obydlí nutila neusedlé obyvatelstvo k poměrně častému stěhování. Není zřejmé, čím se podruzi při výběru svého příštího bydliště řídili. Velkou roli hrály patrně přátelské vazby a nepochybně velikost podružské rodiny a prostorové dispozice usedlosti, do které se měla nastěhovat. Někteří podruzi měnili místo svého pobytu každoročně, jiní setrvali na jednom místě několik let. Potíže s bydlením museli jen málokdy řešit jednotlivci, naopak početné podružské rodiny byly nuceny vyhledávat nové bydlení poměrně často. Ze záznamů zповědních seznamů je jasně patrné, že možnost ubytovat další osoby závisela také na velikosti hospodářovy rodiny, takže přijímání nebo naopak odmítání podruhů odpovídalo zmenšování nebo naopak rozšiřování původní rodinné domácnosti majitele domu. Držitelé usedlostí přijímali do podruží spíše vlastní příbuzné, zpravidla u sebe nechávali bydlet své sourozence nebo odrostlé děti s rodinami. Rozložení podruhů v domácnostech hospodářů jednotlivých socioprofesionálních kategorií bylo již zmíněno (tabulka 5). Součástí větších hospodářství byly často různé přístavky, komory, někdy i samostatné domky, sloužící původně například k ubytování výměnkáře, čeledi nebo k hospodářským účelům, kam bylo možné podružskou rodinu nastěhovat. Další možností byly i různé nové přístavby.¹³⁴ Lidé bez vlastního domu se ovšem často ubytovali v chudších domácnostech, které se vší pravděpodobností disponovaly jen malými prostory. Nebylo neobvyklé, že v jednom domku žilo několik rodin, takže bytové podmínky podruhů, a tedy i jejich ubytovatelů, byly dost stísněné.

Mezi podružskými rodinami byly nepochybně majetkové rozdíly, ty však nelze konkrétně doložit, protože způsob obživy podruhů nebývá v pramenech uváděn. Někdy se do podruží uchýlovali jednotlivci, většinou starší lidé bez rodiny, bylo jich však poměrně málo.¹³⁵ Pro celé sledované období platí, že rodiny podruhů byly jednodušší než rodiny usedlých obyvatel. Převažovaly nukleární rodiny, rozšířené a vícejaderné podružské domácnosti se objevovaly jen zřídka, na počátku třicátých let se takřka vůbec nevyskytovaly.

Vzhledem k převaze nukleárních rodin se na počátku třicátých let průměrný počet členů podružských rodinných domácností příliš nelišil od počtu osob tvořících jádra rodin držitelů usedlostí. V padesátých letech se objevilo několik složených rodinných domácností, což vysvětluje nárůst průměrného počtu členů

¹³⁴ Dispozice novorychnovských domů ukazují dochované plány ze šedesátých let 19. století. Přílohy V.3.4. – V.3.6.

¹³⁵ V roce 1833 se jednalo o devět osob, o dvacet let později žilo v podruží bez rodiny šest lidí.

rodiny. Nepatrně se dokonce zvýšil i počet členů rodinných jader. Při porovnání s rodinami držitelů usedlostí vychází najevo, že podružské rodiny se svou strukturou i počtem členů v padesátých letech přibližovaly rodinám chudších domkářů. Tyto skupiny měly patrně podobný způsob obživy, velmi často také docházelo k prostupování těchto vrstev vzájemným prodejem domků a sňatky.

Tabulka 9. Rodiny podruhů v Novém Rychnově v letech 1833 a 1853

Rok	Počet rodin	Průměrný počet členů rodiny	Počet jednotlivců	Průměrný počet členů domácnosti
1833	31	3,81	3	3,71
1853	69	4,31	1	3,92

Při porovnání let 1833 a 1853 je nejvýraznější změna patrná v případě počtu rodin. Jejich nárůst je skutečně překvapivý a spolu se zvýšením počtu členů rodin signalizuje, že podružství nebylo pro řadu lidí sociálním problémem, protože i bez vlastní usedlosti bylo možné uživit menší rodinu. Zdrojem obživy podružských domácností byla zřejmě především domácí textilní výroba a také námezdní práce. Nádeníky potřebovala v padesátých letech především vrchnost, která ztratila oprávnění využívat práci poddaných v rámci rozsáhlých robotních povinností. Je také možné, že někteří podruzi měli k dispozici alespoň minimální díl půdy. Tomu by odpovídaly také údaje ze stabilního katastru, kdy v roce 1846 v Novém Rychnově z 283 domácností 262 disponovalo nějakým pozemkem. V seznamu majitelů polností stabilního katastru ale žádní podruzi nefiguruje. Hospodáři možná umožňovali podruhům, především svým příbuzným, využívat část půdy, nebo jim poskytli podíl z výnosů. Dědici usedlostí obvykle byli povinni tímto způsobem zajišťovat obživu výměnkářům.

Nárůst počtu podruhů potvrzuje hypotézu, že i malý počet osob, který přišel do Nového Rychnova, výrazně ovlivnil celkovou skladbu obyvatelstva zakládáním nových rodin. V padesátých letech se v podruží objevily především mladé rodiny, jakožto důsledkem vzestupu sňatečnosti na konci čtyřicátých let. Jejich další život není možné dále sledovat, ale je pravděpodobné, že se během let ještě rozšiřovaly co do počtu členů.

Poměrně výraznou skupinu tvořily v rámci podružských rodin neúplné rodiny tvořené jedním rodičem s dítětem nebo s dětmi. Šlo především o ženy. Přibližně polovina až dvě třetiny podruhyň s dětmi byly vdovy. Tento podíl není možné stanovit přesně, zejména pro třicátá léta, kdy se ve zповědních seznamech objevují matky, které do Nového Rychnova přišly s dětmi, ale bez manžela, přičemž není uvedeno, zda byly svobodné nebo ovdovělé. Neúplné rodiny bývaly většinou velmi malé, s rodičem nejčastěji žilo jen jedno dítě.

V roce 1853 byl průměrný počet členů neúplné rodiny 2,48. Průměrnou hodnotu k roku 1833, která činí 3,0 osob, výrazně převyšuje extrémní případ rodiny Marie Šlechtové, s níž žilo sedm odrostlých dětí a navíc nemanželské dítě jedné z dcer. Zde se ovšem nejednalo o typickou podružskou rodinu, zemřelý Mariin manžel Jan byl v Novém Rychnově řezníkem a majitelem domu. Po jeho smrti rodina zřejmě zchudla a musela se přesunout do podruží.

Tabulka 10. Struktura rodin podruhů v Novém Rychnově v roce 1853

Typ domácnosti	1833		1853	
	počet	%	počet	%
Nukleární rodina	20	64,5	37	58,7
Rozšířená rodina				
kolaterální	7	22,6	15	23,8
ascendentní	1	3,2	4	6,3
Složená rodinná domácnost				
descendentní	2	6,5	2	3,2
ascendentní	1	3,2	-	-
kolaterální	-		3	4,8
ascendentní	-		1	1,6
kolaterální	-		1	1,6
Celkem	31	100	63	100

Zvyšující se podíl samostatných matek s dětmi v rámci podružských rodin v Novém Rychnově v druhé čtvrtině 19. století naznačuje, že zde existovala poměrně značná možnost výdělečného uplatnění i pro ženy. Je tedy velmi pravděpodobné, že manželky po zemřelých hospodářích nemusely spoléhat pouze na výměnek, ale mohly být i do jisté míry ekonomicky aktivní.

Problematika svobodných matek je velmi složitá. Během let 1833–1855 se v Novém Rychnově narodilo 103 nemanželských dětí, přičemž ve třinácti případech sem jejich matky prokazatelně přišly pouze slehnout. Důvodem migrace těhotných svobodných dívek byla se vši pravděpodobností snaha uniknout hanbě a často také odsouzení ze strany rodičů. Zbývající nemanželské děti zůstaly se svými matkami v Novém Rychnově i po svém narození. Na těchto devadesát dětí připadá 64 matek, z toho dvě vdovy. Přímo v matrice je poznámka o legitimaaci připsána v případě 13 dětí, je ale jisté, že počet předmanželsky narozených potomků byl ještě o něco vyšší, protože takřka polovina svobodných matek se posléze provdala. Šestnáct žen porodilo za svobodna opakovaně a lze předpokládat, že jejich děti se narodily v trvalejším, byť oficiálně nepotvrzeném svazku.¹³⁶

¹³⁶ Pro doložení existence stabilizovaných konkubinátů lze uvést sice ojedinělý, ale výmluvný případ Alžběty Klubalové, která za svobodna porodila pětkrát. Provdala se roku 1850, šestnáct let po narození svého prvního dítěte za Ignáce Janouška, který všechny tři přeživší děti legitimoval. Budiž ještě řečeno, že třetí Alžbětino dítě, narozené roku 1843, neslo v Novém Rychnově naprosto ojedinělé jméno: Ignác.

Zasáhla tedy osvícenská změna postojů k nemanželským dětem i venkovské prostředí? ¹³⁷ Odpověď na tuto otázku může naznačit vysoký podíl vdávajících se svobodných matek, i fakt, že naprostá většina nemanželských porodů je evidována v rodné domácnosti matky. Čtyřicet pět neprovdaných těhotných žen zůstalo se svou rodinou, dalších pět porodilo u příbuzných. To nepotvrzuje názor, proklamovaný například Jiřím Klabouchem, že svobodné mateřství naprosto zničilo život ženy. ¹³⁸ Nelze ani doložit přímou souvislost nemanželských těhotenství se sociálním postavením žen. Mezi neprovdanými matkami bylo sedm nemanželských dcer. Zůstává ovšem otázkou, zda za jejich nemanželským těhotenstvím stál nízký sociální status, nebo spíše vyšší tolerance ze strany rodiny.

10. Čeled' a zaměstnané osoby

Problematika čeledi je spojena především se zemědělským prostředím. Čelední služba bývala obvyklou součástí životního cyklu jedince, považovala se za zdroj zkušeností a formu vzdělávání mladých lidí. Sloužit odcházeli především chudší jedinci, kteří měli snahu odlehčit svým rodinám a našetřit dostatečný obnos pro vstup do manželství. Pro děti pocházející z větších hospodářství byl dostatek práce doma. Čeled' byla zařazována do rodiny hospodáře, který k ní měl zaujímat otcovské postavení. Postupem doby ovšem čeled' „stárne“, což je výmluvným důkazem přechodu od výchovné instituce k racionálnímu využití pracovních sil. J. A. Prokůpek ve svých vzpomínkách na druhou polovinu 19. století uvádí, že starší čeledín, pacholek „byl v každém statku po hospodáři rozhodující osobností. S ním se i sedlák nejednou radil, jak by se měla ta či ona polní práce vykonati.“ ¹³⁹

V použitých pramenech zachycují čeled' jen zpovědní seznamy, kde je velmi těžké a ve většině případů nemožné konkrétně identifikovat jednotlivé osoby vykonávající čelední službu. Časté přesuny čeledi, měnící své působišťe zpravidla po roce, spolu s nejasnými nebo chybějícími údaji o věku znemožňují určit i dobu, kdy tito lidé do služby vstupovali, nebo ji naopak opouštěli.

Čelední služba byla v devatenáctém století záležitostí dospělých jedinců. Pokud se v nějaké novorychnovské domácnosti objevilo dítě, které nepatřilo do rodiny, je označeno jako „schovanec“ nebo sirotek. ¹⁴⁰ Alice Velková doložila,

¹³⁷ Změny názorů na neprovdané těhotné v souvislosti s populacionistickou politikou státu dokládá: D. TINKOVÁ, *Ilegitimita*.

¹³⁸ J. KLABOUCH, *Manželství a rodina*.

¹³⁹ J. A. PROKŮPEK, *Jak se hospodařilo na venkovských hospodářstvích na počátku XIX. a XX. století. Vzpomínky a úvahy*, Časopis pro dějiny venkova s přílohou Selský archiv 18, 1831, č. 1, s. 32.

¹⁴⁰ Nejmladšímu čeledínovi v Novém Rychnově v letech 1833–1855 bylo v době nástupu do služby čtrnáct let.

že u dívek pravděpodobnost vstupu do čelední služby klesala se stoupajícím majetkovým zázemím jejich rodičů.¹⁴¹ Z několika málo konkrétních dat, které poskytují novorychnovské prameny, lze usuzovat, že zdejší situace vypadala podobně, i když se zdá, že čelední službu v Novém Rychnově vykonávali převážně lidé pocházející z okolních vesnic. Věk děveček se pohyboval přibližně od 18 do 26 let. U mužů byla situace složitější, protože nelze rozlišit důvody, proč konkrétní jedinci opustili domov, služby zanechávali přibližně kolem třicítky.

Počet čeledi zaměstnané v jednotlivých domácnostech odpovídal potřebám konkrétních usedlostí. Nejvíce sloužících osob se objevovalo v domácnostech sedláků, na počátku třicátých let byla čeleď zaměstnána takřka při polovině selských hospodářství. Rodiny chalupníků zaměstnávaly čeledíny a děvečky podstatně méně často. Poměrně vysoký je podíl čeledi v socioprofesionální kategorii C, především v případě vrchnostenských zaměstnanců, kde ovšem tito sloužící pracovali především pro vrchnost. Počet čeledínů a děveček býval v jednotlivých rodinách konstantní, měnili se pouze konkrétní jedinci; počet se zpravidla neměnil příliš často, ale reagoval na momentální situaci v rodině. Bylo například obvyklé, že děvečka byla přijímána do domácnosti, kde byla hospodyně vytížena péčí o malé děti.

Podíl domácností, které zaměstnávaly čeleď, v Novém Rychnově klesal, což souviselo s tendencí využít pracovní síly co nejracionálněji. Domácnosti hospodářů se rozšiřovaly díky vysokému sňatkovému věku dětí a také díky novým rodinám, které tito potomci v domě rodičů zakládali. Funkci čeledi přinejmenším v době náročných polních prací pravděpodobně přejímali i podruzi. Vzhledem k velkému množství obyvatelstva nemajícího vlastní hospodářské zázemí jistě nebyl problém v případě potřeby pracovníky krátkodobě najmout.

Ve velkostatku ve třicátých letech převažovala svobodná čeleď. Postupně ovšem obsazovaly dřívější místa pacholků a děveček mladé rodiny, takže počet pracovníků zůstal stabilní. Tato proměna se výrazně urychlila po roce 1848, kdy robotu nahradila námezdní práce.¹⁴² Rodiny založené ve služebném postavení byly podobné rodinám podruhů, byly jednoduché, nukleární, měly malý počet členů, což odpovídalo mládí manželských párů stojících v čele těchto rodin. Rozdíl mezi domácnostmi zaměstnanců a podruhů spočíval především ve stabilitě jejich práce i bydlení.

Jiná byla situace v nezemědělském prostředí. Budovy vrchnostenských podniků stejně jako zámek byly z rozboru domácností vyjmuty. O rodinách, které stály v čele těchto domů, lze konstatovat, že svou strukturou byly podobné rodinám bohatších sedláků nebo řemeslníků. Bývaly jednodušší, mívaly větší

¹⁴¹ A. Velková, *Migrace a životní cyklus*, s. 80–86. Táž, *Složení domácností*.

¹⁴² V roce 1833 velkostatek zaměstnával 12 pracovníků, o dvacet let později 11 lidí.

počet dětí, takřka žádné doplňující členy, jako například neženaté sourozence hlavy rodiny. Zaměstnanci vrchnostenských zařízení byli jak svobodní lidé, tak živitelé rodin. V padesátých letech poklesl počet svobodných zaměstnanců zámku, a to jak úředníků, tak služebního personálu. Menší počet kancelářských zaměstnanců lze odůvodnit zmenšením úřední agendy vrchnostenské kanceláře po zrušení patrimoniálního panství. Správa se patrně také pokoušela šetřit, na což lze usuzovat z několika petic za zvýšení platů, které se objevují v padesátých letech.¹⁴³

Zcela specifická byla situace v železném hamru. Zde totiž ve třicátých letech pracovalo několik kovářů, kteří tu žili i se svými nevelkými rodinami. Od čtyřicátých let zaměstnanci postupně mizí. Důvod patrně leží ve vývoji domácnosti provozovatele hamru, která se během dvaceti let poměrně rozrostla. Především dospěli synové rodiny, kteří zůstali doma a pracovali zde.

Složení čeledi ve vinopalně zůstalo během sledovaného období podobné. Jednalo se vždy o dvě nebo tři svobodné osoby. Postupně odešli pouze domácí židovští sloužící, což je pochopitelné vzhledem k vývoji vlastní rodiny správce vinopalny. Ve třicátých letech se jednalo o početnou rodinu s malými dětmi, které během let dorůstaly, takže domácnost postupně přestala potřebovat služebné i učitele.

11. Závěr

Během druhé čtvrtiny 19. století došlo ke značným změnám v sociální struktuře obyvatelstva Nového Rychnova a také ke změně struktur rodin a domácností. Zároveň se také projevil některé odlišnosti tohoto regionu, které poukazují na využívání nových, nezemědělských prostředků obživy, zejména domácí textilní výroby. Stoupající počet obyvatelstva byl způsoben vyšší porodností a především zvýšenou sňatečností spojenou se sňatkovou migrací. Prokazatelně vyšší šance založit rodinu byla provázána vysokým sňatkovým věkem a častějším podružím. Při konstantním počtu domů docházelo k zvětšování domácností hospodářů o další rodinná jádra a podruhy. S rozšířením podružství se zároveň snížil počet domácností, v nichž byla zaměstnána čeleď. Proměnil se také charakter služebního personálu zaměstnaného při vrchnostenských podnicích.

Využití mikrohistorické perspektivy založené na zkoumání malého vzorku populace umožnilo pohled do nitra jednotlivých rodin. Počet nukleárních rodinných jader tvořících domácnosti držitelů usedlostí se v letech 1833–1853 výrazně zvýšil, ale průměrný počet jejich členů se snižoval, především ve středních sociálních vrstvách. Rodiny se zvětšovaly co do celkového počtu členů, ale

¹⁴³ NA Praha, APA, *Správa statků*, inv. č. 1081, sign. XXXIV/5/1-134, kart. 711.

především se měnila jejich vnitřní struktura, která byla na počátku padesátých let devatenáctého století mnohem členitější, než tomu bylo o dvacet let dříve.

Mezi domácnostmi převládaly descendentní rozšířené domácnosti, tedy takové, kdy s rodinou hospodáře žil ženatý dědic usedlosti. Stárnoucí hospodáři jen zřídka kdy odcházeli na výměnek, naopak zůstávali v čele domácností až do své smrti. Tento jev patrně také souvisel se změnami v ekonomice rodin, která již nebyla zcela závislá na výnosech zemědělského hospodaření, a tím pádem na fyzické zdatnosti hospodáře. To se také projevilo vysokým podílem usedlostí, v jejichž čele stála žena. Výměnek se stával převážně záležitostí vdov, které se na něj často uchýlovaly i s nedospělými dětmi.

Změnu prodělaly i domácnosti podruhů. Počet osob žijících v podruží se v průběhu let 1833–1853 více než zdvojnásobil. Stoupl především díky množství nově založených mladých rodin. Nadpoloviční většinu podružských domácností po celé sledované období tvořily úplné nukleární rodiny, i když jejich procentní podíl postupně mírně poklesl. Zvýšil se naopak podíl složených podružských domácností. I přesto byly rodiny žijící v podruží spíše menší, průměrný počet jejich členů nepřesáhl hodnotu 4. Počet rodinných jader tvořených pouze matkou s dětmi se zvýšil i v sociální kategorii podruhů, přičemž z velké části se jednalo o svobodné matky. Nárůst počtu nemanželských dětí, svobodného mateřství a patrně i konkubinátů je možné vysvětlit změnou postojů společnosti k této problematice, může být ale také důkazem větší soběstačnosti žen.

Počet domácností, které prokazatelně zaměstnávaly čeled', byl nízký a postupem doby se ještě snížil. Čelední služba byla patrně nahrazována prací podruhů a členů stále početnějších rodin hospodářů.

Aspekty populačního vývoje Nového Rychnova v druhé čtvrtině 19. století do značné míry odpovídají jevům, které charakterizují počátky demografického přechodu v Evropě. Je to vzrůstající podíl placeného výdělků, zvýšení možnosti pro zakládání rodin, zmenšení a do jisté míry i osamostatnění rodinných jader. Počátky přechodu k novému demografickému režimu bývají ale spojovány spíše s městským prostředím, s ekonomikou buržoazních rodin. Základním prvkem tohoto moderního demografického systému je vědomé omezení počtu porodů v rodině. Snahy o omezení plodnosti v nových, převážně nezemědělských rodinách nejsou ještě pro padesátá léta doložitelné, plodnost těchto párů do značné míry limitoval i vysoký sňatkový věk. Pokud za přeměnou novorychnovských rodinných struktur stála konjunktura domácí textilní výroby, je pravděpodobné, že manželské páry musely s postupnou profesionalizací tohoto oboru šíři svých rodin omezovat.¹⁴⁴

¹⁴⁴ Ke skutečné industrializaci Nového Rychnova v 19. století nedošlo.

Zahraniční badatelé dospěli k závěru, že omezování plodnosti nebylo zá-
měrem měšťanské rodiny devatenáctého století, ale že se prosadilo ve chvíli,
kdy byly tyto střední třídy konfrontovány s potřebou zachovat rovnováhu rodin-
né ekonomiky.¹⁴⁵ Toto tvrzení nemusí být nutně vztahováno pouze na měšťan-
skou střední třídu. Demografický vývoj nikdy nebyl regionálně homogenní
a přímočarý, lidé se vždy přizpůsobovali aktuálním životním podmínkám, a to
jak na regionální úrovni, tak v osobním či rodinném životě.¹⁴⁶ Vývoj obyvatel-
stva devatenáctého století navíc je možno také interpretovat jako „výslednici
oslabení daných (tj. omezujících) faktorů a posílení možností volby.“¹⁴⁷ Lze
tedy shrnout, že obyvatelé Nového Rychnova reagovali na proměnu ekonomické
a sociální situace upravením forem svých rodin a domácností. Zvýšená
konjunktura domácí textilní výroby a změny společenských postojů umožnily
zakládání nových manželství, zároveň si ale vynutily přizpůsobení rodinných
struktur.

¹⁴⁵ „La limitation des naissances n’était pas au centre du modèle de la famille bourgeoise du
XIXe siècle. Elle triompha plutôt dans les milieux de moyenne bourgeoisie confrontés aux
menaces pesant sur l’équilibre financier de la famille et ses possibilités d’ascension.“
Katharine A. LYNCH et W. Robert LEE, *Le modèle familial de la bourgeoisie*, in: Jean-
Pieree BARDET – Jacques DUPÂQUIER (edd.) *Histoires des populations de l’Europe. II. La
revolution demographique 1750–1914*, Paris 1998, s. 113.

¹⁴⁶ E. Maur, *Počátky*.

¹⁴⁷ M. Livi-Bacci, *Populace*, s. 155.

Summary

The Household Structure in Rural Society in the First Half of the 19th Century

The article examines the topic of rural family structure in the first half of the 19th century through the example of the village Nový Rychnov (in Southern Bohemia), a rural community with a significant portion of domestic manufacturing. The 19th century is identified as the period of the demographic revolution. It was characterised by changes in the method of production and by the onset of the processes of proto-industrialisation and industrialisation. This economic transformation was connected with changes in the family structure.

This article is based on research on confession records, which reveal the development of households in 1833-1855. Personal data were completed from parish registers. Family reconstitution was used as the methodical basis, and the micro-historical method was used to analyse problems. The first part of the text reviews the literature and sources on the topic and describes the locality. The second part of the text analyses the demographic development of Nový Rychnov and presents the main features of the local population. The text also includes a social and professional classification of the village inhabitants. Primary attention focused on an analysis of the household structure. The author used Peter Laslett's classification to analyse families of householders. In the next step, lodgings and services were analysed.

The analysis showed that the quick transformation of household structure was related to the increasing number of simple nuclear families and a reduction in family size. This change was doubtless connected with the transformation of the economic behaviour of the population and a change in their mentality.

BIOLOGICKÁ A KULTURNÍ SKLADBA POPULACÍ MĚST FRÝDKU A MÍSTKU V OBDOBÍ INDUSTRIALIZACE V 2. POLOVINĚ 19. STOLETÍ

Radek Lipovski

The Biological and Cultural Demographic Structure of the Towns of Frýdek and Místek during the Industrialisation Era in the Second Half of the 19th Century

This research into the population structures of the towns of Frýdek and Místek is based on classic methods of historical demography, working with church registers, censuses and Austrian population statistics from 1869 to 1910. It concentrates on contrasting data on the populations of the two towns and on the demographic changes that occurred during the industrial revolution, which means changes in biological and cultural structures, especially with regard to the influence of the dominant industry – the textile industry – and to some extent also the metallurgy industry that developed in the surrounding area. In the article the religious, ethnic, and professional structures of both urban populations are charted to reveal some specific aspects of the Ostrava region, which were the result of its geographical location close to the border with Galicia and Prussian Silesia.

Historická demografie, 2008, 32: 105–126

Studium skladby populací podle základních biologických a kulturních ukazatelů, tzn. pohlaví, věku, rodinného stavu, resp. náboženství, jazyka (národnosti) a vzdělání, umožňují pro 2. polovinu 19. století zejména údaje ze sčítání lidu, která se v habsburské monarchii datují od roku 1869, kdy bylo poprvé zjišťováno jak skutečně přítomné obyvatelstvo, tak jeho domovské právo.¹

Následující analýza obyvatelstva Místku a Frýdku vychází jednak z podkladových materiálů pořízených při sčítání lidu za léta 1869, 1880, 1890, 1900 a 1910, jednak z publikovaných statistických zpracování. Pro Místek se dochovaly z roku 1869 sčítací archy jen za osady Bahno, Boudy a Zádvoří, z censu

¹ Petra BERROVÁ, *Konskripce a sčítání lidu na našem území v kontextu zjišťování národnosti obyvatelstva a se zohledněním nálezů Nejvyššího správního soudu*. In: *Historická demografie* (dále jen HD) 31. Praha 2007, s. 154. Problematikou domovské příslušnosti a domovského práva se podrobněji zabývala Zdeňka Stoklásková, viz např. Zdeňka STOKLÁSKOVÁ, „Cizí je cizinec jen v cizině“ (pojetí cizince v polovině 19. století na Moravě). *Český časopis historický* (dále jen ČČH) 97, 1999, č. 4, s. 757–779; TÁŽ, *Zákonné rozlišení „domácích“ a „cizích“*. *Vývoj domovského práva v Rakousku 1750–1863*. ČČH 102, 2004, č. 2, s. 297–341.

1880 chybí centrum města, tzn. domy č. p. 1–128, a Koloredov,² a pro rok 1890 schází č. p. 72–122. Téměř kompletní sčítací archy se dochovaly až z roku 1900; bylo v nich nalezeno 7 506 obyvatel, přičemž podle statistik jich mělo být 7 520, takže scházela data za 14 osob. Pro zjištění struktur obyvatelstva bylo nově zpracováno především sčítání z roku 1900 a kromě toho také census z roku 1880, který ale mohl být využit v malé části analýz, tzn. hlavně při zjišťování struktury obyvatelstva podle věku a pohlaví.

Tabulka 1. Počty obyvatel ve Frýdku, Místku a Koloredově v letech sčítání lidu 1857–1910

Frýdek					Místek					Koloredov				
roky	římští katolíci	protestanti	Židé	celkem	roky	římští katolíci	protestanti	Židé	celkem	roky	římští katolíci	protestanti	Židé	celkem
1857	-	-	-	3967	1857	-	-	-	3303	1857	-	-	-	1018
1869	4922	74	174	5170	1869	-	-	22	3951	1869	-	-	68	1246
1880	5594	101	217	5912	1880	-	-	88	4323	1880	-	-	65	1368
1890	6907	202	261	7374	1890	4715	71	136	4922	1890	1293	34	101	1428
1900	8400	308	326	9037	1900	5548	93	160	5804	1900	1566	41	109	1716
1910	9199	353	318	9879	1910	6508	123	180	6819	1910	1706	75	109	1890

Zdroje: *700 let Frýdku-Místku*. Frýdek-Místek 1965; Josef BARTOŠ – Jindřich SCHULZ – Miloš TRAPL, *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848-1960*. Sv. XV. Olomouc 2000; Lumír DOKOUPIL, *Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869*. Praha 1986; Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Díl I. Praha 1996; *Obyvatelstvo Slezska a Hlučínska v několika důležitých směrech na základě sčítání lidu ze dne 15. února 1921 se zvláštním ohledem na předešlá sčítání lidu*. Opava 1924; *Oesterreichische Statistik (dále jen ÖS). Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern in analytische Bearbeitung (dále jen Volkszählung)*. 6. Heft. Wien 1882; Tamtéž, Band XXXII. *Volkszählung vom 31. December 1890*. 1. Heft. Wien 1892; Tamtéž, Band LXIII. *Volkszählung vom 31. December 1900*. 1. Heft. Wien 1902; SOKA Frýdek-Místek, f. Okresní úřad v Místku, Sčítání obyvatelstva 1890, Okresní a místní přehledy Místek-Žabeň, inv. č. 1030, k. 1512; Tamtéž, Sčítání obyvatelstva 1910, Okresní a místní přehledy I. část Bordovice-Místek, inv. č. 1131, k. 1710; Tamtéž, Sčítání lidu, domácích zvířat, statistické přehledy, číslování domů ap., inv. č. 583, sign. Cb/1, k. 110; SOKA Frýdek-Místek, f. Archiv města Frýdku, Sčítací přehledy – zlomky, inv. č. 1749, k. 378.

Frýdek se stal s platností od 12. 6. 1870 statutárním městem.³ Díky této okolnosti byly statistické údaje za toto město zpracovávány ve stejném rozsahu jako za okresy, tedy mnohem detailněji než za obce, které tento statut neměly.

² Obec Koloredov v 2. polovině 19. stol. přirozeně splynula s oběma městy. Součástí Místku se stala r. 1908. V analýzách je započítána k Místku.

³ SOKA Frýdek-Místek, Okresní úřad ve Frýdku, inventář.

Z toho důvodu mohla být při rozboru využita data publikovaná ze statistického zpracování censů z let 1880, 1890 a 1900, kdežto údaje pro rok 1869 byla excerpována z původních operátů (sčítání se konalo 31. 12. 1869). Při této excerpici bylo zachyceno 5 146 osob, tzn. o 24 osob méně, než činil oficiálně publikovaný počet přítomných obyvatel dle sčítání – 5 170. Detailnější informace o židovské a protestantské menšině v letech 1890 a 1910 byly získány pomocí sond, při nichž byly excerpovány části dochovaných sčítacích archů z těchto let.

Komparace údajů získaných z rakouské statistiky a z nové excerpce narážela na řadu problémů, protože dobová statistika pracovala často s jinými kategoriemi než soudobá demografie. Hlavním problémem se staly věkové skupiny, které byly ve statistikách rozděleny na 0–14 let, 15–60 let a nad 60 let. V historické demografii se ovšem pracuje s kategorií obyvatel v reprodukčním věku 15–49 let, méně pak v produkčním věku 15–59 let (u žen 15–54 let).⁴

Složení obyvatelstva podle pohlaví, věku a rodinného stavu

Biologické struktury obyvatelstva lze sledovat nejen na základě censů, nýbrž i z údajů získaných agregativní excerpací církevních matrik zemřelých. Do statistického období je tato metoda velmi často jedinou možností, jak zjistit např. poměr mužů a žen v populaci. Nepracuje však s populací zachycenou k určitému okamžiku, a proto může mít význam jedině v případě, kdy se zkoumaná populace nevyznačuje velkou mobilitou.

Města Frýdek a Místek se v průběhu 19. stol. proměnila ve střediska textilního průmyslu a jejich obyvatelstvo mohutnělo především vlivem imigrace. Mechanická měna byla pravděpodobně jedním z aspektů odlišných dat o podílu mužů a žen v obou městech získaných na podkladě excerpce katolických matrik⁵ (tab. 2) a ze sčítání lidu (tab. 3).

V populaci všeobecně byla obvyklá mírná převaha žen. Například podle sčítání lidu v roce 1857 připadalo v českých zemích na 100 mužů 109,5 žen, v roce 1869 to bylo 108,5 žen.⁶ Ve Frýdku a v Místku byl do poloviny 19. století z úhrnu zemřelých vyšší podíl žen,⁷ ale poté se zvětšil podíl zesnulých mužů v produktivním věku. Index maskulinity mezi osobami pohřbenými ve Frýdku a

⁴ Eduard MAUR, *Základy historické demografie*. Praha 1978, s. 92.

⁵ Evangelické matriky vykazovaly určitou mezerovitost a židovské se buďto nedochovaly vůbec, nebo ve velmi špatném stavu. V obou městech však skupiny protestantů a Židů nepřesáhly 5 % celkové populace.

⁶ Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965, s. 339–340; Vladimír SRB, *1000 let obyvatelstva českých zemí*. Praha 2004, s. 105.

⁷ Radek LIPOVSKI, *Populační vývoj frýdecko-místecké aglomerace od poloviny 17. století do završení průmyslové revoluce*. Disertační práce na katedře historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity. Ostrava 2008, s. 97.

Místku v 2. polovině 19. století činil 106 a pouze v postproduktivní kategorii převažovaly ženy. Podle dat censů však byla v obou populacích převaha žen mnohem výraznější. Ve Frýdku připadalo na 100 mužů v roce 1880 již 122,7 žen, v roce 1890 to bylo 119,2 žen a v roce 1900 přibližně stejně (119,1 žen). Pro rok 1869 bylo zjištěno ze sčítacích archů, že ve Frýdku bylo 2407 mužů a 2739 žen, tzn. poměr 100:113,8. V místecké populaci měly podle analýzy censů 1880 a 1900 rovněž převahu ženy. Na 100 mužů jich v roce 1880 připadlo 118,5 a v roce 1900 to bylo 114,9. Sčítání z roku 1880 se sice nedochovalo celé, ale data lze s určitou výhradou považovat za reprezentativní. V žádném ze zkoumaných let nebyl zjištěn vyšší podíl mužů než žen a index maskulinity nikdy nepřesáhl hranici 90. Pouze v dětské věkové skupině 0–14 let začali ke konci sledovaného období převažovat chlapci.

Tabulka 2. Index maskulinity zemřelých v letech 1851–1900 podle věkových skupin ve Frýdku a Místku (na základě excerpce katolických matrik)

Věk	Muži	Ženy	Index maskulinity	Muži	Ženy	Index maskulinity
	Frýdek			Místek (+Koloredov)		
0–14 let	2 421	2 074	117	2 432	2 014	121
15–49 let	968	874	111	912	836	109
50 a více let	1 057	1 270	83	988	1 225	81
úhrn zemřelých*	4 465	4 227	106	4 340	4 089	106

* Započítány osoby bez uvedeného věku úmrtí, ale ne osoby bez uvedeného pohlaví.

Do textilních center Frýdku a Místku se stěhovaly za prací především ženy. Muži zde nacházeli menší uplatnění, a to např. jako mechanici, opraváři strojů nebo úpravárenští odborníci. V sousedství sice stála Karlova huť, ale její přítomnost neznamenal zvýšení podílu mužů ve městech, což poukazuje na skutečnou dominanci textilního průmyslu. Například důležité textilní centrum Liberec vykazovalo v tomtéž období daleko vyrovnanější bilanci pohlaví (index maskulinity se pohyboval v rozmezí 98,6–99,5 mužů na 100 žen), a to i v produktivní skupině, takže muselo nabízet větší spektrum výrobních odvětví a možností. Indexy srovnatelné s Frýdkem a Místkem se v Čechách objevily pouze u lázeňských měst Mariánských Lázní a Karlových Varů.⁸ Podobně v dalším významném centru textilní výroby Šumperku se podíl pohlaví nevymykal běžnému populačnímu průměru. Šumperk měl větší rejstřík možností zaměstnání a navíc vojenskou posádku. Zato sousední textilní obec

⁸ Jaroslav LÁNÍK, *Vybrané demografické charakteristiky některých českých měst ve druhé polovině 19. století*. In: HD 11. Praha 1987, s. 174.

Temenice vykazovala již v roce 1869 podíl žen 53,4 % a podobně tomu bylo i v dalších ryze textilních obcích.⁹

Tabulka 3. Index maskulinity podle věkových skupin obyvatel Frýdku a Místku v letech sčítání 1869, 1880, 1890 a 1900

Věk	1869			1880			1890			1900		
	muži	ženy	index	muži	ženy	index	muži	ženy	index	muži	ženy	index
Frýdek												
0–14 let	811	856	95	953	1052	91	1142	1116	102	1516	1413	107
15–49 let	1262	1492	85	1346	1695	79						
50 a více let	334	391	85	356	510	70						
15–60 let	1474	1744	85	1530	1990	77	2052	2655	77	2421	3163	77
nad 60 let	122	139	88	171	215	80	170	239	71	187	337	55
celkem	2407	2739	88	2655	3257	82	3364	4010	84	4124	4913	84
Místek												
0–14 let				360	404	89				1172	1094	107
15–49 let				596	696	86				1898	2298	83
50 a více let				187	255	73				421	618	68
15–60 let				704	852	83				2133	2632	81
nad 60 let				79	99	80				186	284	65
neznámo				5	0					4	1	
celkem				1148	1355	85				3495	4011	87

Zdroje: SOkA Frýdek-Místek, f. Archiv města Frýdku, Sčítání obyvatelstva r. 1869, inv. č. 1740–1741; ÖS. *Ergebnisse der nach dem Stande vom 31. December 1880 in Schlesien ausgeführten Zählung der Bevölkerung und der Häuslichen Nutzthiere*. Wien 1882, s. 32–33 a 40–41; Tamtéž, Band XXXII, 3. Heft. Wien 1893, s. 86–87; Tamtéž, Band LXIII, 3. Heft. Wien 1903, s. 42–43; SOkA Frýdek-Místek, f. Okresní úřad v Místku, Sčítání obyvatelstva 1880, inv. č. 961–964; Tamtéž, Sčítání obyvatelstva 1900, inv. č. 1068–1072.

Naopak maskulinizované populace se tvořily v oblastech těžkého průmyslu. V blízkosti Frýdku a Místku se formovala ostravská průmyslová aglomerace, která vykazovala ve skupině reprodukčního věku silnou převahu mužské složky. Jádrem této aglomerace dosahovalo v roce 1890 index maskulinity téměř 140.¹⁰ Pochopitelně stahovala také část mužské produktivní populace Frýdku i Místku, takže obě města tvořila v tomto směru její zázemí. Např. v nedalekém městě Brušperku se důsledky emigrace do ostravské aglomerace projevíly růstem podílu žen z 52,3 % v roce 1834 na 55,1 % v roce 1880, i když se zde postupně díky zmírnění emigrace a zlepšení dopravního spojení poměr pohlaví opět

⁹ Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Změny biologických struktur obyvatelstva šumperské a ostravské průmyslové oblasti v období kapitalistické industrializace (1869–1930)*. In: Sborník prací pedagogické fakulty v Ostravě (dále jen SPPFO) 55, C-12. Ostrava 1977, s. 57–58.

¹⁰ Milan MYŠKA, *Historicko-demografická charakteristika západní části ostravské průmyslové oblasti na konci 19. století*. In: Ostrava 5. Ostrava 1969, s. 99.

vyrovnával.¹¹ Ve Frýdku a Místku se nevyrovnal po celé sledované období právě pro dominanci textilnictví.

Tabulka 4. Specifické hrubé míry úmrtnosti v základních věkových skupinách (populace Frýdku 1871–1900)

Počty zemřelých	0–14 let		15–60 let		61 a více let		Celkem	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
1871–1875	54,8	42,4	24,6	20,8	12,8	15	92,2	78,2
1876–1880	54,2	44,2	30,6	25,4	15,2	16,2	100,0	85,8
1881–1885	49,0	49,6	31,6	29	15	23	95,6	101,6
1886–1890	53,4	46,4	34,2	34,6	14,6	22,6	102,2	103,6
1891–1895	47,0	42,4	35,8	30,4	17,4	20,8	100,2	93,6
1896–1900	58,8	50,6	41	35,4	16,8	24,2	116,6	110,2
Počty obyvatel*								
1873	863	927	1494	1833	140	167	2497	2927
1878	927	1016	1520	1945	162	201	2609	3162
1883	1010	1071	1687	2189	171	222	2868	3482
1888	1104	1103	1948	2522	170	234	3222	3859
1893	1254	1205	2163	2807	175	268	3592	4280
1898	1441	1354	2347	3061	184	317	3972	4732
Specifické míry úmrtnosti (‰)								
1871–1875	63,50	45,74	16,47	11,35	91,43	89,82	36,92	26,72
1876–1880	58,47	43,50	20,13	13,06	93,83	80,60	38,33	27,13
1881–1885	48,51	46,31	18,73	13,25	87,72	103,60	33,33	29,18
1886–1890	48,37	42,07	17,56	13,72	85,88	96,58	31,72	26,85
1891–1895	37,48	35,19	16,55	10,83	99,43	77,61	27,90	21,87
1896–1900	40,80	37,37	17,47	11,56	91,30	76,34	29,36	23,29

* Hodnoty vypočítané metodou interpolace.

Zdroj: Viz tab. 1 a 2.

Převaha žen v obou populacích byla nepochybná i v produktivním věku, přesto zde bylo pohřbeno v této kategorii více mužů než žen. Zřejmě v tom hrály určitou roli dvě základní okolnosti, a to migrace a vyšší úmrtnost mužů v produktivním věku. Výzkumem věkové struktury obyvatelstva obou měst byl zjištěn vysoký podíl dívek a žen ve věku 15–34 let (přílohy 1, 2, 3, 4), které nacházely ve městech práci hlavně v textilnictví a jako služebné. Pravděpodobně zde řada z nich pobývala přechodně a po určité době se vracela zpět do svého rodiště nebo migrovala dál. V této době lze již brát rovněž za možné, že

¹¹ Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva zázemí severomoravských průmyslových oblastí do první světové války*. In: SPPFO 76, C-16. Ostrava 1981, s. 72–73; Lumír DOKOUPIL, *Brušperk – město nikoli nejmenší*. Brušperk s. d., s. 106.

v případě úmrtí byly převezeny do svých rodišť k pohřbení, a tudíž nebyly zaznamenány v úmrtních matrikách měst.

Druhý aspekt, tzn. vyšší mortalita mužů v produktivním věku, nelze zcela potvrdit. Pro Frýdek byly vypočteny specifické míry úmrtnosti za léta 1871–1900 (tab. 4), které vykazovaly ve věkové skupině 15–60 let u mužů o 4–7 promilových bodů vyšší hodnoty než u žen, ale tento rozdíl byl opět ovlivněn již zmíněnými migračními pohyby. Přesto lze předpokládat, že úmrtnost mužů v produktivním věku byla vyšší než žen. Zatímco úmrtnost žen v reprodukčním věku mohla v této době klesat s rozvojem moderní medicíny a porodnictví, úmrtnost mužů zřejmě spíše stoupala v důsledku alkoholismu a zaměstnání v rizikovějších provozech a činnostech, tzn. obsluze hnacích strojů (topiči, zámečníci atd.), hutní výrobě, těžbě hlíny pro výrobu cihel, chemických procesech v úpravárnách, koželužnách apod. Vysoká úmrtnost mužů v produktivním věku pak patrně způsobila klesající indexy maskulinity ve skupině nad 60 let, a to až na hodnoty 65 v Místku a 55 ve Frýdku v r. 1900.

Tabulka 5. Věková skladba populací Frýdku a Místku (v %)

Věk	Frýdek				Místek	
	1869	1880	1890	1900	1880	1900
0–14 let	32,4	33,9	30,6	32,4	30,5	30,2
15–49 let	53,5	51,4	-	-	51,6	55,9
50 a více let	14,1	14,7	-	-	17,7	13,8
15–60 let	-	-	63,8	61,8	-	-
nad 60 let	-	-	5,6	5,8	-	-
neznámo	-	-	-	-	0,2	0,1
Celkem	100	100	100	100	100	100

Zdroj: Viz tab. 2.

V důsledku imigrace obyvatel za prací do měst vykazovaly populace Frýdku a Místku vyšší podíl osob v produktivním a postproduktivním věku (tab. 5). Přesto lze tyto populace chápat jako progresivní, i když podle Sundbärgova členění by progresivní populace měla obsahovat zhruba 40 % osob v dětské kategorii 0–14 let.¹² Nižší podíl této kategorie byl způsoben vysokou imigrací svobodných dospělých osob, nikoli stagnací populace a s vysokou pravděpodobností ani nižší úrovní porodnosti, která se v této době začala projevovat v některých velkých centrech v Čechách (Praha, Liberec, Jablonec apod.). Vyšší podíl osob v produktivním věku nebyl v porovnání s českými městy ničím výjimečným. Ve věkové kategorii 20–29 let činil ve Frýdku 17,6 % (roku 1869), resp. 15,6 % (roku 1880) a v Místku 19,5 % (roku 1900). Podobné

¹² Eduard MAUR, *Základy*, s. 93.

hodnoty byly zjištěny i u českých měst ve velikostních kategoriích nad 2000 obyvatel.¹³

Progresivnost obou městských populací dokládají věkové pyramidy pro Frýdek za léta 1869 a 1880 a pro Místek za léta 1880 a 1900 (přílohy 1, 2, 3, 4). Všechny věkové pyramidy mají poměrně široké základny, tzn. velký počet osob v nižších věkových kategoriích. Široké byly také střední části pyramid zahrnující osoby v produktivním věku. Ve Frýdku v roce 1869 leželo těžiště obyvatel produktivního věku v kategorii 25–34 let, zatímco v Místku v roce 1900 spíše v kategorii 15–24 let, což by naznačovalo určitý posun ke stále mladší vrstvě imigrantů, nicméně tuto záležitost nelze porovnávat mezi dvěma městy za různé období. Bylo by zapotřebí podobné analýzy také pro Frýdek za rok 1900. Navíc v roce 1869 byly ročníky kolem 20 let celkově v populaci slabší (viz příloha 1), což byl důsledek nižších počtů narozených za hladových let 1848–1855. V roce 1880 byly podobně slabé ročníky kolem 30 let věku ve Frýdku (viz příloha 2).

Vzhledem k výrazné převaze žen v obou městských populacích by se dalo předpokládat, že se tam nacházelo větší množství svobodných a ovdovělých žen. Vdov bylo ve Frýdku a Místku skutečně o mnoho více než vdovců (tab. 6), což patrně souviselo s vysokou úmrtností mužů v produktivním věku a jejich odchodem do ostravské aglomerace. Výrazná převaha vdov se projevila i v obcích zázemí ostravské oblasti, např. Staré Vsi nad Ondřejnicí nebo Proskovicích.¹⁴ Svobodných dívek bylo také více než svobodných mužů, i když v rámci ženské populace jich bylo procentuálně méně, což bylo dáno mimo jiné vysokým počtem vdov. Značný podíl svobodných osob byl důsledkem přistěhovalectví za prací a deformacemi věkové skladby, když ve věkových skupinách sňatkuschného obyvatelstva byli muži a ženy zastoupeni nerovnoměrně. Podobný úkaz postihl například šumperský venkov, odkud odcházeli mladí muži po úpadku hutní výroby v Sobotíně a v populaci také výrazně převládaly ženy, které zůstaly doma.¹⁵

Zatím se v obou městech vyskytlo poměrně malé množství oddělených a rozvedených manželství, resp. osob. V roce 1869 byl zaznamenán pouze jeden muž ve Frýdku a v roce 1880 po jednom muži ve Frýdku i Místku a dvě ženy ve Frýdku. Všechny tyto osoby měly zapsáno „odloučený (á)“ (něm. getrennt). Od roku 1890 se již objevovaly také osoby rozvedené (něm. geschieden). Např. v Místku v roce 1900 byli zachyceni 3 muži a 5 žen rozvedených. Všechny tyto osoby se lišily příjmením, takže zde nefiguroval ani jeden rozvedený pár. Nikdo z odloučených neměl domovskou příslušnost do Místku, jeden muž pocházel

¹³ Tamtéž.

¹⁴ Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 73.

¹⁵ Tamtéž, s. 76.

Tabulka 6. Skladba obyvatelstva Frýdku a Místku podle rodinného stavu

Rodinný stav	Frýdek															
	1869				1880				1890				1900			
	M	%	Ž	%	M	%	Ž	%	M	%	Ž	%	M	%	Ž	%
svobodní (-é)	1423	59,1	1578	57,6	1614	60,8	1956	60,1	2080	61,8	2482	61,9	2575	62,4	2947	60,0
ženatí (vdané)	897	37,3	891	32,5	969	36,5	969	29,8	1192	35,4	1146	28,6	1460	35,4	1478	30,1
vdovci (vdovy)	72	3,0	256	9,4	71	2,7	330	10,1	90	2,7	382	9,5	85	2,1	486	9,9
odloučení nebo rozvedení (-é)	1	0,04	-	-	1	0,04	2	0,06	2	0,06	-	-	4	0,10	2	0,04
neznámo	14	0,6	14	0,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
celkem	2407	100	2739	100	2655	100	3257	100	3364	100	4010	100	4124	100	4913	100
Místek																
svobodní (-é)					679	59,2	773	57,0					2157	61,7	2383	59,4
ženatí (vdané)					406	35,4	414	30,6					1226	35,1	1217	30,3
vdovci (vdovy)					35	3,0	150	11,1					80	2,3	383	9,6
odloučení nebo rozvedení (-é)					1	0,09	-	-					4	0,1	7,0	0,2
neznámo					27	2,4	18	1,3					28	0,8	21	0,5
celkem					1148	100	1355	100					3495	100	4011	100

Zdroj: Viz tab. 2.

z Koloredova, ale bydlel na Ostravské ulici. Zřejmě se tyto osoby snažily najít v městském prostředí anonymitu a díky tomu také práci. Pravděpodobně se jim to dařilo, protože např. Marie Bohočíková z Morávky zde žila již deset let se dvěma syny a při sčítání byla nejdříve zapsána jako svobodná s označením „zovitka“ a teprve patrně po jejím vlastním přiznání byl záznam přeškrtnut tužkou a dopsáno „gesch.“ (= geschieden).

Skladba obyvatel podle náboženství, obcovací řeči a vzdělání

Obě města byla rekatolizována ještě před třicetiletou válkou. Příslušníků ostatních vyznání zůstávalo ještě na konci 19. století poskrovnu. Vyskytovaly se zde jen ojedinělé privilegované židovské rodiny Munků ve Frýdku a Zwillingerů v původně vrchnostenském dvoru a od konce 18. století v osadě Koloredov. Po parcelaci koloredovského dvora se v této osadě začali ve větší míře usazovat Židé, ačkoliv ke skutečnému rozvoji osídlení došlo zde i ve Frýdku až v souvislosti s ekonomickými a společenskými změnami ve 40. a 50. letech 19. století. Židé zde vytvořili ekonomicky velmi důležitou komunitu.

V 18. a 19. století se ve městech objevovali spíše jedinci vyznávající protestantská náboženství, např. ve vojenských posádkách, ale často v silně katolickém prostředí konvertovali. Pocházeli z různých koutů habsburské monarchie i z ciziny, hlavně z německých zemí, takže z náboženského i etnického hlediska obohacovali společnost obou měst. Hlavním pramenem protestantských přistěhovalců přetrvávalo Těšínsko, kde se udržela evangelická církev augšpurského vyznání díky milostivému kostelu v Těšíně, jehož existence byla

povolena na základě altranstädtských dohod z roku 1707. Většinou se do obou měst stěhovaly svobodné dívky z těšínských obcí, které zde hledaly námezdní nebo služebnou práci a mezi nimi se vyskytovaly také evangeličky. V období industrializace však nastoupila větší vlna přistěhovalectví těšínských evangelíků, a to hlavně mužů či celých rodin, protože nacházeli uplatnění v železárenském podniku Karlova huť na hranicích Frýdku a obce Lískovec.¹⁶

Sčítací archy nabídly rozlišení protestantských vyznání, i když většinou se záznamy omezily na prosté označení „evangelisch“ nebo „protestantisch“, z čehož nelze přesně usuzovat na konkrétní protestantskou církev. Patrně se tato označení týkala luteránů, jichž bylo v obou městech především vlivem imigrace z Těšínska nepoměrně více než kalvinistů, a zřejmě s toutéž představou zařadila tyto nejisté protestanty mezi luterány také rakouská statistika (tab. 7).

Tabulka 7. Skladba obyvatel Frýdku podle náboženství a obcovací řeči

Vyznání	1869	1880	1890	1900
římsko-katolické	4889	5594	6907	8400
řecko-katolické	1			
katolické celkem	4890	5594	6907	8400
augšpurské	41	101	195	302
helvétské			7	6
neznámo	36			
protestantské celkem	77	101	202	308
židovské	174	217	262	326
bez vyznání			3	3
nejisté	5			
celkem	5146	5912	7374	9037

* Hodnoty nižší než udávaný celkový počet obyvatelstva. Nebyli zahrnuti cizí státní příslušníci.
Zdroj: SOkA Frýdek-Místek, f. Archiv města Frýdku, Sčítání obyvatelstva r. 1869, inv. č. 1740–1741; ÖS. *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern in analytische Bearbeitung*. 6. Heft. Wien 1884, s. 48; Tamtéž, Band XXXII, 1. Heft. Wien 1892, s. 104–105; Tamtéž, Band LXIII, 1. Heft. Wien 1902, s. 104.

Jazyk obyvatel byl přes určité snahy v 60. letech zjišťován v Předlitavsku teprve při sčítání 1880. Ministerstvo vnitra prosadilo v censu termín „Umgangssprache“ (obcovací řeč), jenž byl vysvětlen jako řeč, kterou užívá osoba v běžném styku, a bylo stanoveno devět jazyků, které bylo možno do sčítacího archu uvést. U nezletilých a tělesně či duševně postižených osob měl být uveden jazyk rodičů nebo zástupců. Zjišťování obcovací řeči se omezovalo pouze na domácí obyvatelstvo, takže ze statistik vypadli cizinci včetně obyvatel Zalitavska. Rubrika „obcovací řeč“ bezpochyby zvyšovala podíl obyvatel hovořících

¹⁶ R. LIPOVSKI, *Populační vývoj ...*, s. 190 nn.

německy, protože znamenala jazyk dorozumívání na veřejnosti, což třeba ve smíšených obcích znamenalo nepochybně ve většině případů němčinu. Na základě této rubriky se pak statisticky stanovovala národnost. Přes protesty a boj zejména českých poslanců se rubrika „obcovací řeč“ udržela bez dalšího upřesnění až do sčítání 1910. Rakouská statistika byla za tuto položku kritizována i zahraničními odborníky, kteří proto považovali její výsledky za bezcenné. Velmi často byl činěn německou správou nebo zaměstnavateli nátlak na občany, aby si zapisovali německou obcovací řeč.¹⁷ Například ve Vítkovicích sčítání 1910 zjistilo ¾ populace s německým obcovacím jazykem, zatímco v sousední Hrabůvce jen 1,1 % populace.¹⁸ Systematickou germanizaci totiž ve Vítkovicích prováděl hutní gigant Vítkovické železářny, a to již u dětí dělníků, pro něž založil závodní školu s německým vyučovacím jazykem.¹⁹

Tabulka 8. Skladba obyvatel Frýdku podle obcovací řeči

Jazyk	1880	1890	1900
Německý	1 053	2 639	3 362
Česko-moravsko-slovenský	4 665	4 341	4 981
Polský	108	292	543
Celkem*	5 826	7 272	8 886

* Hodnoty nižší než udávaný celkový počet obyvatelstva. Nebyli zahrnuti cizí státní příslušníci.
Zdroj: SOKA Frýdek-Místek, f. Archiv města Frýdku, Sčítání obyvatelstva r. 1869, inv. č. 1740–1741; ÖS. *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern in analytische Bearbeitung*. 6. Heft. Wien 1884, s. LVI; Tamtéž, Band XXXII, 1. Heft. Wien 1892, s. 162; Tamtéž, Band LXIII, 1. Heft. Wien 1902, s. CVI.

Z vnějších vlivů mohlo hrát významnou roli při zařazení k určitému jazyku (národnosti) náboženství. Na Těšínsku byly jižně od linie Orlová a Šenov české jen vesnice, které byly čistě katolické. Smíšené pak byly polské.²⁰

Volba obcovací řeči mohla podléhat i subjektivnímu rozhodnutí, což ovlivňovaly ekonomicko-společenské aspekty. Řada osob si nepochybně zapsala určitý jazyk pro své společenské postavení nebo třeba obchodní klientelu. Svou roli zde hrál strach z jakési „ostrakizace“ a ztráty kontaktů, či obyčejné prospě-

¹⁷ Blanka PITRONOVÁ, *Otázka národnosti v rakouských statistikách (1880–1910)*. Slezský sborník 68, 1970, č. 3, s. 246 nn. Řadu charakteristických případů v ostravské aglomeraci uvádí Jaromír PAVLÍČEK, *Sčítání lidu v letech 1900 a 1910 a jeho funkce jako národnostní statistiky na Ostravsku*. In: SPPFO 80, C-17. Ostrava 1982, s. 64 nn.

¹⁸ Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, c. d., s. 74.

¹⁹ Karel JIŘÍK, *Boj o založení české školy pro 12 tisíc Čechů ve Vítkovicích*. In: Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity 208, Historie 10. Ostrava 2003, s. 159.

²⁰ Blanka PITRONOVÁ, *Vývoj národnostní struktury obyvatel Ostravska v období kapitalistické industrializace (do r. 1914)*. Slezský sborník 72, 1974, č. 1, s. 20.

chářství. „Obcovací řeč“ nepochybně nepředstavovala výslovné přihlášení k národní entitě,²¹ ale tyto vlivy by se pravděpodobně projevíly i v případech jinak nastavené rubriky, tzn. při zjišťování „národnosti“ nebo „Familiensprache“ (mateřská řeč), což byla varianta původně navrhovaná Centrální statistickou komisí.²²

Tabulka 9. Skladba obyvatelstva Místku (s Koloredovem) v roce 1900 podle náboženského vyznání a obcovací řeči

Vyznání	Obcovací jazyk													dohromady	
	německý	česko-moravsko-slovenský	český	moravský	německý a český (moravský)	polský	polský a český, (moravský)	polský a německý	slezský	slovanský	slovácký	francouzský	anglický		neznámo
římsko-katolické	1779	343	3031	1535	196	102	3	6	14	26	5	1	-	60	7101
řecko-katolické	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
katolické celkem	1779	343	3031	1535	196	102	3	6	14	26	5	1	-	60	7101
augšpurské	21	-	8	9	-	9	-	2	1	-	-	-	-	1	51
helvétské	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
anglikánské	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
neznámo	30	1	31	4	-	17	-	-	2	-	-	1	-	1	87
protestantské celkem	51	1	40	13	-	26	-	2	3	-	-	1	1	2	140
židovské	252	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	259
bez vyznání	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
neznámo	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3
celkem	2084	344	3074	1548	196	128	3	8	17	26	5	2	1	70	7506

Zdroj: SOkA Frýdek-Místek, f. Okresní úřad v Místku, Sčítání obyvatelstva 1900, inv. č. 1068-1072.

Všechny tyto okolnosti způsobily, že se ve sčítacích listech objevily různé kombinace oficiálně stanovených jazyků, např. německý a český, či německý a polský. Ve statistikách se však vyskytly již stanovené jazyky (viz tab. 8), takže se nutně musel převzít jen jeden z kombinací, což byla patrně většinou němčina.

Pro zjištění jazykového rozvrstvení obyvatel Frýdku lze vyjít z údajů rakouské statistiky, jež nabídla jednoduché schéma tří jazyků, tzn. němčiny, polštiny a česko-moravsko-slovenské (slovácké) řeči, tzn. v podstatě místního dialektu a dalších slovanských jazyků a nářečí přistěhovalců. Ke značné

²¹ Jaroslav HOREJSEK, *Úloha položky jazyk k obcování ve sčítání obyvatelstva v roce 1880 (analýza vzorku ze sčítacích operátů města Olomouce)*. In: Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity 139, Historie 1. Ostrava 1993, s. 68.

²² Blanka PITRONOVÁ, *Otázka národnosti v rakouských statistikách...*, s. 245.

germanizaci frýdecké společnosti došlo zejména v 80. letech, kdy vzrostl podíl osob s německou obcovací řečí z 18 % na 36 %, tedy dvojnásobně, zatímco podíl osob s česko-moravsko-slovenským jazykem poklesl z 79 % na 59 %. Podobný jev byl zachycen také v průmyslových obcích na Ostravsku. Ve Vítkovicích se za toto desetiletí zvětšila skupina obyvatel s německým obcovacím jazykem o 382 % a v Moravské Ostravě a Přívoze o 116 %.²³

Analýza místeckých sčítacích operátů z roku 1900 umožnila podrobnější pohled na jazykové složení obyvatelstva i vztah mezi vyznáním a obcovací řečí (tab. 9). V záznamech se vyskytla velká variabilita označení jazyků a nářečí. Zejména místní dialekt a další moravská, slezská a slovenská nářečí dělala zapisovatelům potíže. Tento problém vyřešilo 26 osob výrazem „slavisch“, tzn. slovanský. Český jazyk byl označován kromě českých výrazů také německými „böhmisch“ a „tschechisch“. Řeč označovanou jako „slováckou“ nebo „slovakisch“ si zapsaly osoby pocházející z Horních Uher, např. dvě služebné ze Svrčinovce u Čadce, služebná z Turčianského Sv. Martina apod. Složitost tehdejšího zařazování k určité obcovací řeči demonstrují výrazy typu „beide Sprache“, „narodni“ a „Landessprache“. První označoval patrně češtinu a němčinu, druhý češtinu a třetí snad němčinu, ačkoliv vzhledem k výrazu „zemský“ by se dalo usuzovat i na moravskou řeč.

V Místku (s Koloredovem) žilo menší procento osob s německou obcovací řečí (27,8 %) než ve Frýdku, i když dalších 2,7 % obyvatel si zapsalo němčinu s nějakým slovanským jazykem. Němčina hrála nepochybně i v místecké společnosti důležitou roli, přestože se Místek na konci 19. století profiloval vůči Frýdku jako české město. Vždyť už Antonín Boháč ve své analýze národnostních poměrů v moravských městech na konci 19. stol. označil Místek jako „ujarmené“ město, ne jako české.²⁴ Přesto zde měly dvě třetiny obyvatel (66,8 %) zapsanu češtinu, moravské, slezské či jiné slovanské dialekty (bez polštiny) a dalších 2,7 % obyvatel si tyto řeči zaznamenala s němčinou nebo polštinou. Jen polským jazykem vládlo 1,7 % obyvatel Místku, z nichž přesně polovina měla domovskou příslušnost do Haliče a dalších 44 % do Slezska. Zajímavostí byly bezpochyby osoby hovořící francouzsky a anglicky. Anglická chůva Louise Willensen působila v rodině textilního továrníka Johanna Elzera, švýcarská chůva protestantského vyznání Emma Perette ze Ženevy v rodině židovského lékárníka Carla Piska a francouzská vychovatelka a učitelka Marie Louise Bonvalet v rodině židovského obvodního lékaře Adolfa Frieda. Francouzštinu uvedl jako obcovací řeč také úředník daňového úřadu v Místku, znojemský rodák Leopold Alois Ružička, jenž byl ovšem zařazen mezi

²³ Jaromír PAVLÍČEK, *Sčítání lidu*, s. 60.

²⁴ Antonín BOHÁČ, *Vývoj Čechův a Němců na Moravě*. Časopis Matice moravské 32, 1908, č. 4, s. 376.

dvojjazyčné osoby hovořící německy a česky, protože tyto dva jazyky zaznamenal rovněž. Dvojjazyčnost byla zřejmě v tehdejší městském prostředí obvyklým jevem a lze předpokládat, že řada obyvatel uvedla pouze jednu obcovací řeč, ale ovládala více.

Charakteristickým jevem bylo zapsání němčiny jako obcovacího jazyka obyvateli židovského vyznání. Pouze Marie Thorž, neteř židovského obchodníka kůžemi Ignaze Singera, měla zapsanu češtinu („böhmisch“). Narodila se roku 1897 v uherském Monoru (komitét Pešť), ale domovskou příslušnost měla do Uherského Brodu. Jestliže jako tříletá hovořila česky, pak její rodiče také užívali této řeči nebo byla určitou dobu vychovávána v českém prostředí. Její strýc a švagr Ignaze Singera, Isidor Thorž, narozen ve Starém Městě u Uherského Hradiště, si nechal zapsat jako obcovací řeč němčinu. Čtyři osoby vyznávající judaismus nezaznamenaly žádnou obcovací řeč a dvě „Landessprache“. Osoby bez zapsaného jazyka byly děti do 4 let, takže je lze zařadit k německy hovořícímu obyvatelstvu, protože tento jazyk užívali jejich rodiče.

Mezi protestanty se nacházely osoby vykazující téměř všechny možnosti obcovací řeči, protože pocházely z Čech, Moravy, Slezska, Dolních Rakous, Uher i Pruského Slezska. Většina z nich sice přišla ze sousedního Těšínska, ale např. jen osoby augšpurského vyznání pocházející z Těšínska hovořily česky (5 osob), německy (5 osob), moravsky (7 osob), polsky (7 osob) nebo polsky a německy (1 osoba). V Místku se téměř nevyskytovaly osoby helvétského vyznání, ale tuto záležitost nelze přesně určit. Např. zmíněná Emma Perette ze Ženevy byla pravděpodobně kalvinistka, ale v záznamech měla jen „evangelisch“.

Tabulka 10. Záznam obcovací řeči protestantů a Židů ve sčítacích arších 1890 a 1910 ve Frýdku

Vyznání	1890					1910				
	jazyk									
	německý	moravský	polský	český	neuveдено	německý	moravský	polský	český	neuveдено
augšpurské	30	17	117	-	4	196	31	88	10	-
helvétské	5	-	-	1	-	5	-	-	-	-
evangelické	-	24	-	-	-	1	-	1	2	-
židovské	241	-	-	-	20	291	-	-	-	24

Zdroj: SOkA Frýdek-Místek, f. Archiv města Frýdku, Sčítání obyvatelstva r. 1890, inv. č. 1744–1745; Tamtéž, Sčítání obyvatelstva r. 1910, inv. č. 1748–1749.

V Místku se protestanti usazovali méně než ve Frýdku, na jehož hranicích vyrůstal železárenský podnik. Karlova huť byla majetkem Habsburků, kteří si

povolali ze svých starších hutních manufaktur a hamrů na Těšínsku odborníky, mezi nimiž figurovali ve větší míře evangelíci. Ve Frýdku tedy žilo v roce 1900 dvakrát více protestantů než v Místku a se souvěrci ze sousedního Lískovce vytvářeli početnější a kompaktnější komunitu, což se projevilo na jazykovém složení. Určitý vliv na tuto situaci mělo do jisté míry organizované přestěhování dělníků a odborníků z arcivévodských železáren v Ustroni do Karlovy huti u Frýdku na počátku 80. let. Většina z nich v r. 1890 uvedla polský obcovací jazyk. Zatímco v českém Místku se evangelíci z Těšínska přizpůsobovali a málokdy uváděli polštinu (jen asi 19 % v roce 1900), ve Frýdku si svůj jazyk udržovali lépe. V censu 1890 uvedlo ještě 59 % protestantů jako obcovací řeč polštinu (tab. 7), všichni si zapsali augšpurskou evangelickou víru a pouze dva nepocházeli podle domovské příslušnosti z historického Těšínska, ale z haličského okresu Tarnopol. Je ovšem pravda, že i mezi ostatními protestanty dominovaly osoby s domovským právem do těšínských obcí, přičemž pouze 4 měly příslušnost do Frýdku a všechny zaznamenaly německý jazyk. Tendence k přizpůsobování se německému prostředí, či snad určitý náznak nátlaku, lze vidět v censu 1910. Polštinu již uvedlo jen 26 % protestantů, zatímco obrovsky vzrostl podíl němčiny (na 60,5 %). Přes 95 % z těchto protestantů pocházelo z Těšínska. Pro upřesnění potřeba ovšem dodat, že na podílu osob s polským či německým obcovacím jazykem mohla mít vliv momentální situace, např. délka pobytu daných přistěhovalců.

Helvétské náboženství vyznávaly v těchto sledovaných letech ve Frýdku téměř výhradně osoby pocházející ze Švýcarska nebo rodinní příslušníci, kteří uváděli pochopitelně německou řeč. V roce 1890 zde žil úředník severní dráhy Johann Heinrich von Orelli, jenž se narodil v Curychu, s manželkou Bertou z Břeclavi a třemi dětmi. Jediný kalvinista s českým jazykem, soudní úředník Johann Bubáček, se narodil v Jimramově na Českomoravské vysočině. V roce 1910 působil ve Frýdku jako ředitel přádelny bavlny Gottlieb Fuhrer pocházející z obce Knonau v curyšském kantonu.

Židé se hlásili výhradně k německé obcovací řeči. Osoby s neuvedeným jazykem pocházely z Uher, takže jako cizincům jim nebyla zapsána žádná řeč. Je zvláštní, že podobně bylo postupováno u evangelíků augsburského vyznání v roce 1890, kteří pocházeli rovněž z curyšského kantonu, zatímco u evangelíků helvétského vyznání byl jazyk uveden.

Přítomnost domácích vychovatelek a učitelek z Francie, Švýcarska a Anglie napovídá zájmu o širší vzdělávání dětí v bohatších rodinách. Rodiče si uvědomovali daleko více význam vzdělávání pro budoucnost potomků. Úroveň vzdělanosti v populaci do jisté míry naznačují údaje o znalosti čtení a psaní, jež ještě na konci 19. st. nebyla samozřejmostí. Většinu negramotných tvořily pochopitelně děti do 6 let věku, ačkoli i mezi nimi bylo zachyceno 7 jednotlivců znalých údajně čtení i psaní. Děti s rokem narození 1894 už uměly ze 63,5 %

obojí a ze 2,7% alespoň číst. Většina měla také zapsanu školní docházku. 7,0 % místeckých obyvatel ve věku nad 6 let neuměla číst ani psát (tab. 11). Čtení i psaní zvládalo 88,2 % a pouze čtení 4,6 % obyvatel. Pro Místek jako město s poměrně společensky silnou českou většinou bylo charakteristické, že všechny jazykové skupiny se podílely na tomto obrazu gramotnosti přibližně shodně. Největší gramotnost byla pochopitelně v německy hovořícím obyvatelstvu, které umělo z 96 % číst i psát. V české (moravské) populaci umělo obojí 87,8 % obyvatel a v polské 75,2 %, ale v obou skupinách byla poměrně vysoká znalost alespoň čtení (přes 5 %, zatímco v německé 1,7%).

Tabulka 11. Gramotnost obyvatel ve věku nad 6 let v Místku (s Koloredovem) v roce 1900 podle přihlášení k obcovací řeči

Znalost	Obcovací jazyk														
	německý	česko-moravsko-slovenský	český	moravský	německý a český (moravský)	polský	polský a český (moravský)	polský a německý	slezský	slovanský	slovácký	francouzský	anglický	neznámo	dohromady
čtení i psaní	1755	239	2339	1078	157	91	2	8	12	23	3	2	1	18	5728
pouze čtení	31	30	121	103	4	7	-	-	2	3	1	-	-	-	302
nic	36	34	199	148	12	23	-	-	2	-	1	-	-	2	457
neznámo	1	-	1	3	-	-	-	-	1	-	-	-	-	4	10
celkem	1823	303	2660	1332	173	121	2	8	17	26	5	2	1	24	6497

Zdroj: viz tab. 8.

Rakouská statistika zřejmě nerozlišovala děti do 6 let od negramotných starších osob, takže ve Frýdku činila negramotnost 23,5 % v roce 1880, 21,5 % v roce 1890 a 21,2 % v roce 1900. Bylo-li tomu tak, pak pro rok 1880 lze odhadnout na základě údajů o počtech osob v jednotlivých kategoriích negramotnost ve věkové skupině nad 6 let. Činila přibližně 7 %. Z hlediska pohlaví se negramotnost právě díky započítání dětské složky příliš nelišila, ale znalost čtení a psaní už byla mezi muži a ženami odlišná. V roce 1880 umělo obojí 67,6 % mužů, ale jen 55,1 % žen. Rozdíl se nacházel ve skupině osob, které uměly pouze číst. V ní převažovaly ženy nad muži. Podobný jev byl zachycen také v dalších letech sčítání, i když se ukazatele postupně vyrovnávaly. V roce 1900 ovládalo čtení i psaní 78,2 % všech mužů a 74,5 % všech žen.

Závěr

Kombinace rakouských statistik s excerpcí sčítacích operátů narážela sice často na problémy, ale i tak nabídla zajímavé výsledky. Zásadní vliv měla na skladbu populací Frýdku a Místku textilní výroba, která se soustředila přímo do měst a dominovala zdejší hospodářské struktuře. Textilní centra Liberec nebo Šumperk se stala na rozdíl od Frýdku a Místku také určitými spádovými středisky pro okolní produkci, tzn. nabízela větší spektrum výrobních odvětví. Do textilních továren ve Frýdku a Místku přicházely jako dělnice a nádenice zejména ženy, takže obě městské populace vykazovaly indexy maskulinity pod 90 a s věkem tyto indexy ještě klesaly, což ovlivnila nejen imigrace žen do měst a emigrace mužů do těžkého průmyslu na Ostravsku, ale také pravděpodobně nižší střední délka života mužů. Vyšší úmrtnost mužů v produktivním věku se podepsala také na výrazné převaze vdov nad vdovci v obou městech. Migrace za prací se podílela rovněž na vyšším zastoupení osob v reprodukčním věku v obou populacích (nad 50 %).

Během industrializace se obě města obohatila o řadu kulturních prvků. Nábožensky byla až do poloviny 19. století téměř jednolitá, tzn. katolická. Ve 2. polovině 19. století se zde vytvořily sice nevelké, ale ekonomicky a společensky významné skupiny Židů a protestantů. Z jazykového hlediska došlo k poměrně silné germanizaci Frýdku v 80. letech 19. století, kdy se počet osob udávajících němčinu jako obcovací řeč zdvojnásobil. V roce 1900 sice nebyl podíl obyvatel s německým obcovacím jazykem ve Frýdku výrazně vyšší než v Místku (jen cca o 7 procentních bodů), ale zastoupení osob s česko-moravsko-slovenskými dialekty bylo ve Frýdku o 11 procentních bodů nižší než v Místku. Rychleji postupující germanizaci ve Frýdku naznačuje také velký rozdíl v zastoupení německy hovořících osob mezi protestanty ve Frýdku v letech 1890 a 1910. Zatímco v r. 1890 to bylo necelých 18 %, v r. 1910 již 60,5 %. V r. 1890 dominovali polskojazyční protestanti, v roce 1910 německojazyční, přičemž v obou případech pocházeli v naprosté většině z Těšínska. Kritérium „obcovací řeči“ není sice přesným měřítkem, ale je bezpochyby určitým ukazatelem. Pravděpodobně by přesným měřítkem nebylo žádné kritérium, které by se v této době snažilo podchytit natolik objektivně i subjektivně podmíněný faktor jako národnost.

Summary

The Biological and Cultural Demographic Structure of the Towns of Frýdek and Místek during the Industrialisation Era in the Second Half of the 19th Century

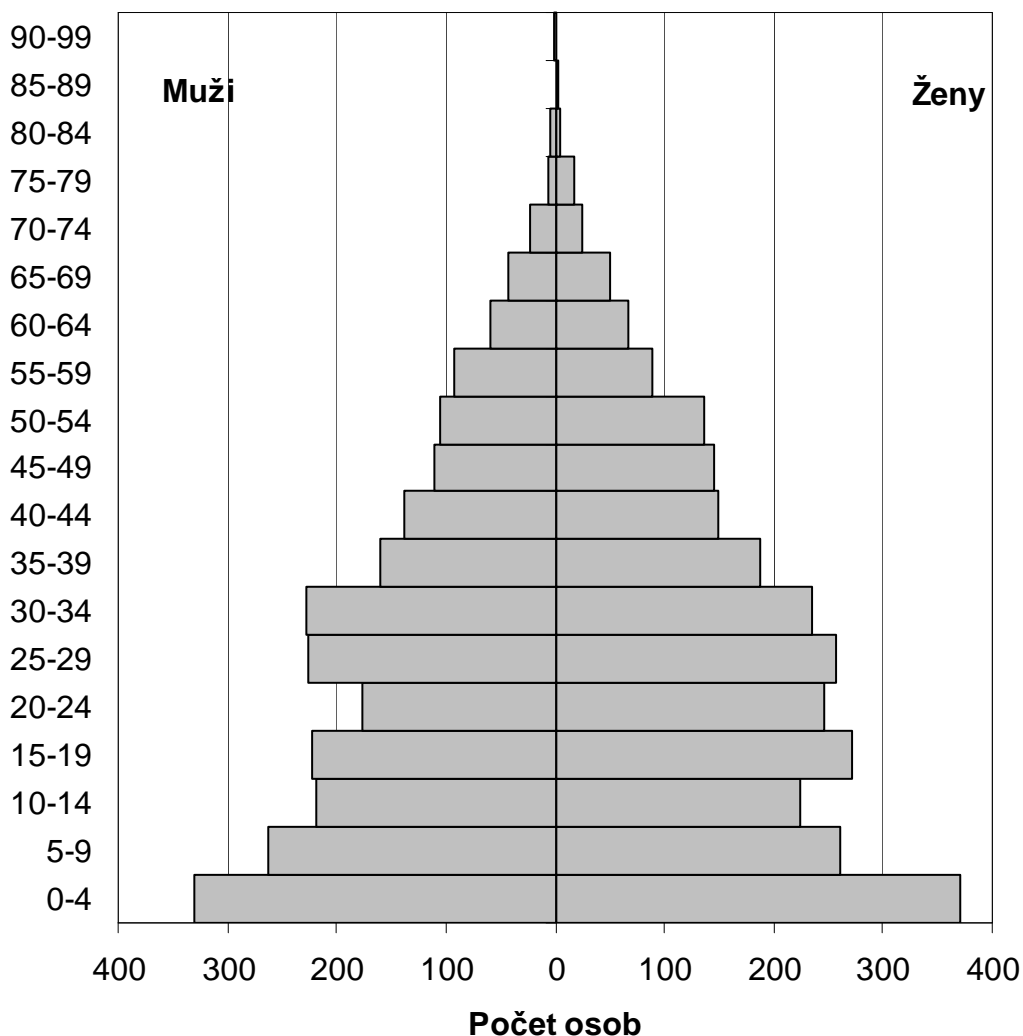
This article examines the population structures of the towns of Frýdek and Místek based on censuses or Austrian population statistics between 1869 and 1910. Naturally, the choice of these historical sources depended on the data quality. Both urban populations changed very much as a result of the industrialisation of the main economic branch – textile production. Many girls and women were interested in working in the textile factories and consequently the gender structure of this economic branch was highly feminised (between 1000:1138 and 1000:1227). The high degree of feminisation was probably due to the higher death rate among men of productive age (15-49 or 15-59 years) as a result of alcoholism and performing more dangerous jobs. Owing to this situation, there were more widows than widowers in the populations of both towns. With regard to the age structure of the two populations, they were progressive in terms of Sundbärg's diagram, but the productive age group was slightly larger (51-56%) as a result of immigration.

Both populations were strictly Catholic, although the industry also attracted Jews as entrepreneurs and Protestants as workers. These religious groups did not make up more than 5% of the total of each population, but they were able to influence their cultural structures. In the censuses the Jews almost always stated German as their language of communication, while the Protestants often indicated Polish, because many of them had moved to these towns from Teschen Silesia, where they primarily made up the Polish element of the population. Frýdek was transformed into a German town in the second half of the 19th century, while Místek remained mostly a Czech town. The share of German-speaking inhabitants only increased in Frýdek in the 1880s, rising from 18% to 36%. In 1900, 37% of its inhabitants were German-speaking people and 55% were Czech-speaking, while in Místek the figures were 30% and 66%, respectively. Regardless of how many German-speaking inhabitants lived in Místek, the town was basically Czech, while Frýdek was basically German.

The literacy rate in the population over the age of 6 was higher than 90%, including people who were only able to read. There was a difference between men and women in this regard: in 1880 nearly 68% of men in Frýdek but only 55% of women (including children under 6) were able to read and write. However, the figures evened out in the course of time, and by 1900 the figure was 78% among men and 74.5% among women.

Příloha 1. Věková struktura obyvatelstva města Frýdku v roce 1869

Věk

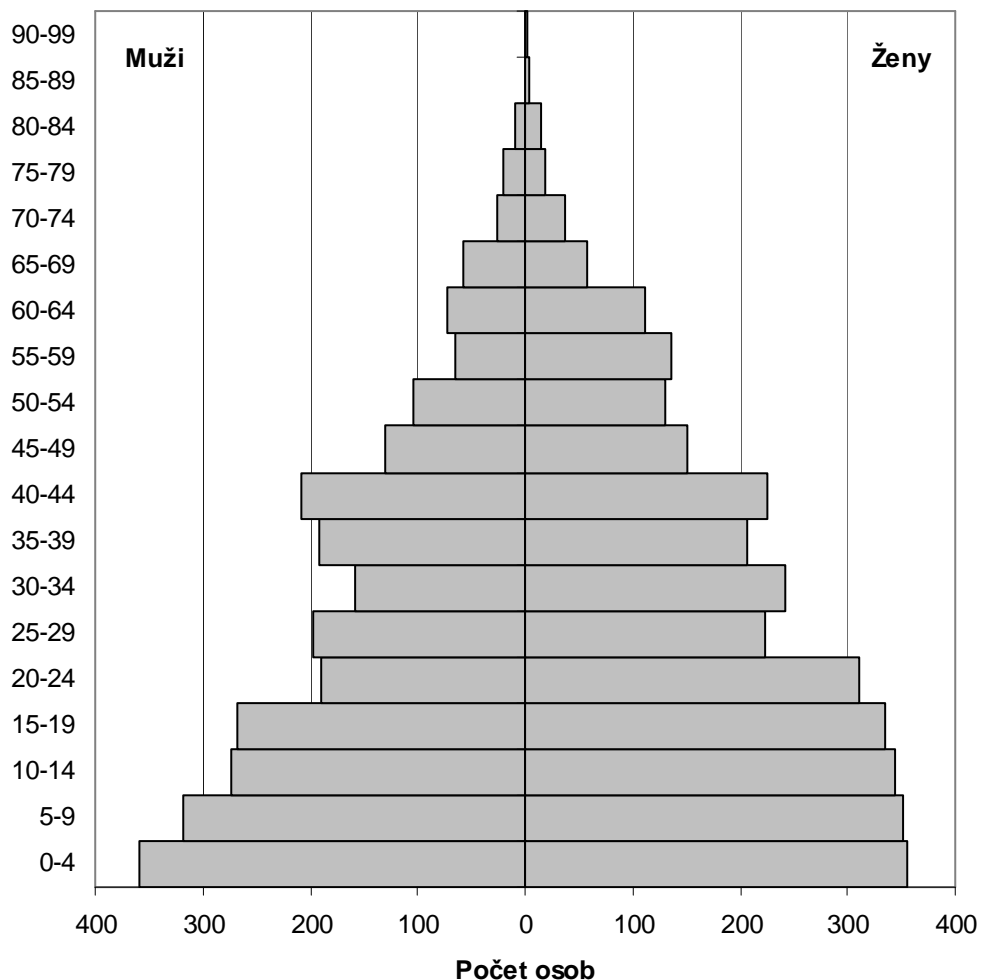

Věk	Muži	Ženy	Muži (‰)	Ženy (‰)	Věk	Muži	Ženy	Muži (‰)	Ženy (‰)
0-4	330	371	137,10	135,45	50-54	105	136	43,62	49,65
5-9	263	260	109,26	94,93	55-59	92	88	38,22	32,13
10-14	218	225	90,57	82,15	60-64	60	66	24,93	24,10
15-19	222	271	92,23	98,94	65-69	43	50	17,86	18,25
20-24	176	247	73,12	90,18	70-74	22	25	9,14	9,13
25-29	227	257	94,31	93,83	75-79	7	17	2,91	6,21
30-34	228	235	94,73	85,80	80-84	4	5	1,66	1,82
35-39	161	187	66,89	68,27	85-89	0	3	0,00	1,09
40-44	138	150	57,33	54,77	90-99	1	1	0,42	0,37
45-49	110	145	45,70	52,93	Celkem	2407	2409	1000,00	1000,00

Zdroj: SOkA Frýdek-Místek, f. Archiv města Frýdku, Sčítání obyvatelstva r. 1869, inv. č. 1740-1741.

Příloha 2. Věková struktura obyvatelstva města Frýdku v roce 1880

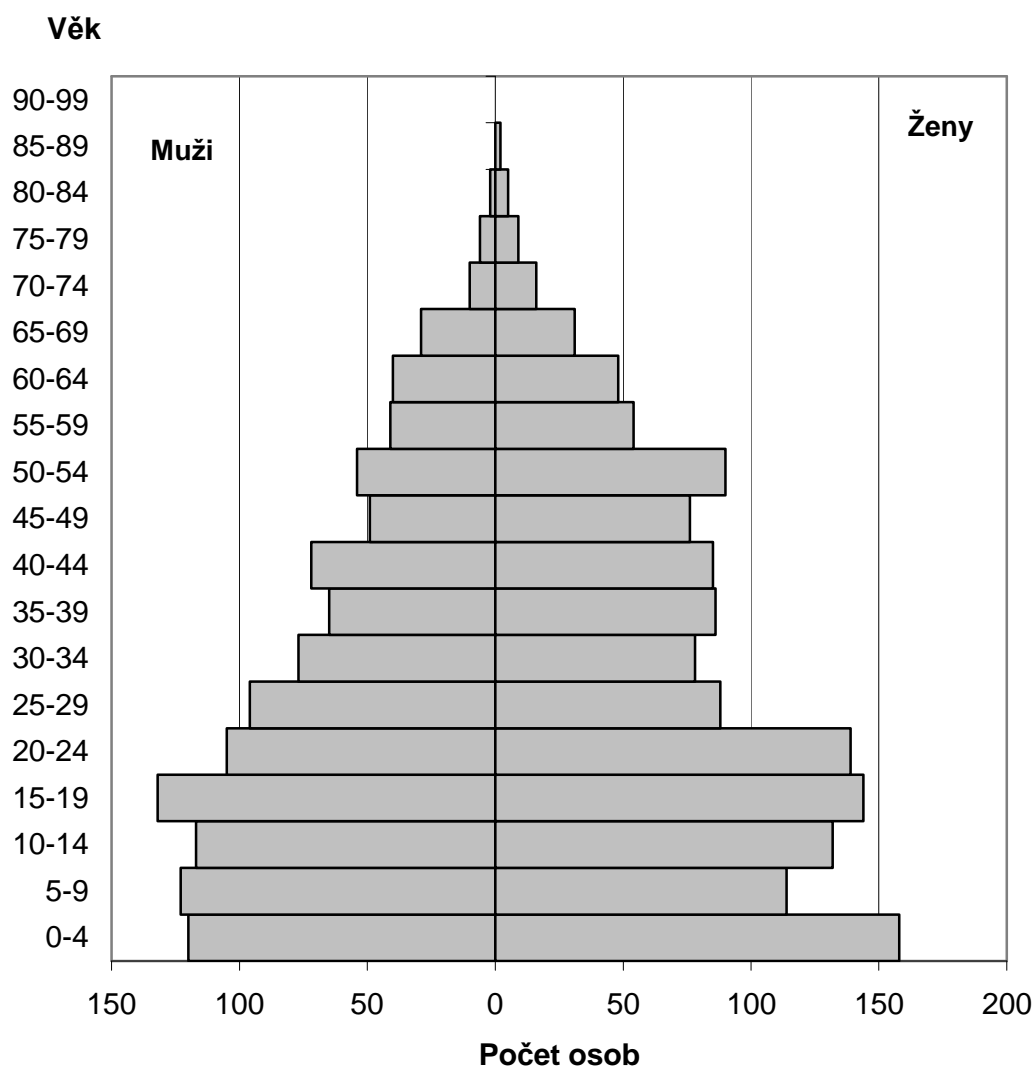
Věk

Věk	Muži	Ženy	Muži (%)	Ženy (%)	Věk	Muži	Ženy	Muži (%)	Ženy (%)
0-4	360	356	135,64	109,30	50-54	105	131	39,56	40,22
5-9	319	351	120,20	107,77	55-59	65	136	24,49	41,76
10-14	274	345	103,24	105,93	60-64	73	111	27,51	34,08
15-19	268	334	100,98	102,55	65-69	57	57	21,48	17,50
20-24	189	311	71,21	95,49	70-74	26	37	9,80	11,36
25-29	197	224	74,23	68,78	75-79	20	19	7,53	5,83
30-34	159	242	59,91	74,30	80-84	10	14	3,77	4,30
35-39	192	207	72,34	63,55	85-89	-	3	-	0,92
40-44	209	226	78,75	69,39	90-99	-	2	-	0,61
45-49	131	151	49,36	46,36	celkem	2654	3257	1000,00	1000,00

Zdroj: *Oesterreichische Statistik. Ergebnisse der nach dem Stande vom 31. December 1880 in Schlesien ausgeführten Zählung der Bevölkerung und der Häuslichen Nutzthiere.* Wien 1882, s. 32-33 a 40-41.

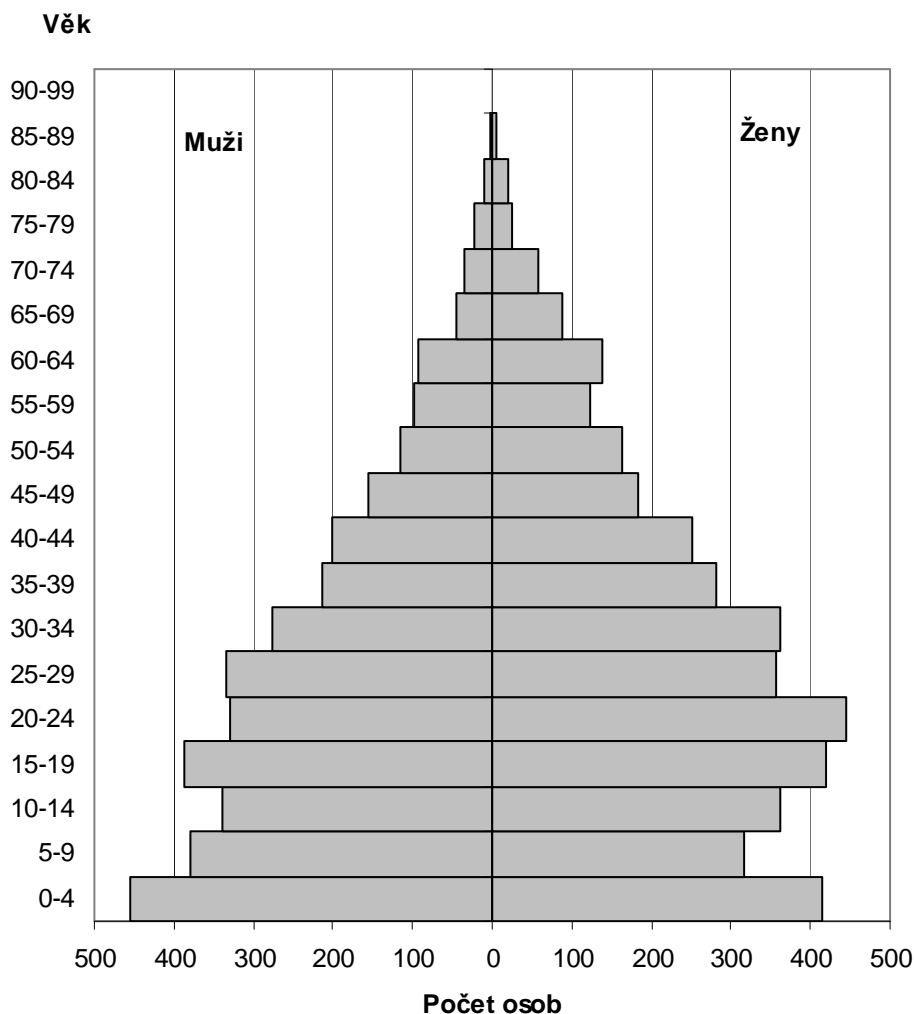
Příloha 3. Věková struktura obyvatelstva města Místku v roce 1880

Věk	Muži	Ženy	Muži (%)	Ženy (%)	Věk	Muži	Ženy	Muži (%)	Ženy (%)
0-4	120	158	104,99	116,61	55-59	41	54	35,87	39,85
5-9	123	114	107,61	84,13	60-64	40	48	35,00	35,42
10-14	117	132	102,36	97,42	65-69	29	31	25,37	22,88
15-19	132	144	115,49	106,27	70-74	10	16	8,75	11,81
20-24	105	139	91,86	102,58	75-79	6	9	5,25	6,64
25-29	96	88	83,99	64,94	80-84	2	5	1,75	3,69
30-34	77	78	67,37	57,57	85-89	0	2	0	1,48
35-39	65	86	56,87	63,47	90-99	0	0	0	0
40-44	72	85	62,99	62,73	neznámo	5	0	4,37	0
45-49	49	76	42,87	56,09	celkem	1143	1355	1000,00	1000,00
50-54	54	90	47,24	66,42					

Zdroj: SOkA Frýdek-Místek, f. Okresní úřad v Místku, Sčítání obyvatelstva 1880, inv. č. 961-964.

Příloha 4. Věková struktura obyvatelstva města Místku v roce 1900

Věk	Muži	Ženy	Muži (%)	Ženy (%)	Věk	Muži	Ženy	Muži (%)	Ženy (%)
0-4	454	414	129,90	103,22	55-59	98	122	28,04	30,42
5-9	379	317	108,44	79,03	60-64	93	139	26,61	34,66
10-14	339	363	97,00	90,50	65-69	44	87	12,59	21,69
15-19	388	419	111,02	104,46	70-74	34	57	9,73	14,21
20-24	329	445	94,13	110,94	75-79	22	24	6,29	5,98
25-29	335	356	95,85	88,76	80-84	11	20	3,15	4,99
30-34	277	361	79,26	90,00	85-89	3	5	0,86	1,25
35-39	213	282	60,94	70,31	90-99	1	0	0,29	0
40-44	201	252	57,51	62,83	neznámo	4	1	1,14	0,25
45-49	155	183	44,35	45,62					
50-54	115	164	32,90	40,89	celkem	3495	4011	1000,00	1000,00

Zdroj: SOkA Frýdek-Místek, f. Okresní úřad v Místku, Sčítání obyvatelstva 1900, inv. č. 1068-1072.

UPRCHLICKÝ TÁBOR PRO ŽIDY Z HALIČE A BUKOVINY V NĚMECKÉM BRODĚ V LETECH 1916/1917

Klára Habartová

The Refugee Camp for Jews from Galicia and Bukovina in Německý Brod in 1916/1917

The article reports on the year that Jews from Galicia and Bukovina spent living in a refugee camp in the town of Německý Brod (today Havlíčkův Brod). Refugees forced to leave their homes during the First World War owing to fighting on the eastern front were provided with complete care under the supervision of the State Encampment Administration. They were provided with mass accommodation in wooden buildings and given food, clothing, and medical care. Two kindergartens and one school were built for the children of the refugees. The refugees worked in one of the two shoe factories or in the camp's technical facilities. The highest number of refugees residing in the camp at one time, most of whom were elderly people, women, and children, was 9684 people, which almost filled the camp's total capacity to accommodate ten thousand people. The high mortality rate (624 deaths) among refugees resulted mainly from epidemics of measles, scarlet fever, and typhoid fever. The last Jewish refugees left the camp in Německý Brod at the start of September 1917.

Historická demografie, 2008,32: 127–150

Problematika židovských uprchlíků z Haliče a Bukoviny v Čechách během první světové války je doposud jednou z velice málo zpracovaných otázek židovské historie. V této studii bych nejprve představila obecněji téma pobytu židovských uprchlíků v Čechách v uvedeném období a posléze se na základě dochovaných pramenů pokusila vytvořit obraz uprchlického tábora v Německém Brodě s jednotlivými aspekty pobytu Židů z Haliče a Bukoviny v něm. Zajímalo mne, jak vypadal samotný uprchlický tábor s kapacitou deseti tisíc osob. Jakým způsobem zde byla zajištěna veškerá péče pro uprchlíky? Jak byli ubytováni a stravováni, zda byla vytvořena škola pro uprchlické děti, jestli byli uprchlíci v táboře zaměstnáváni? Zvýšili uprchlíci svým pobytem porodnost, sňatečnost

a úmrtnost Židovské náboženské obce v Německém Brodě? Toto jsou jen základní otázky, které jsem si při studiu tohoto zajímavého tématu položila.

V literatuře se tématu židovských uprchlíků z Haliče a Bukoviny, kteří během první světové války pobývali ve vnitrozemí rakousko-uherské monarchie, věnovalo doposud málo historických prací. Válečnými uprchlíky, bez rozlišení jejich náboženské příslušnosti, se zabýval ve své práci Walter Mentzel, který se zaměřil na jejich pobyt v oblasti celého Předlitavska. O pobytu židovských uprchlíků ve Vídni v letech 1914 až 1924 psala Beatrix Hoffmann-Holter, Edgar Perko se zabýval židovskými uprchlíky v Gratzu, Monika Mayer se zaměřila na imigraci a asimilaci haličských a bukovinských Židů ve Vídni stejně jako Klaus Hödl. Jiří Kuděla se zabýval vztahem uprchlíků a jejich českých židovských souvěrců.¹ Téma židovských uprchlíků je také beletristicky zpracováno např. v Katzově románu Fischmannovi nebo v několika knihách Isaaka Baševiče Singra, Maxe Broda a podobně. Další zmínky o pobytu židovských uprchlíků během první světové války se nacházejí v historiích jednotlivých Židovských náboženských obcí Čech a historiích jednotlivých měst a obcí Čech.² Nemohu samozřejmě jako důležitý pramen opomenout dobový centrální a regionální tisk.

Archivních pramenů se k pobytu židovských uprchlíků v Čechách během první světové války a několika let po ní zachovalo mnoho. Jedny z nejdůležitějších jsou matriky narozených, oddaných a zemřelých Židovských náboženských obcí Čech, jejichž duplikáty jsou uloženy v I. oddělení Národního archivu v Praze. Jsou v nich zaznamenány nejen podrobné demografické údaje k pobytu uprchlíků, ale i sociální vazby, osudy jednotlivých uprchlických rodin, vztahy s místními obyvateli a podobně. V Národním archivu se také nacházejí prameny k centrální státní péči o uprchlíky ve fondech ministerstva vnitra, ministerstva kultu a vyučování, zemského místodržitelství a policejného prezidia.

¹ Walter MENTZEL, *Kriegsflüchtlinge in Cisleithanien im 1. Weltkrieg*, Universität Wien 1997 (nepubl. dizertace); Beatrix HOFFMANN-HOLTER, *Ostjüdische Kriegsflüchtlinge in Wien 1914–1923*, Salzburg 1994 (nepubl. disertace), *Abreisendmachung. Jüdische Kriegsflüchtlinge in Wien 1914 bis 1924*, Wien – Köln – Weimar 1995; Edgar PERKO *Jüdische Flüchtlinge in Gratz 1914–1921*, Graz 1996; Monika MAYER, *Galizische und Bukowinische Juden in Wien: Migration und Akkulturation*, Universität Salzburg 1995 (dipl. práce); Klaus HÖDL, *Als Bettler in die Leopoldstadt: galizische Juden auf dem Weg nach Wien*, Wien – Köln – Weimar 1993; Jiří KUDĚLA, *Galician and east European refugees in the historical lands: 1914–1916*, Review of the Society for the History of Czechoslovak Jews, 4 (1991–1992), s. 15–32.

² Např. Jiří MACH, *Židé v dějinách Dobrušky*, Dobruška 2002; František PÍRKA, *Židé v Žamberku*, Žamberk 1997.

Další prameny se zachovaly ve fondech Státních okresních archivů v Čechách, které se navzájem doplňují v dokumentech o státní péči o uprchlíky a mapují pobyt uprchlíků v jednotlivých českých městech a obcích. Ve fondech okresních úřadů a presidiálních spisů okresních úřadů se dochovala například jednotlivá vládní nařízení a vyhlášky k péči o uprchlíky, ve fondech archivů měst a obcí jsou prameny dokládající denní péči o uprchlíky jako ubytování, ošacení uprchlíků, lékařská péče apod., ve fondech židovských náboženských obcí je zobrazena péče místních asimilovaných Židů o své východní souvěrce, v kronikách měst, obcí a škol, kde jsou ve většině případů popsány vztahy mezi místními úřady, domácím obyvatelstvem a židovskými uprchlíky.

V Archivu Židovského muzea v Praze je mnoho pramenů, které se týkají činnosti jednotlivých židovských náboženských obcí Čech ve prospěch židovských uprchlíků z Haliče a Bukoviny. Jsou zde informace o ochotné a rozsáhlé pomoci domácích Židů nejen židovským uprchlíkům, o soužití místních katolických obyvatel a židovských uprchlíků, o státní péči a dobročinnosti, o problematických uprchlících a podobně. Další prameny se nacházejí v archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky – mezinárodní smlouvy a dohody týkající se pobytu uprchlíků v nově vzniklém Československu a jejich repatriace do Polska, Ukrajiny a Rumunska. Důležité prameny dokumentace centrální státní péče o uprchlíky jsou uloženy ve fondech Rakouského státního archivu ve Vídni, a to ve fondech věnovaných válečným uprchlíkům, ve fondech ministerstva vnitra, ministerstva války a tak dále.

Židovští uprchlíci z Haliče a Bukoviny v Čechách během první světové války

První světová válka postihla severovýchodní část rakousko-uherské monarchie, Halič a Bukovinu, kde velkou část obyvatelstva tvořili Židé, ve značném rozsahu. Největší vlny uprchlíků proudily díky bojům na východní frontě na začátku války do vnitrozemí rakousko-uherské monarchie dvěma směry, po hlavních železničních tratích jihozápadní cestou přes Uhry do Vídně a severozápadní cestou přes Přemyšl a Krakov na Moravu, do Čech a Rakouska. Po přeplnění azylových táborů na Moravě začátkem listopadu 1914 odcházeli nově přicházející uprchlíci do Čech. Za pomoci státních úřadů, místních židovských samospráv, charitativních židovských a nežidovských organizací byla vytvořena síť uprchlických táborů a karanténních stanic, ze kterých byli uprchlíci rozmísťováni do jednotlivých českých měst a vesnic. V Čechách byli židovští uprchlíci umístěni ve všech tehdejších politických okresech, ve velkých městech, ale i malých vesnicích. Stát poskytoval uprchlíkům vyživovací podporu, která byla během první světové války několikrát zvýšena. Významným způsobem jim také pomáhaly židovské nadace a dobročinné spolky. Uprchlíci

byli ubytováni ve všech možných volných prostorách a místnostech. Ubytovaní mnohdy neodpovídalo základním hygienickým podmínkám. Aby se zabránilo šíření nakažlivých infekčních chorob, byli uprchlíci očkováni a podrobováni lékařským prohlídkám a byla kontrolována jejich čistota. Uprchlické děti navštěvovaly místní školy nebo pro ně byly zřizovány školy speciální. Všichni, nejenom židovští uprchlíci, byli s výhružkami odebrání státní podpory nabádáni k práci. Pracovali v továrnách, byli pomocníky v hospodářství, v domácnostech nebo se živili svými řemesly. Část uprchlíků z příslušných ročníků byla povolávána do armády.

Vzájemné vztahy mezi uprchlíky a usedlými obyvateli, tedy i místními asimilovanými Židy, se lišily v jednotlivých oblastech Čech a byly během války proměnlivé. Židovští uprchlíci byli neustále nuceni centrálními úřady k repatriaci nebo odcházeli dobrovolně do svých domovů v Haliči a Bukovině. Na jejich místa ale přicházeli noví uprchlíci, kteří byli uvolňováni z uprchlických táborů v Čechách a na Moravě. Díky těmto emigračním a imigračním vlnám se počet uprchlíků v jednotlivých městech a vesnicích neustále měnil, a proto není možné stanovit konkrétní počty uprchlíků pro jednotlivé oblasti. Dne 28. října 1918 byla vyhlášena Československá republika. Všechny uprchlické osoby bez rozdílu národnosti a vyznání měly být do konce roku 1919 repatriovány zpět do své vlasti. Svým pobytem ovlivnili židovští uprchlíci z Haliče a Bukoviny pozitivně i negativně život obyvatel východních Čech, a tak se významně zapsali do historie Čech v období první světové války a několika let po ní.³

Uprchlický tábor v Německém Brodě

Při studiu pobytu židovských uprchlíků z Haliče a Bukoviny v Čechách během první světové války jsem se setkala nejen s prameny vztahujícími se k jejich umístění v jednotlivých uprchlických obcích, ale i k jejich pobytu v uprchlickém táboře⁴ pro židovské uprchlíky v Čechách v Německém Brodě. Ve Státním okresním archivu v Havlíčkově Brodě se ve fondu Archiv města Havlíčkův Brod nachází technické mapy, plány a instrukce k výstavbě a provozu jednotlivých táborových budov. Ve Sběrce map a plánů je technická dokumentace barákového tábora s popisem z roku 1921, který v základní charakteristice líčí jeho existenci v letech 1915 až 1918. Ve Sběrce fotografií F v tomto archivu se nachází album s přibližně 70 fotografiemi barákového tábora, které dokumentují jednotlivé budovy s jejich provozem a tamější pobyt židovských uprchlíků v nich. Nepříliš přátelské vztahy mezi uprchlíky a místními obyvateli jsou zachyceny

³ Klára HABARTOVÁ, *Židovští uprchlíci z Haliče a Bukoviny ve východních Čechách během první světové války*, diplom. práce, Univerzita Pardubice 2005.

⁴ Uprchlické tábory byly nazývány také barákové tábory, azylové tábory, vystěhovalecké tábory nebo uprchlické osady.

v Pamětní knize Německého Brodu. Demografické aspekty pobytu židovských uprchlíků v táboře je možné studovat z dochovaných duplikátů matrik Židovské náboženské obce v Havlíčkově Brodě, které jsou uloženy v Národním archivu v Praze. Zde je zachycena především vysoká úmrtnost uprchlíků v důsledku onemocnění infekčními chorobami. V Rakouském státním archivu ve Vídni se ve fondu věnovanému válečným uprchlíkům nacházejí podrobné technické dokumentace k jednotlivým uprchlickým táborům ve vnitrozemí monarchie, tedy i k uprchlickému táboru v Německém Brodě, díky nimž můžeme konkretizovat podoby táborových provozních a obytných budov s jejich kapacitami. Jiné další prameny se k tomuto táboru, v Čechách jedinému pro židovské uprchlíky, nepodařilo patrně dohovat.

Následující studie je tedy věnována pobytu židovských uprchlíků v uprchlickém táboře Německý Brod v období od jejich příjezdu v létě roku 1916 až po září roku 1917, kdy uprchlíci z tohoto tábora postupně odcházeli. Na základě dochovaných pramenů jsem se pokusila rekonstruovat obraz tábora. Zaměřila se především na příjezd a přijetí uprchlíků do tábora, jejich ubytování, stravování, výuku dětí, léčení uprchlíků a jejich pohřbívání spolu se studii demografických aspektů pobytu židovských uprchlíků v táboře.

Do uprchlické obce Německý Brod přijelo na nádraží dne 3. října 1914 v 11.45 hodin 500 uprchlíků, kterými byli Poláci katolického vyznání a Židé z Haliče a Bukoviny. Tito uprchlíci byli rozmístěni jak v samotném Německém Brodě, tak i po okolních městech a obcích. Uprchlíci byli ubytováni ve volných továrních prostorách, např. v domcích cihelen Šupichovy firmy v Kokoříně, v sálech hostinců, školních třídách a po soukromých domech. Byla jim vyplácena státní vyživovací podpora, zajištěno ošacení, lékařská péče, uprchlické děti navštěvovaly vyučování s místními žáky.⁵

Po odchodu polských katolických uprchlíků umístěných v Čechách do uprchlického tábora v Chocni na jaře roku 1915 uznala rakouská vláda za nutné vystavět v jihovýchodních Čechách také tábor pro italské uprchlíky. V červnu 1915 došlo k výběrovému řízení na stavbu 60 objektů uprchlického tábora v Německém Brodě. Pozemek zvaný Rozkoš nebo také Na Rozkoši, na kterém se mělo stavět, ležel přibližně jeden kilometr severozápadně od centra samotného města a již patřil českému zemskému výboru. Původně byl získán od dřívějšího majitele Antonína Lázničky pro stavbu budoucího Královského českého zemského ústavu pro choromyslné. Rakouská vláda, zastoupena českým místodržitelstvím, najala tyto pozemky za roční nájemné 2400 korun a pro stavbu tábora využila původní, již hotové, technické plány ústavu pro choromyslné. Po

⁵ Státní okresní archiv (dále SOKA) v Havlíčkově Brodě, Archiv města (dále AM) Havlíčkův Brod, Pamětní kniha Německého Brodu, inv. č. 3772.

rozhodnutí ofertního řízení byla stavba objektů pro uprchlíky zadána ke konci června firmě Šupich a Paroulek se sídlem v Praze a pobočkou v Německém Brodě. Těchto 63 zcela dřevěných objektů – 53 obytných baráků, 7 kuchyní a 3 sklady – bylo dokončeno a k provozu předáno během tří měsíců. Stavební dispozice tábora měla tvar písmene U otevřený na jižní stranu. V této době, tedy v září 1915, byli do tábora dopraveni první italské neboli istrijské uprchlíky, kterými byly ženy, děti a starci zaměstnanců státních loděnic v Terstu, Pole a Monfalcone.⁶ Po příjezdu prvních skupin italských uprchlíků se pokračovalo se stavbami potřebných provozních a administrativních budov, například přijímací kanceláře a pošty, byty vedoucích úředníků a lékařů, četnické kasárny, skladiště šatstva, prádla a slavníků, malé odvěšovací stanice a podobně.⁷ Během první poloviny roku 1916 přehodnotila rakouská vláda svá rozhodnutí týkající se uprchlických táborů. Pro Italy rakouské státní příslušnosti byly zřízeny uprchlické tábory v Pottendorf-Landeggu v Dolních Rakousích a Wagna-Leibnitz ve Štýrsku, oba pro tzv. přímořské, tedy istrijské uprchlíky a tábor v Braunnau am Inn v Horních Rakousích, který byl určen pro tyrolské uprchlíky. Pro Israelity, tedy židovské uprchlíky z Haliče a Bukoviny, byl v Čechách určen tábor v Německém Brodě.⁸

První židovští uprchlíci přišli do barákového tábora dne 26. července 1916. V kronice Německého Brodu je k jejich příchodu uvedeno: „Židi z Haliče přišli – jsou samá veš, nemoc a nečistota, ze 36 koní které s sebou přivezli, je 26 postiženo slintavkou, taktéž i krávy. Čtyři neděle s tímto svinstvem městem projíždějí.“⁹ Každý transport či menší skupiny uprchlíků, které do Německého Brodu postupně přicházely, musely být nejdříve zaevidovány do jednotlivých obytných baráků v tzv. průchodní budově tábora s halou o kapacitě 400 osob. Poté byli uprchlíci v přijímací budově obrázkem rozdělení na muže a ženy, odvěšování, tedy oholení na celém těle, vykoupání, oblečení do čistého prádla a teprve pak odvedeni do obytných baráků. Jejich vlastní oblečení bylo v třídně šatstva v přijímací budově rozděleno na znovu použitelné a nepoužitelné, které bylo

⁶ Přesný počet italských neboli istrijských uprchlíků umístěných v táboře v Německém Brodě není znám.

⁷ SOkA Havlíčkův Brod, AM Německý Brod, Uprchlíci z Přímoří a Tyrol (plány elektronického vedení, kanalizace v barákové kolonii pro vystěhovalce), inv. č. 2208, sign. 13 5/13, 1915–1918, kart. č. 426.

⁸ SOkA Náchod, fond Okresní úřad Náchod, Polští uprchlíci, 1914-1918, sign. 13/1, kart. č. 90.

⁹ SOkA Havlíčkův Brod, AM Havlíčkův Brod, Pamětní kniha Německého Brodu, inv. č. 3772.

ihned spáleno. Znovu použitelné šatstvo prošlo desinfekcí, případně bylo opraveno a následně uloženo do skladu dezinfikovaného šatstva.¹⁰

V táboře bylo celkem 53 dřevěných obytných budov ve dvou typech. Prvním typem bylo 51 budov o velikosti 483 m² s čtyřmi pokoji po 10 lůžcích a 12 pokoji po 6 lůžcích s osmi pokoji v přízemí a osmi pokoji v prvním patře celkově pro 112 osob. Dalším typem byly 2 obytné budovy stejné velikosti a půdorysu jako budovy prvního typu, ovšem s dvěma velkými sály v každém patře s prýčnami o šířce 80 cm pro celkem 196 uprchlíků. Obytné baráky byly vytápěny dvěma kotli a dvěma kamny. Díky nedostatku uhlí nebylo však vytápění natolik dostatečné, aby uprchlíci především v zimních měsících nepocíťovali chlad. V barácích byla umývárna, sociální zařízení a verandy, kde byly stoly s lavicemi. Pro vícečlenné rodiny s menšími dětmi byly v táboře postaveny tři tzv. rodinné domy se stejnou kapacitou jako ostatní obytné budovy. V čele každého obytného domu byli tzv. komandanti, kteří byli vybráni správou baráků z řad uprchlíků.¹¹

V centru každých osmi obytných budov byla postavena kuchyně, ve které bylo pro uprchlíky vařeno jídlo, samotní uprchlíci se stravovali v barácích. V táboře byla dále centrální kuchyně, kantýna, strojní pekárna na bílé a černé pečivo, škrábárna brambor, sklad na 59 vagonů brambor, sklady zeleniny a potravin, chladárna masa a výroba umělého ledu poháněná chladicími stroji atd. Vzhledem k přeplněné kapacitě tábora a díky špatné zásobovací situaci nedostačovaly potraviny pro uprchlíky, kteří trpěli hladem, byli podvyživení a náchylní k nemocem.¹²

Pro uprchlické děti v předškolním věku byly v táboře v prostoru před školou v zimě 1916/1917 postaveny 2 školky, každá s kapacitou pro 250 dětí s 5 byty pro učitelky. Pro děti povinné školní docházkou byla v táboře jedna velká škola s patnácti třídami celkem pro tisíc žáků, s kabinety pro učitele a tělocvičnou. Vyučovacím jazykem byly polština, děti se učily polské gramatice, počtům, přírodopisu, zeměpisu, dějepisu, kreslení a zpěvu, děvčata ručním pracím, to vše adekvátně podle věku dětí a školních osnov. Vyučovací testy

¹⁰ SOkA Havlíčkův Brod, AM Německý Brod, Uprchlíci z Přímoří a Tyrol (plány elektronického vedení, kanalizace v barákové kolonii pro vystěhovalce), inv. č. 2208, sign. 13 5/13, 1915-1918, kart. č. 426; SOkA Havlíčkův Brod, AM Německý Brod, Sběrka map a plánů, Plán barákové kolonie na Rozkoši (s příloženým popisem z roku 1921), sign. MP II./5.

¹¹ SOkA Havlíčkův Brod, AM Německý Brod, Sběrka fotografií F, Fotografie barákové kolonie Na Rozkoši, kart. č. 16.

¹² Oesterreichische Staatsarchiv, Archiv der Republik, Kriegsflüchtlingsfürsorge, kart. 63, 64; SOkA Havlíčkův Brod, AM Německý Brod, Sběrka map a plánů, Plán barákové kolonie na Rozkoši (s příloženým popisem z roku 1921), sign. MP II./5.

a školní knihy v polském jazyce dodávalo ředitelství školního knihoskladu v Praze. Učitelé v uprchlických školách byli sami uprchlíky, kteří měli státní zkoušku a již dříve učili v Haliči a Bukovině. Učitelé školy bydleli ve třech učitelských barácích po dvaceti pokojích. Volný čas trávil děti v prostorách tábora nebo byly zaměstnávány lehčími pracemi v táborových provozních budovách nebo v ševcovské továrně. Rodiče dětí byli zaměstnáni ve dvou ševcovských továrnách, ve kterých byla vyráběna obuv z kousků kůže na dřevěných podešvích, dále v pavilonu pro šičky prádla nebo v provozně-technických budovách tábora, kterými byly například tři skladiště uhlí a dříví, spalovací pec na slámu, strojová prádelna, kovářské a zámečnické dílny, ve kterých se opravovaly vozy a prováděly úpravy pro tábor.¹³

Nemocní uprchlíci byli léčeni v přibližně 500 metrů na východ od tábora vzdálené Všeobecné veřejné okresní nemocnici císaře a krále Františka Josefa I. v Německém Brodě nebo ve dřevěných nemocničních objektech v prostorách tábora, kterými byl 1 velký chorobinec, 2 tuberkulózní pavilony, 1 velké lékařské ambulatorium, 1 malé ambulatorium, 1 pavilon pro rekonvalescenty a 1 pavilon lékařů. Ve zmiňovaném prostoru mezi táborem a nemocnicí byly postaveny také následující dřevěné objekty: 1 velký infekční pavilon, 2 malé infekční pavilony s objektem dezinfekce fekálií z infekčních pavilonů, 1 průchodní budova s dezinfekcí a byty pro lékaře, 1 dětský pavilon a 1 porodnice. Jako definitivní zděné pavilony byly při okresní nemocnici postaveny 1 expektační pavilon, 1 pavilon pro interní nemoci a nemocniční kuchyně a nemocniční prádelny. Pro udržení hygieny uprchlíků byly na západní straně tábora postaveny sprchové a vanové lázně s teplou vodou oddělené podle pohlaví.¹⁴

Celkově bylo jak v táboře, tak i v prostoru okresní nemocnice postupně postaveno 108 objektů pro zajištění péče o uprchlíky. Z důvodů požární ochrany, neboť většina budov v táboře byla dřevěných a riziko požáru bylo obrovské, byla v táboře postavena hasičská věž. Celý tábor byl oplocen, o bezpečnost a pořádek v táboře se staralo po padesáti mužích z řad četnictva a z vojska. Pro uprchlíky nedodržující táborová pravidla zde byla kárnice. Tábor celý byl kanalizován a zásobován filtrovanou vodou z nedalekého rybníka drátovny, který byl upraven pro tyto účely. Práce spojené s úpravou rybníka, stavbou filtrů, čerpací stanice, vodojemů a rozvodů potrubí prováděla firma Kress z Prahy. Dále byly pro případ nutnosti, pokud by nefungoval vodovod z rybníka, přímo v táboře u dětských školek vykopány dvě studny s pitnou vodou.

¹³ SOkA Havlíčkův Brod, AM Německý Brod, Uprchlíci z Přímoří a Tyrol (plány elektronického vedení, kanalizace v barákové kolonii pro vystěhovalce), inv. č. 2208, sign. 13 5/13, 1915-1918, kart. č. 426.

¹⁴ Oesterreichische Staatsarchiv, Archiv der Republik, Kriegsflüchtlingsfürsorge, kart. 63, 64.

Osvětlení tábora bylo elektrické, proud byl dodáván z elektrárny v Okrouhlici.¹⁵ Nejvyšší počet uprchlíků, kteří byli ubytováni v táboře o celkovém rozměru necelých 30 hektarů, byl 9684 osob.¹⁶ V pramenech se bohužel nezachovaly žádné konkrétní informace o počtu uprchlíků umístěných v táboře v jednotlivých měsících uvedeného období ani jejich rozložení podle pohlaví a věkových kategorií. Na základě prostudovaných pramenů však lze předpokládat, že mezi uprchlíky byli především starci, ženy a děti. Muži z řad uprchlíků byli podle příslušných ročníků a stanovených pravidel povoláváni do armády.

Všichni tito lidé se v táboře snažili žít podle možností normálním životem. Uzavírali sňatky, rodily se jim děti, a samozřejmě také umírali. V následující části se zaměřím právě na demografické aspekty pobytu uprchlíků v táboře: na sňatečnost, porodnost a úmrtnost.

V matrikách oddaných Židovské náboženské obce Německý Brod je zaznamenáno celkem 14 uzavřených sňatků mezi židovskými uprchlíky z Haliče a Bukoviny v období první světové války. Uprchlíci se ženili a vdávali pouze mezi sebou, nevyskytl se zde žádný sňatek s místními obyvateli, patrně pro zjevné sociální a kulturní rozdíly. U těchto zaznamenaných uprchlických sňatků není v matrice konkrétně uvedeno, zda byly tyto uprchlické páry umístěny v uprchlické obci Německý Brod nebo pocházely z uprchlického tábora v Německém Brodě. První sňatek židovských uprchlíků byl uzavřen 18. srpna 1916. U tohoto sňatku lze předpokládat, že byl uzavřen uprchlíky, kteří bydleli v Německém Brodě. Druhý sňatek byl uzavřen 6. února 1917 patrně již v uprchlickém táboře, stejně jako následujících dvanáct – sedm jich bylo uzavřeno 12. února 1917 a posledních pět 18. dubna 1917.¹⁷ Uprchlíky oddával místní německobrodský rabín doktor Lev Bertisch¹⁸ a svědčili si mezi sebou navzájem. Všichni snoubenci vstupovali do manželství jako svobodní. Nejmladšímu ženichovi bylo v době uzavření sňatku 33 let, nejmladší nevěstě 25 let, nejstaršímu ženichovi bylo 68 let, nejstarší nevěstě 70 let. Průměrný věk

¹⁵ SOkA Havlíčkův Brod, AM Německý Brod, Uprchlíci z Přímoří a Tyrol (plány elektronického vedení, kanalizace v barákové kolonii pro vystěhovalce), inv. č. 2208, sign. 13 5/13, 1915-1918, kart. č. 426.

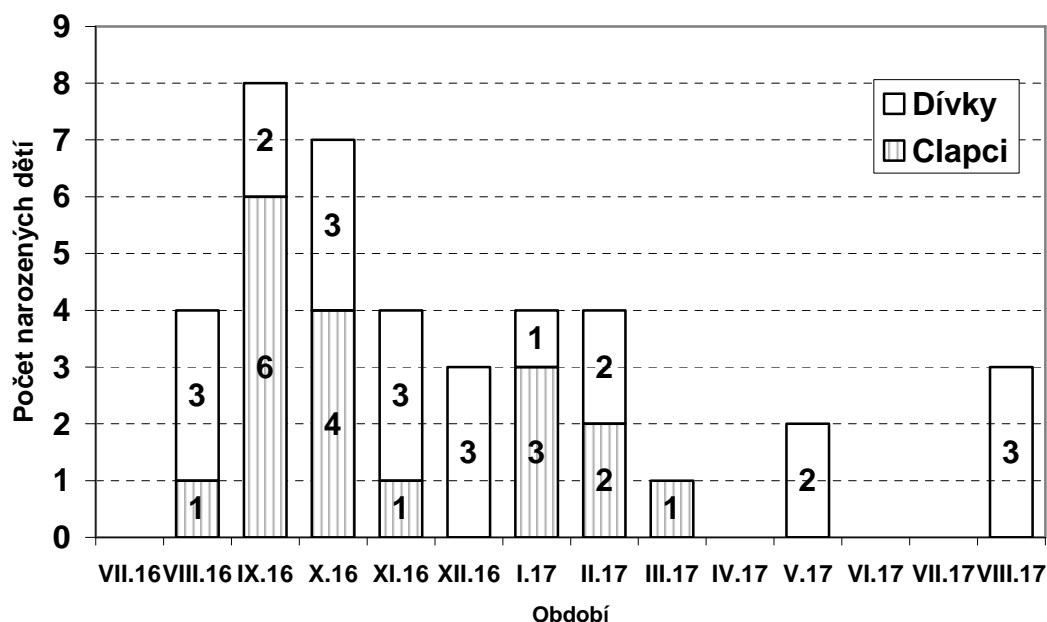
¹⁶ SOkA Havlíčkův Brod, AM Německý Brod, Sběrka map a plánů, Plán barákové kolonie na Rozkoši (s příloženým popisem z roku 1921), sign. MP II./5.

¹⁷ Národní archiv (dále NA), fond Matriky židovských náboženských obcí v Čechách a na Moravě (dále HBMa), Matrika oddaných Židovské náboženské obce v Havlíčkově Brodě, inv. č. 399.

¹⁸ Dr. Lev (Leo) Bertisch, narozen 3. 11. 1877, zemřel roku 1942 v Osvětimi. Rabínem německobrodské židovské náboženské obce v letech 1914-1942. Jiří FIEDLER – Daniel POLAKOVIČ, *Encyklopedie židovských náboženských obcí v Čechách a na Moravě, heslo Havlíčkův Brod*, Židovské muzeum v Praze, v digitální podobě, s. 4.

v době uzavírání sňatku byl u mužů 52 a u žen 49 let. Tito manželé byli s největší pravděpodobností již dříve oddáni ve své domovině pouze „rituelně“. Z tohoto důvodu neměli oddací listy, tedy úřední doklady o uzavření manželství.¹⁹ Takováto manželství byla pak po příjezdu do Čech rabíny ve většině židovských náboženských obcí označována jako nelegitimní a nově narozené děti zmíněných uprchlických párů jako nemanželské. Proto tito uprchlíci – rodiče a mnohdy i prarodiče – uzavírali kvůli legalizaci svých manželství sňatky podruhé v životě. V případech uzavřených sňatků mezi uprchlíky v barákovém táboře však nelze vyloučit ani tu možnost, že uprchlíci uzavírali sňatky poprvé v životě.²⁰

Obrázek 1. Počet dětí narozených židovským uprchlíkům v barákovém táboře v Německém Brodě v letech 1916–1917.

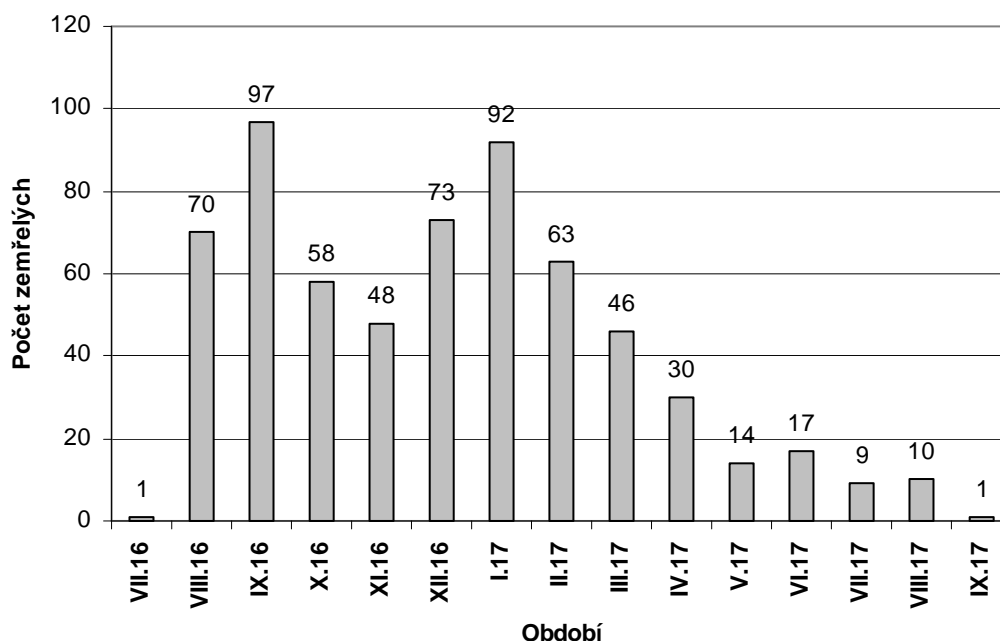

¹⁹ Tyto páry pocházely z ortodoxních částí jihovýchodní Haliče a severozápadní Bukoviny, kde sňatky uzavřely v letech 1875 až 1900. Platilo tu navíc uherské právo, které se, co se uzavírání manželství konfesně náboženských obyvatel týče, od rakouského práva lišilo. V benevolentnějších obcích byl původ dítěte uváděn jako „dle udání manželský“ nebo jako „rituelní“ a v závěrečné matriční kolonce „poznámky“ je uvedeno „Rodiče byli dříve pouze rituelně oddáni.“ Několik židovských obcí na neexistenci oddacích dokladů naopak vůbec nebralo zřetel a původ dětí byl označován jako manželský.

²⁰ NA, HBMa, Matrika oddaných Židovské náboženské obce v Německém Brodě, inv. č. 399.

Po dobu pobytu haličských a bukovinských Židů se v uprchlickém táboře v Německém Brodě narodilo v období července 1916 až srpna 1917 celkem 40 dětí uprchlíků. Děvčat se narodilo 22, chlapců 18 v uprchlickém táboře. Jako první se v uprchlickém táboře narodil chlapec Ascher Ansel 12. srpna 1916, jako poslední se narodilo děvče Ettl dne 18. 8. 1917. Nejvyšší porodnost byla v měsících září a říjnu 1916, ve kterých se postupně narodilo 8 a 7 dětí, uprchlice tedy přicházely do tábora ve vysokém stupni těhotenství.²¹

Obrázek 2. Počty zemřelých v uprchlickém táboře v Německém Brodě v letech 1916–1917

Dvacet jedna dětí mělo v matrice zapsán manželský původ, sedmnáct dětí původ nemanželský. U jednoho chlapce je uvedena poznámka „úplně nemanželské“, lze tedy předpokládat, že ostatní rodiče dětí s označeným nemanželským původem byly oddány pouze rituálně a uzavření sňatku nemohli doložit oddacím listem. U dvou dětí je v matriční kolonce legitimního původu pouze otazník. Děti uprchlíků z tábora se rodily v samotných obytných barácích,²² zde celkem 13 dětí, v okresní nemocnici v Německém Brodě 16 dětí a od ledna 1917 v nově postavené porodnici barákového tábora se narodilo deset dětí. Jen zde je

²¹ NA, HBMA, Matrika narozených Židovské náboženské obce v Německém Brodě, inv. č. 398.

²² V obytném baráku č. 2 se narodily 2 děti, v č. 15 jedno dítě, v č. 16 tři děti, v č. 21 jedno dítě, v č. 24 jedno dítě, v č. 25 jedno dítě, v č. 26 jedno dítě, v č. 35 jedno dítě a v č. 41 se narodilo 1 dítě.

v pěti případech zaznamenána i porodní babička. U jednoho z chlapců, který se narodil 26. září 1916, není uvedeno konkrétní místo narození. V uprchlickém táboře se nenarodilo ani jedno mrtvorozené dítě a nevyskytl se ani zde případ opakovaného porodu u uprchlic.²³

První uprchlík, čtyřletý chlapec zemřel v barákovém táboře dne 30. července 1916, příčinou úmrtí byly spalničky. Poslední uprchlík, sedmdesátiletý muž, zemřel v barákovém táboře 5. září 1917, příčinou smrti byla rakovina žaludku. V tomto období od konce července roku 1916 do začátku září roku 1917 zemřelo v barákovém táboře celkem 624 židovských uprchlíků, kteří pocházeli ze 79 % z Haliče a 21 % z Bukoviny. Příčinou tak vysokého počtu zemřelých v uprchlickém táboře byli především epidemie infekčních chorob, u dětí epidemie spalniček a spály, u dospělých epidemie skvrnitého tyfu.²⁴

Nejnižší úmrtnost uprchlíků v táboře byla v červenci roku 1916, na jehož konci uprchlíci do tábora přicházeli, a v červenci, srpnu a září roku 1917, kdy uprchlíci postupně z tábora odcházeli, tj. byli z tábora repatriováni do svých domovů nebo do jednotlivých uprchlických obcí v Čechách. Vysoká úmrtnost panovala mezi uprchlíky v táboře v srpnu, září a říjnu roku 1916 v období epidemie spalniček a spály, dále v zimním období na konci roku 1916 a v prvních třech měsících roku 1917 během epidemie skvrnitého tyfu. V období jarních měsíců roku 1917 úmrtnost již klesala, příčinou úmrtí byly především choroby dýchacího ústrojí, tuberkulóza a stařecká sešlost.²⁵

Nemoci epidemické a infekční²⁶ byly příčinou vysoké úmrtnosti mezi židovskými uprchlíky. Na spalničky zemřelo v barákovém táboře od prvního dne úmrtí dítěte 30. července 1916 – do posledního dne úmrtí dítěte 26. prosince 1916, tedy během pěti měsíců celkem 73 dětí, 44 chlapců a 29 dívek. Nejvíce dětí zemřelo v srpnu a v září, v srpnu 27 a v září 34 dětí. Průměrný věk zemřelých na spalničky byl u dětí – u chlapců i dívek – stejný, a to 2 roky a 2 měsíce,

²³ NA, HBMa, Matrika narozených Židovské náboženské obce v Německém Brodě, inv. č. 398.

²⁴ NA, HBMa, Matrika zemřelých Židovské náboženské obce v Německém Brodě, inv. č. 400.

²⁵ Tamtéž.

²⁶ Příčiny úmrtí u uprchlíků byly v této studii rozčleněny do následujících skupin: I. nemoci epidemické a infekční, II. celkové nemoci, III. choroby systému nervového a smyslových orgánů, IV. choroby oběhu krevního, V. choroby ústrojí dýchacího, VI. choroby ústrojí zažívacího, VII. nevenerické choroby ústrojí urogenitálního, VIII. choroby puerpální, IX., X. choroby kůže, vaziva a kostí a ústrojí pohybu, XI., XII. choroby raného věku a vrozená zrůdnost, XIII. stáří, XIV. zevní příčiny, XV. nemoci špatně definované. *Přirozená měna obyvatelstva v zemích Koruny české v letech první světové války 1914 až 1918*, Český statistický úřad 2005.

nejmladšímu, holčičce, byly tři měsíce, nejstarší byla opět dívka, tentokrát jedenáctiletá.

Ve stejném období, srpen až prosinec 1916, řádila mezi dětmi v táboře také epidemie spály. Nebyla již tak rozsáhlá jako epidemie spalniček, přesto od 7. srpna 1916 do 27. prosince 1916 zemřelo 30 dětí, 20 dívek a 10 chlapců. Opět nejvíce dětí zemřelo v srpnu a září, během obou měsíců po jedenácti dětech. Jejich průměrný věk byl 5 a půl roku, u dívek 5 a tři čtvrtě roku, u chlapců 5 a čtvrt roku, nejmladšímu dítěti, chlapci, bylo v době úmrtí 10 měsíců, nejstaršímu, opět chlapci, 17 let.

V období srpna 1916 až června 1917 propukla mezi uprchlíky epidemie skvrnitého tyfu. V barákovém táboře bylo zaznamenáno celkem 1087 onemocnění touto infekční chorobou, kterou přenáší veš šatní.²⁷ V uprchlickém táboře zemřelo na tyfus celkem 193 uprchlíků, 92 mužů a 101 žena. Průměrný věk zemřelých uprchlíků byl 44,5 let, u mužů 39,5 let, u žen 42 let. Jako první zemřel 7. srpna 1916 40letý uprchlík, jako poslední o tři roky starší muž 7. června 1917. Nejmladší zemřel na tyfus již 30. srpna 1916 čtyřletý chlapec, nejstarší osmdesátiletý vdovec zemřel 13. března 1917. Skvrnitým tyfem se nakazily také čtyři ošetřovatelky, z nichž dvě zemřely, dále zemřel jeden lékař a jeden sluha.²⁸ Přes vysoký počet nakažených skvrnitým tyfem v táboře se díky izolačním a bezpečnostním opatřením tato infekční nemoc nerozšířila v rozsáhlé míře mezi místní obyvatelstvo. Pouze u tří osob, které zemřely v okolních vsích Německého Brodu, byl příčinou úmrtí ve sledovaném období shledán skvrnitý tyfus.²⁹

Černý kašel byl v měsících srpen a září roku 1916 příčinou úmrtí u třech dětí. Na tuberkulózu zemřelo od 6. srpna 1916 do 23. srpna 1917 celkem 68 uprchlíků, z nichž bylo 33 mužského a 35 ženského pohlaví. Jako první zemřel na tuto chorobu i nejmladší uprchlík 4měsíční chlapec, nejstarším uprchlíkům (muž a žena) bylo v době úmrtí 85 let.

²⁷ František ZAHRADNICKÝ, *Všeobecná veřejná okresní nemocnice v Německém Brodě v desetiletí od 1. ledna 1913 do 31. prosince 1922 s přehledem činnosti v době 25 let od r. 1898 do r. 1922*, Německý Brod 1924.

²⁸ Kazimíra Sekyrková, řeholní sestra III. řádu sv. Františka Serafínského, ošetřovatelka v okresní nemocnici, zemřela 7. 12. 1916. Jiří Hucl, sluha v okresní nemocnici, zemřel 24. 12. 1916. Marie Štěpánková, sestra Kassiana III. řádu sv. Františka Serafínského, ošetřovatelka v okresní nemocnici, zemřela 7. 4. 1917. MUDr. Jan Tupach, lékař v barákové kolonii v Německém Brodě, zemřel 12. 4. 1917. Státní oblastní archiv v Zámrsku, Matriky východních Čech, Matrika zemřelých Německý Brod – město, 1915 – 1923, sign. 5894, inv. č. 2026.

²⁹ Tamtéž.

Tabulka 1. Zemřelí v uprchlickém táboře v Německém Brodě v letech 1916–1917 podle příčin úmrtí a věku zemřelého

Příčina úmrtí	Celkem	Muži	Ženy	Z toho ve věku									
				0	1–4	5–9	10–14	15–19	20–29	30–39	40–49	50–79	80+
I. Nemoci epidemické a infekční	378	175	203	15	82	40	12	17	13	41	60	95	3
z toho: střevní tyf	194	80	114	-	1	4	3	10	8	32	52	83	1
spalničky	81	46	35	6	60	11	3	-	-	1	-	-	-
spála	31	13	18	4	7	16	2	2	-	-	-	-	-
černý kašel	3	2	1	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-
chřipka s komplikacemi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
tuberkulóza (veškerá)	68	33	35	5	11	8	4	5	5	8	8	12	2
II. Celkové nemoci	5	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-
z toho: rakovina nebo zhoub. nádory	5	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-
III. Choroby systému nervového a smysl. orgánů	13	4	6	-	4	3	1	-	-	-	2	3	-
z toho: zánět mozkových blan	8	1	6	-	4	3	1	-	-	-	-	-	-
mozková mrtvice	5	3	2	-	-	-	-	-	-	-	2	3	-
IV. Choroby oběhu krevního	17	8	9	-	2	1	-	-	2	-	2	10	-
V. Choroby ústrojí dýchacího	68	37	31	8	43	3	2	-	-	-	2	10	-
z toho: zánět plic	58	33	25	6	38	3	-	-	-	-	1	10	-
VI. Choroby ústrojí zažívacího	22	11	11	4	10	2	-	-	1	-	1	4	-
z toho: žaludeční a střevní katar	15	9	6	4	9	1	-	-	-	-	1	-	-
VII. Nevener. choroby ústrojí urogenitálního	24	16	8	-	6	2	4	2	-	1	2	7	-
z toho: zánět ledvin	22	15	7	-	6	1	4	2	-	1	2	6	-
VIII. Choroby puerpální	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
IX., X. Choroby kůže, vaziva, kostí a ústrojí pohybu	3	2	1	-	-	1	-	-	-	-	-	2	-
XI., XII. Choroby raného věku a vrozená zrudnost	24	12	12	9	13	2	-	-	-	-	-	-	-
XIII. Stáří	49	27	22	-	-	-	-	-	-	-	-	40	9
XIV. Zevní příčiny	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-
XV. Nemoci špatně definované	14	6	8	-	5	2	1	-	3	-	1	2	-

Tabulka 2. Zemřelí v uprchlickém táboře v Německém Brodě v letech 1916–1917 podle příčin úmrtí a data úmrtí

Příčina úmrtí	1916						1917								
	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
I. Nemoci epidemické a infekční	1	44	57	30	26	45	51	47	32	14	5	5	4	6	-
z toho: střevní tyf	-	4	5	13	20	31	45	39	24	11	1	1	-	-	-
spalničky	1	28	33	10	-	5	2	1	1	-	-	-	-	-	-
spála	-	9	12	4	3	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-
černý kašel	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
chřipka s komplikacemi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
tuberkulóza (veškerá)	-	2	5	3	2	7	4	6	7	3	4	4	4	6	-
II. Celkové nemoci	-	2	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
z toho: rakovina nebo zhoubné nádory	-	2	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
III. Choroby systému nerv. a smysl. orgánů	-	2	1	2	1	1	2	-	2	1	1	-	-	-	-
z toho: zánět mozkových blan	-	2	-	2	1	-	1	-	-	1	1	-	-	-	-
mozková mrtvice	-	-	1	-	-	1	1	-	2	-	-	-	-	-	-
IV. Choroby oběhu krevního	-	1	1	2	2	1	1	1	4	-	1	2	-	1	-
V. Choroby ústrojí dýchacího	-	12	14	3	5	4	8	6	5	6	2	3	-	-	-
z toho: zánět plic	-	11	14	3	3	4	7	4	4	4	2	2	-	-	-
VI. Choroby ústrojí zažívacího	-	4	6	2	2	3	2	-	-	1	-	2	-	-	-
z toho: žaludeční a střevní katar	-	4	6	2	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
VII. Nevenoric. choroby ústrojí urogenitálního	-	1	1	1	5	5	2	2	-	2	1	1	1	2	-
z toho: zánět ledvin	-	1	1	1	5	5	1	1	-	2	1	1	1	2	-
VIII. Choroby puerpální	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
IX., X. Choroby kůže, vaziva, kostí a ústrojí pohybu	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-
XI., XII. Choroby ran. věku a vrozená zrudnost	-	1	8	3	2	2	3	1	-	2	-	1	1	-	-
XIII. Stáří	-	3	8	7	2	6	7	4	2	2	4	2	2	-	-
XIV. Zevní příčiny	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-
XV. Nemoci špatně definované	-	-	2	2	2	3	2	-	1	-	-	-	1	1	-

Pět uprchlíků, dva muži a tři ženy, zemřelo ve věku od 57 do 74 let na rakovinu.³⁰ Na zánět mozkových blan zemřelo osm uprchlíků v dětském věku, mozková mrtvice byla příčinou úmrtí u pěti dalších zemřelých, jejichž věk

³⁰ Jeden případ blíže nedefinované rakoviny, dva případy rakoviny žaludku a dva případy rakoviny pobřišnice.

přesahoval 45 let. Na choroby krevního oběhu zemřelo 17 uprchlíků. Vysoká úmrtnost panovala v táboře také díky onemocnění dýchacího ústrojí jako zápal plic, rozedmy plic, záněty průdušek atd., na něž zemřelo celkem 68 osob – v 58 případech byl příčinou úmrtí zánět plic, z nichž 47 zemřelo v dětském věku průměrného stáří 2 let a čtyř měsíců. Choroby zaživacího ústrojí byly příčinou úmrtí u 22 osob, z toho žaludečním a střevním katarom trpělo 15 uprchlíků. Dvacet dva uprchlíků zemřelo na zánět ledvin. Na dětské choroby jako například křivice, psotník, zánět středního ucha zemřelo 24 dětí. Příčinou úmrtí u ostatních uprchlíků byly nemoci špatně definovatelné. V jednom případě byl jako příčina úmrtí diagnostikován u 58letého muže posttraumatický syndrom.³¹

Kojenecká úmrtnost a dětská úmrtnost

V kojeneckém věku zemřelo 53 dětí, tj. 8,65 % z celkového počtu zemřelých uprchlíků v barákovém táboře. Procentuální výpočet kojenecké úmrtnosti vzhledem k počtu narozených v uprchlickém táboře nelze vypočítat. Úmrtnost dětí v kojeneckém věku byla nejvyšší hned v prvních měsících po příchodu uprchlíků do tábora, v srpnu 1916 zemřelo 8 dětí a v září 20 dětí ve věku do jednoho roku. Příčinou úmrtí byla především epidemická onemocnění spalničkami a spálou. Tyto děti, stejně jako mnohé zemřelé později, se narodily ještě ve své domovině nebo během útěku do vnitrozemí monarchie. V dětském věku zemřelo 278 dětí, tj. 44,55 % z celkového počtu zemřelých uprchlíků v barákovém táboře.

Tabulka 3. Počty zemřelých dětí ve věku do 1 roku

Pohlaví	0–2 dny	0–6 dnů	0–28 dní	29 dní – 1 rok	Celkem
celkem	-	2	4	49	53
chlapci	-	2	4	32	36
dívky	-	-	-	17	17

Tabulka 4. Počty zemřelých dětí ve věku do 14 let

Pohlaví	0 let	1–4 roky	5–9 let	10–14 let	0–14 let
celkem	53	149	56	20	278
chlapci	36	74	21	10	141
dívky	17	75	35	10	137

Pohřbívání uprchlíků

Při tak vysoké úmrtnosti mezi uprchlíky bylo velice brzy nutné najít vhodné místo, kde by bylo možno uprchlíky pohřbívat. Státní baráková správa počítala

³¹ Podrobněji viz níže uvedené tabulky. NA, HBMA, Matrika zemřelých Židovské náboženské obce v Německém Brodě, inv. č. 400.

již při vzniku uprchlického tábora se vznikem nového hřbitova a starala se, aby opatřila zvláštní hřbitov pro uprchlíky, a to nejprve vedle obecního hřbitova a později vedle židovského hřbitova. Proti prvnímu byly zástupci zemské správní komise království českého, proti druhému návrhu pak zástupci německobrodské obce. Díky této nevyřešené situaci byli židovští uprchlíci pohřbíváni na hřbitově německobrodské židovské náboženské obce.³² Dne 20. prosince 1916 bylo komisionálně zjištěno, že je na tomto hřbitově ještě místo pouze pro 202 hrobů pro dospělé a 47 hrobů pro děti. Část těchto volných míst byla již zakoupena pro hroby členů německobrodské židovské náboženské obce a část musela být zachována pro její další členy. Vzhledem k tomu, že úmrtnost mezi uprchlíky od 25. července 1916, kdy byl tábor osídlen, dosáhla díky epidemiím infekčních chorob bezmála 300 osob a předpokládalo se, že tyto epidemie úmrtnost ještě zvýší, bylo komisí složenou ze zástupců barákového tábora, městského úřadu, okresního hejtmanství, okresního lékaře a představitelů židovské náboženské obce konstatováno, že tento hřbitov nedostačuje a bude muset být vytvořen hřbitov nový.³³ Dne 22. prosince 1916 předseda pohřebního bratrstva Chevra kadiša z Německého Brodu oficiálně ukončil pohřbívání uprchlíků na hřbitově,³⁴ do uvedeného dne jich zde bylo pohřbeno celkem 332.³⁵

O zřízení zvláštního hřbitova se dále vyjednávalo a hledal se pozemek, kde by mohl být hřbitov zřízen. Zemský výbor trval na tom, aby mu byl případný nový hřbitov po ukončení jeho užívání vrácen jako prostý pozemek, což znamenalo, že by musely být vykopány všechny mrtvolky, což však odporuje ustanovením židovského ritu. Zřízení hřbitova bylo díky tomu oddáleno a správa baráků žádala, aby mohla pohřbívát na obecním hřbitově, kde by byla uprchlíkům vyčleněna určitá část. Z obavy, aby k tomu nedošlo, byl hledán další pozemek. Ve středu 3. ledna 1917 se na pozemku katastru č. 884 ve vzdálenosti 2,5 km severně od hlavního německobrodského náměstí konalo zasedání k jednání o vytvoření uprchlického hřbitova, kterého byli přítomni zástupci okresního hejtmanství, města, správy baráků a majitelé sousedních pozemků. Na pozemku byly nejprve vykopány sondy do půdy kvůli zjištění úrovně spodní vody a následným stanovením polohy hřbitova. Část pozemku zabraná pro hřbitov byla oplocena jednoduchým tyčkovým plotem. Při vstupu na pozemek

³² Hřbitov německobrodské židovské náboženské obce byl založen roku 1888 na severní straně Ledečské ulice cca 800 m od dnešního Havlíčkova náměstí, dodnes je na něm zachováno 118 náhrobků uprchlíků z Haliče a Bukoviny z období let 1915–1918.

³³ SOkA Havlíčkův Brod, AM Německý Brod, Hřbitov pro válečné uprchlíky, 1916 – 1917, inv. č. 2031, sign. 7 4/54, kart. č. 344.

³⁴ Jiří FIEDLER – Daniel POLAKOVIČ, *c.d.*, s. 6.

³⁵ NA, HBMa, Matrika zemřelých Židovské náboženské obce v Německém Brodě, inv. č. 400.

byla ještě před hřbitovním plotem vyčleněna část pozemku pro otáčení hřbitovních povozů. Samotný hřbitov o velikosti 25x25 metrů byl osázen stromy, které vybrala správa baráků. Ta také vypracovala hřbitovní plán, kde byly vyznačeny tzv. pořady hřbitovní, místa pro zakládání hrobů, byly vyznačeny hřbitovní cesty, místa pro dospělé a děti. Dále bylo ujednáno, že se na hřbitově nebude z hygienických a bezpečnostních důvodů zakládat studna a že na hřbitově nebude bydlet hrobník. Náhrobky byly prostého, tzv. patníkového typu s levným, mělkým rytím písma, které bylo zvýrazněno tmavou barvou. Na některých náhrobcích byla připevněna nápisová destička. Mnoho hrobů bylo bez náhrobku jen se zabodnutým železným číslem.³⁶ Bylo zde pohřbeno přibližně 290 uprchlíků z barákového tábora.³⁷

Vztahy mezi německobrodskými obyvateli a židovskými uprchlíky z barákového tábora nebyly nikterak příznivé. Stížností na židovské uprchlíky přibývalo. V polovině února roku 1917, tedy půl roku po příchodu uprchlíků a v době epidemie skvrnitého tyfu, byl zjištěn v Německém Brodě případ tohoto infekčního onemocnění u dělníka Václava Marka, který pracoval v barákovém táboře. Ve městě se mezi dětmi, stejně jako mezi dětmi uprchlíků, vyskytla spála. Podle místních obyvatel se obávané infekční nemoci roznesly ve městě proto, že váleční uprchlíci z tábora, kde „infekční nemoci – zejména spalničky, spála a skvrnitý tyfus již delší dobu trvají, mají vzdor stížnostem a protestům městské správy zcela volný styk s městským i venkovským obyvatelstvem. Každého dne sta válečných uprchlíků přichází z tábora do města, kupují v místních obchodech, žebrají neodbytně po domech zvláště o lístky na potraviny, tlačí se s ostatním obyvatelstvem před trafikami při prodeji doutníků a vůbec za dne ve městě se zdržují a v okolních venkovských obcích, kam docházejí nakupovat. Za těchto poměrů je přirozené, že infekce z tábora byla přenesena do města.“ Městská rada žádala a trvala na základě jednomyslného usnesení ze dne 16. 2. 1917 na tom, aby bylo ze zdravotních důvodů a na tak dlouho, pokud v barákovém táboře v Německém Brodě budou infekční nemoci, zakázáno válečným uprchlíkům vycházet z tábora.³⁸

Na městský úřad přišly v únoru roku 1917 stížnosti, že se na novém hřbitově pro válečné uprchlíky z barákového tábora pochovávají mrtvoly maximálně do hloubky 1,30 m, na rakve se kladou znečištěné a nedezinfikované slamníky, které jsou následně od povrchu půdy vzdáleny pouze 50 centimetrů. Takové pohřbívání v době teplejšího počasí a dešťů během rozšíření

³⁶ Jiří FIEDLER – Daniel POLAKOVIČ, *c.d.*, s. 7.

³⁷ NA, HBMA, Matrika zemřelých Židovské náboženské obce v Německém Brodě, inv. č. 400.

³⁸ SOkA Havlíčkův Brod, AM Německý Brod, Hřbitov pro válečné uprchlíky, 1916–1917, inv. č. 2031, sign. 7 4/54, kart. č. 344.

epidemických chorob nevyhovovalo hygienickým normám, navíc, jak pisatel stížnosti městský lékař Josef Novotný psal: „... příbuzní se v pláči a ve svém hoři vrhají na rakve, které líbají a objímají, poté do města odcházejí a mezi místním obecnstvem se volně pohybují a v přímý styk s ním vcházejí...“ Správa baráků na stížnost odpověděla, že za normálních povětrnostních poměrů byly na hřbitově hroby kopány vždy do hloubky 2 metrů, vzhledem k velkým mrazům, které v uvedené době panovaly, kopaly se hroby průměrně na hloubku 1,70 m a nikoliv pouze na 1,30 m. Část vykopaných hrobů se chránila proti promrznutí přes noc slamníky, před tím však dezinfikovanými a nikoliv znečištěnými, za účelem snadnějšího odkopu na druhý den. Informace, že by se slamníky kladly na rakve a pak hlínou zaházely, nebyla podle správy baráků pravda. Při pohřbech zemřelých skvrnivkou a po dobu, co mrtvolý ležely v umrlčí komoře, byl přístup k nim příbuzným zakázán. Naproti tomu žádala správa baráků, aby město uvedlo přístupovou cestu ke hřbitovu do dobrého sjízdného stavu, jak při dřívějších jednáních několikrát slíbilo.³⁹

Po vzniku hřbitova si obyvatelé Brzorádovy třídy v Německém Brodě také stěžovali na pohřby židovských uprchlíků z infekčních pavilonů u barákového tábora. Podle nich byly primitivní židovské rakve na dvoukolovém vozíku odváženy nikoliv přímou a nejkratší cestou kolem města na židovský hřbitov, ale byly vezeny nejprve do centra města a odtud Brzorádovou třídou oklikou kolem katolického hřbitova na hřbitov pro uprchlíky, kterému se dodnes říká tyfový.⁴⁰

Díky situaci na východní frontě byli uprchlíci repatriováni do svých domovů a na uvolněná místa v uprchlických obcích byli instradováni uprchlíci z barákových táborů. Z německobrodského tábora, jehož provozování bylo pro stát finančně velice nákladné, odešli židovští uprchlíci na konci srpna roku 1917.

V roce 1918 byla dána polovina tábora k dispozici Českému srdci pro pražské děti, které zde kvůli zotavení střídavě trávili celé léto.⁴¹ V roce 1919 byla polovina tábora nadále obývána dětmi, druhá polovina byla obsazena vojskem. O rok později bylo započato s odprodáváním objektů v táboře meziministerskou komisí v Praze. Pavilon porodnice byl proto postoupen okresnímu úřadu pro péči o invalidy a Masarykově lize proti tuberkulóze, zděné budovy byly přiřčeny k okresní nemocnici. Na pozemku tábora, na stejném půdorysu

³⁹ SOkA Havlíčkův Brod, AM Německý Brod, Hřbitov pro válečné uprchlíky, 1916–1917, inv. č. 2031, sign. 7 4/54, kart. č. 344.

⁴⁰ SOkA Havlíčkův Brod, AM Německý Brod, Hřbitov pro válečné uprchlíky, 1916–1917, inv. č. 2031, sign. 7 4/54, kart. č. 344.

⁴¹ SOkA v Havlíčkově Brodě, AM Havlíčkův Brod, Pamětní kniha Německého Brodu, inv. č. 3772. Ladislav MACEK, Pavel ROUS, Zina ZBOROWSKÁ, *Historický kalendář Havlíčkova Brodu do roku 1945*, Havlíčkův Brod 1999, s. 85.

s využitím jeho veškerých technických sítí, tedy vodovodů, kanalizace a elektřiny, byl postaven a svoji léčebnou činnost v roce 1924 zahájil Ústav pro choromyslné, který svému účelu slouží dodnes jako Psychiatrická léčebna Havlíčkův Brod.⁴²

Závěr

Již od počátku první světové války byly v důsledku bojů na východní frontě nuceny statisíce židovských rodin z Haliče a Bukoviny opustit svoje bydliště. Ať již prchaly dobrovolně, nebo pod dohledem státních úřadů, směřovaly jejich cesty do vnitrozemí monarchie. Zde byla vytvořena síť uprchlických táborů a uprchlických obcí, ve kterých byl uprchlíkům po dobu jejich útěku určen pobyt. V Čechách byl jediným uprchlickým táborem pro Židy z Haliče a Bukoviny barákový tábor v Německém Brodě, v němž byla uprchlíkům v období od konce července roku 1916 do začátku září 1917 zajištěna pod dohledem státní barákové správy veškerá péče. V oploceném, kanalizovaném a elektřinou osvětleném táboře bylo celkově postaveno 108 objektů. Uprchlíci byli hromadně ubytováni v 53 dřevěných obytných barácích. Bylo jim zaopatřeno ošacení a stravování. Díky špatné zásobovací situaci nedostačovaly potraviny pro uprchlíky, kteří neustále trpěli hladem. Pro děti uprchlíků byly postaveny dvě školky a jedna velká škola. Učiteli byli sami uprchlíci, kteří dříve učili v Haliči a Bukovině. Rodiče dětí byli zaměstnáváni ve dvou ševcovských továrnách v táboře nebo v jeho technických provozovnách. Pokud uprchlíci onemocněli, byla jim poskytnuta lékařská péče v okresní nemocnici v Německém Brodě nebo ve zděných a dřevěných nemocničních objektech tábora. Aby se zabránilo šíření infekčních chorob, byli uprchlíci hned po svém příjezdu, ale i během svého pobytu v táboře, dezinfikováni a nabádáni k důkladné hygieně. Nejvyšší počet uprchlíků, kterými byli především starci, ženy a děti, ubytovaných v táboře byl 9684 osob, čímž byla naplněna desetitisícová kapacita tábora. Všichni tito lidé se snažili přizpůsobit pobytu v barákovém táboře a žít podle možností normálním životem. Rodily se jim děti, uzavírali sňatky a umírali. Vysokou úmrtnost mezi uprchlíky zapříčinily hlavně epidemie spalniček, spály a skvrnitého tyfu. Zemřelí byli pohřbíváni na hřbitově Židovské náboženské obce v Německém Brodě a od začátku roku 1917 na uprchlickém hřbitově za městem. Díky situaci na východní frontě byli uprchlíci repatriováni do svých domovů nebo na uvolněná místa v uprchlických obcích v Čechách. Z německobrodského tábora odešli poslední židovští uprchlíci začátkem září roku 1917.

⁴² SOkA v Havlíčkově Brodě, AM Havlíčkův Brod, Pamětní kniha Německého Brodu, inv. č. 3772.

Po dobu ročního pobytu židovských uprchlíků panovaly v přeplněném táboře pro uprchlíky nelidské podmínky – mezi nimi nejvíce neustálý hlad, v chladných měsících zima a obrovská obava před nemocemi. Přestože se baráková správa snažila pod dohledem státních úřadů uprchlíkům zajistit vhodné životní podmínky, patřil uprchlický tábor v Německém Brodě nejen podle hodnocení samotných uprchlíků k těm nejhorším. Situaci v táboře popsal jeden z uprchlíků ve svém dopise z října roku 1916: „... z důvodů stravování vznikají každý den nová onemocnění, která jsou barákovou správou tábora označována z 80 % za oběti epidemií. Jak velký bude počet obětí v nadcházející velice mrazivé zimě? Naše baráková správa již nyní bez pochybností zastírá, jak hrozný skvrnitý tyfus může být. Ne, hlad a zima budou pro nás v hořkých případech příčinou toho, že budeme ztraceni, že zde zanecháme život. Bylo by lepší přenechat nás osudu domova! ... Majetek a jmění můžeme obětovat, ale život by nám měl být ponechán.“⁴³

⁴³ Walter MENTZEL, *Kriegsflüchtlinge in Cisleithanien im Ersten Weltkrieg*, Universität Wien, 1997, s. 325.

Summary

The Refugee Camp for Jews from Galicia and Bukovina in Německý Brod in 1916/1917

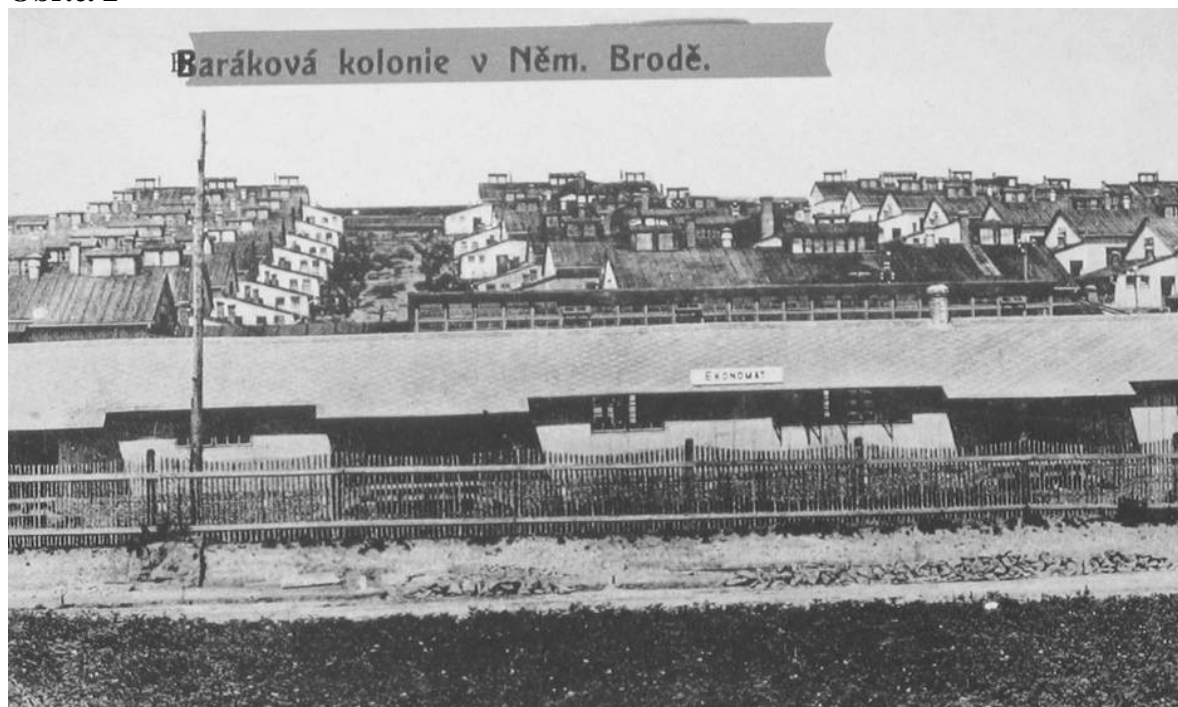
From the start of the First World War hundreds of thousands of Jewish families were driven out of their homes in Galicia and Bukovina as a result of fighting on the eastern front. Whether they fled voluntarily or under the supervision of state officials, they tended to migrate towards the centre of the monarchy. A network of refugee camps and settlements were set up and accommodated Jews from Galicia and Bukovina for their duration of their displacement. In Bohemia, one such refugee camp for Jews from Galicia and Bukovina was based in Německý Brod, where from the end of July 1916 to the start of September 1917 refugees were provided with complete care under the supervision of the State Encampment Administration. A total of 108 buildings were built in the camp, which was fenced in and equipped with a sewage system and electric lighting. The refugees were given mass accommodation in 53 wooden residential buildings. They were provided with food and clothing. Owing to problems securing supplies, there was never enough food for the refugees, and they often suffered from hunger. Two kindergartens and one school were built for the children of the refugees. Refugees who had previously taught in Galicia and Bukovina worked as the teachers. The children's parents worked in one of the two shoe factories in the camp or in the camp's service facilities. If the refugees fell ill they were provided with medical care in the district hospital in Německý Brod or in the brick and wooden hospital buildings at the camp. To prevent the spread of infectious disease the refugees were disinfected immediately upon their arrival and after and urged throughout their stay to maintain good hygiene. The highest number of refugees, most of whom were elderly people, women, and children, accommodated at the camp was 9684 people, which was almost the total capacity of the camp. In the spring of 1917 there were thirteen weddings between refugees. Between July 1916 and August 1917 forty children were born to refugees. During the same period 624 Jewish refugees died at the camp, 79% of whom were from Galicia and 21% from Bukovina. The high mortality rate among refugees was the result of epidemics of measles, scarlet fever, and typhoid fever. The dead were buried at the cemetery of the Jewish community in Německý Brod and from the start of 1917 at the refugee cemetery outside the town. In connection with the situation on the eastern front, the refugees were repatriated to their homes or to available space in refugee communities in Bohemia. The last Jewish refugees left the camp in Německý Brod at the start of September 1917.

Obr. č. 1

Technický plán barákového tábora, SOkA Havlíčkův Brod, AM Německý Brod, Uprchlíci z Přímoří a Tyrol (plány elektronického vedení, kanalizace v barákové kolonii pro vystěhovalce), inv. č. 2208, sign. 13 5/13, 1915–1918, kart. č. 426.

Obr.č. 2

Pohled na barákovou kolonii v Německém Brodě, SOkA Havlíčkův Brod, AM Německý Brod, Sběrka fotografií F, Fotografie barákové kolonie Na Rozkoši, kart. č. 16.

Obr. č. 3

„Židé v kaftanech“, SOkA Havlíčkův Brod, AM Německý Brod, Sběrka fotografií F, Fotografie barákové kolonie Na Rozkoši, kart. č. 16.

Obr. č. 4

Ženich a nevěsta, SOkA Havlíčkův Brod, AM Německý Brod, Sběrka fotografií F, Fotografie barákové kolonie Na Rozkoši, kart. č. 16.

POVÁLEČNÉ SOUPISY OBYVATELSTVA A SČÍTÁNÍ LIDU 1950 V ČESKOSLOVENSKU V KONTEXTU ZJIŠŤOVÁNÍ NÁRODNOSTI OBYVATEL A SE ZOHLEDNĚNÍM NÁLEZŮ NEJVYŠŠÍHO SPRÁVNÍHO SOUDU¹

Petra Berrová

Post-war Population Counts and the Population Census of 1950 in the Context of Surveying the Nationality of the Population and in Reference to Findings of the Supreme Administrative Court

The article deals with statistical surveys of the population of Czechoslovakia after the Second World War. These included the Population Count for Rations (Súpis zásobovaných osôb), which was carried out in Slovakia in 1946, and the Population Count by Profession (Soupis obyvateľstva podľa povolání), which was not carried out until 1947, and the first post-war Population Census, conducted in 1950. The article also contains information on selected findings of the Supreme Administrative Court in Prague that pertained to determining the nationality of the population after 1945. Alongside the legal background to the statistical surveys, the article also goes over the circumstances that affected the course of the surveys. The author presents a list of survey indicators and the basic results of the statistical surveys. After the Second World War the Supreme Administrative Court in Prague had to occupy itself with defining the phrase ‘persons of German or Hungarian nationality’ used in the decree rules without any exact definition, and it had to deal with disputes over the nationality of persons as a result of the application of the Beneš Decrees. Selected findings of the Supreme Administrative Court on this issue are presented at the end of the article.

Historická demografie, 2008,32: 151–174

Úvod

Podle prvorepublikové legislativy se další sčítání lidu mělo uskutečnit v roce 1940.² K jeho konání však na území Protektorátu Čechy a Morava nedošlo.³ Jen

¹ Příspěvek navazuje na článek publikovaný v minulém čísle *Historické demografie* (HD 31, 2007, s. 147–210).

² § 1 zákona ze dne 17. března 1927 o sčítání lidu. In: *Sbírka zákonů a nařízení státu*

na území odtrženého československého pohraničí proběhlo podle říšskoněmeckých právních předpisů k 17. květnu 1939 sčítání lidu, povolání a závodů.⁴ Řádné sčítání lidu se uskutečnilo až po skončení druhé světové války a zahrnovalo také soupis zemědělských, průmyslových a živnostenských závodů. Před tím byly na území českých zemí a na Slovensku realizovány dva na sobě nezávislé soupisy obyvatel.

Soupisy obyvatelstva – 1946 a 1947

I když bylo po skončení druhé světové války třeba získat základní data o obyvatelstvu, od realizace sčítání lidu se pro finanční a časovou náročnost jeho přípravy, provedení a zpracování upustilo. Pouze se uskutečnily na území obnoveného Československa dva na sobě obsahově i organizačně nezávislé soupisy obyvatelstva.⁵ Řádné sčítání lidu po osvobození republiky proběhlo až v roce 1950.

Na Slovensku byl Státním plánovacím a statistickým úřadem se sídlem v Bratislavě proveden *Súpis zásobovaných osôb* ke dni 4. října 1946. Právním základem soupisu byla Vyhláška pověřence pro výživu a zásobování ze dne 17. září 1946, č. 168, o evidenci zásobovaných osob, vydaná na základě zmocňovacího zákona č. 100/1942 Sl. z. a § 1 nařízení č. 41/1946 Sb. n. SNR.⁶ Obsah slovenského soupisu byl značně omezený. O sčítaných osobách bylo zjišťováno pouze: jméno a příjmení, rok narození, rodinný stav, povolání a druh podniku, kde bylo povolání vykonáváno. Publikované výsledky soupisu⁷ měly poskytnout údaje především o zdejších pracovním trhu a měly vést ke zpřesnění evidence zásobovaného obyvatelstva.

V českých zemích byl uskutečněn *Soupis obyvatelstva podle povolání* až v roce 1947. K posunu termínu konání o více než půl roku později oproti slovenskému soupisu došlo hlavně v důsledku odsunu německého obyvatelstva a následného osídlování pohraničí. Ačkoliv ještě nebyl odsun Němců ukončen,⁸ bylo

Československého, roč. 1927, částka 26, č. 47, s. 405.

³ Více viz Petra BERROVÁ, *Střípky z historie sčítání lidu*. Demografie, 2008, 50, s. 44–48.

⁴ Více viz Petra BERROVÁ, *Střípky z historie sčítání lidu II*. Demografie, 2008, 50, s. 129–134.

⁵ V českých zemích bylo sčítáno veškeré přítomné obyvatelstvo, na Slovensku pouze civilní přítomné obyvatelstvo.

⁶ *Soupisy obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947*. 1. vyd. Praha: SÚS, 1951, 561 s., s. 8.

⁷ Výsledky soupisu jsou obsaženy v publikaci *Povolanie obyvateľstva na Slovensku podľa súpisu civilného obyvateľstva zo dňa 4. októbra 1946*. 1. vyd. Bratislava: ŠPŠÚ, 1947, 409 s.

⁸ Podle některých odhadů v rámci tzv. divokého odsunu, který probíhal bezprostředně po skončení druhé světové války, bylo z Československa vysídleno více než 600 tisíc Němců.

rozhodnuto soupis provést a termín konání byl stanoven na 22. května 1947. Při určení data se vycházelo z požadavku zpracování výsledků do konce roku 1947 a zřetel byl brán také na dvouměsíční intervaly, ve kterých se tehdy vydávaly potravinové lístky.⁹ Soupis byl proveden na základě Vyhlášky předsedy vlády ze dne 12. dubna 1947,¹⁰ vydané podle § 13 vládního nařízení ze dne 28. listopadu 1919, č. 634 Sb. z. a n., o složení, kompetenci a způsobu jednání Statistické rady státní. Český soupis se od slovenského lišil nejen termínem konání, ale i obsahem. Při Soupisu obyvatelstva podle povolání bylo u sčítaných osob zjišťováno: jméno a příjmení, rodinné poměry (tj. příbuzenský nebo jiný poměr k přednostovi domácnosti), datum narození, pohlaví, místo pobytu dne 1. května 1945, hlavní povolání a postavení v něm, výměra zemědělské půdy v ha, na níž sčítaný hospodaří, u zaměstnanců jejich zaměstnavatel, dále, kde je sčítaný pojištěn pro případ stáří a má-li sčítaný důchod nebo rentu a jakého druhu. Výsledky soupisu měly především poskytnout aktuální data o počtu obyvatel podle pohlaví (viz tab. 1), věku, povolání a sociální příslušnosti pro potřeby Ministerstva sociální péče pro přípravu zákona o národním důchodovém pojištění.¹¹

Soupis zahrnoval veškeré obyvatelstvo přítomné v rozhodném okamžiku (tj. o půlnoci z 22. na 23. května 1947) na území českých zemí. Při soupisu bylo užito Soupisového archu (viz obrazovou přílohu), který vyplňoval majitel bytu, v jeho nepřítomnosti jiný dospělý člen rodiny.¹² Vyplněné soupisové tiskopisy, jejichž sběr byl spojen s výdejem potravinových lístků na 27. a 28. přidělové období, odevzdávali občané na místní národní výbory. Tyto orgány poté převzaté tiskopisy zasílaly přímo na Statní úřad statistický.¹³ Vzhledem ke stručnému rozsahu soupisu nebylo oproti obvyklé praxi třeba, s výjimkou Prahy, Brna a Olomouce, zapojit sčítací komisaře.

Část německého obyvatelstva z jižní Moravy a z jižních Čech byla odsunuta v letech 1945–46 do Rakouska. Jednalo se zhruba o 150 tisíc osob. V rámci organizovaného odsunu bylo do konce roku 1946, kdy byl ukončen hromadný odsun, do okupačních zón v Německu odsunuto více než 2 miliony osob. Téměř 1,5 milionu československých Němců bylo přijato v americké okupační zóně a více než 800 tisíc pak v sovětské zóně. Dílčí transporty pokračovaly až do roku 1949. Více viz Jan KUKLÍK, *Spory o platnost mnichovské dohody*. Dostupné na www.zasvobodu.cz/clanek.php?c=25.

⁹ *Soupisy obyvatelstva ...c.d.*, s. 10.

¹⁰ Vyhláška předsedy vlády ze dne 12. dubna 1947 o soupisu obyvatelstva podle povolání. In: Úřední list Republiky československé, I. Díl nařizovací, roč. 1947, částka 55., č. 370, s. 377–378.

¹¹ Milan KUČERA, *Poválečná sčítání lidu, domů a bytů v Československu (1946/47–1950–1961–1970–1980)*. In: Historická demografie 11, 1987, s. 209–211.

¹² *Soupisy obyvatelstva ...c.d.*, s. 23–25.

¹³ Václav SEKERA, *Soupis obyvatelstva 1947*. *Statistický obzor*, 1948, XXVIII, s. 12–27.

Tabulka 1. Obyvatelstvo podle pohlaví, jeho přírůstek, příp. úbytek a hustota

Území, kraj	Přítomné obyvatelstvo				Přírůstek, úbytek obyvatelstva		Hustota obyvatelstva na 1 km ²	
	1946/1947			1930	abs.	v %	1930	1947
	muži	ženy	celkem					
Československo	5 849 231	6 240 933	12 090 164	13 998 497	-1 908 333	-13,6	110	95
české země	4 247 111	4 515 250	8 762 361	10 674 386	-1 912 025	-17,9	135	111
Slovensko	1 602 120	1 725 683	3 327 803	3 324 111	3 692	0,1	68	68
Hl. město Praha	432 916	489 368	922 284	848 823	-73 461	8,7	4 945	5 372
Pražský (mimo hl.m. Prahu)	528 126	564 528	1 092 654	1 186 046	93 392	-7,9	124	114
Českozubějovický	240 883	252 847	493 730	652 285	158 555	-24,3	73	55
Plzeňský	269 109	280 804	549 913	729 171	179 258	-24,6	92	70
Karlovarský	152 965	146 660	299 625	627 152	327 527	-52,2	137	65
Ústecký	313 176	309 571	622 747	890 383	267 636	-30,1	215	150
Liberecký	232 792	247 082	479 874	746 099	266 225	-35,7	176	113
Hradecký	264 489	288 291	552 780	695 625	142 845	-20,5	135	107
Pardubický	202 831	220 119	422 950	506 430	83 480	-16,5	120	100
Jihlavský	203 053	219 480	422 533	489 378	66 845	-13,7	74	64
Brněnský	451 641	482 796	934 437	1 041 533	107 096	-10,3	140	125
Olomoucký	289 236	295 737	584 973	764 683	179 710	-23,5	123	94
Gottwaldovský	283 020	310 556	593 576	574 610	-18 966	3,8	113	116
Ostravský	382 874	407 411	790 285	922 168	131 883	-14,3	204	175

Pramen: *Soupis obyvatelstva ...c.d.*, s. 3.

Při Soutpisu obyvatelstva podle povolání nebyla sledována řada při sčítáních lidu obvykle zjišťovaných charakteristik obyvatelstva. Vedle státní příslušnosti, domovské příslušnosti, náboženského vyznání, gramotnosti, tělesných vad či vedlejšího povolání, nebyla do soupisového archu zapisována ani národnost sčítaných. Kromě místa pobytu sčítaného v době konání soupisu bylo navíc zjišťováno pouze místo pobytu dne 1. května 1945 pro zachycení migrace obyvatelstva. Získané údaje poskytly informace o počátcích dosídlování pohraničí českých zemí po odsunu Němců. Z publikovaných údajů mj. vyplynulo, že k 22. květnu 1947 bylo v pohraničí českých zemí přítomno celkem 2 229 485 obyvatel.¹⁴ Z obyvatel starších 2 let bylo přítomno 1. května 1945 v téže obci či v jiné pohraniční obci pouze 729 126 obyvatel (viz tab. 2).

Některé z položených otázek měly sloužit především pro přípravu chystaného národního důchodového pojištění.¹⁵ Na žádost Státního úřadu plánovacího byla zařazena otázka zjišťující výměru zemědělské půdy (v ha), na které sčítaný hospodařil (sloupec č. 10 soupisového archu). Záměrem bylo získat

¹⁴ *Soupis obyvatelstva ...c.d.*, s. 528.

¹⁵ Např. sloupec č. 12 soupisového archu sloužil ke zjištění, kde byl sčítaný pojištěn (zapatřen) pro případ stáří. Sloupec č. 13 zjišťoval zda-li má sčítaný penzi, důchod, rentu nebo podporu z veřejných prostředků a jakého druhu. Prostřednictvím této otázky byl zjišťován počet důchodců a druhy vyplácených důchodů v zemi.

jednak počty osob hospodařících na vlastní půdě včetně informace o rozsahu jejich pozemkového vlastnictví, dále počty hospodařících nevlastníků půdy opět včetně informace o rozsahu takto obhospodařované půdy a také počty osob, které sice obhospodařovaly půdu, ale vedle toho měly ještě hlavní nezemědělské povolání.¹⁶ Část individuálních údajů zjištěných při Soutpisu obyvatelstva podle povolání byla po Únoru 1948 zneužita vládnoucí mocí.

Tabulka 2. Obyvatelstvo přítomné v pohraničí českých zemí starší 2 let k 22. květnu 1947 podle místa pobytu 1. května 1945

Území, kraj (příp. část) ležící v pohraničí	Z obyvatel starších 2 let bylo přítomno 1. května 1945						
	v téže obci	v jiné obci v pohraničí	v jiné obci ve vnitro- zemí	na Sloven- sku	v Němec- ku a Ra- kousku	v ostatní cizině	neuve- deno
Pohraničí	605 076	124 050	1 127 805	115 783	54 779	77 818	5 638
v %	28,7	5,9	53,4	5,5	2,6	3,7	0,3
Pražský kraj (část)	1 203	100	2 462	325	65	303	25
Československý kraj (část)	16 866	3 132	47 427	3 722	1 690	3 024	142
Plzeňský kraj (část)	27 621	5 976	65 559	4 985	1 998	7 711	188
Karlovarský kraj	66 111	12 870	148 609	23 489	14 955	18 253	1 042
Ústecký kraj (část)	132 434	28 099	278 208	30 734	12 358	19 211	1 689
Liberecký kraj (část)	88 425	16 623	195 745	17 209	8 258	7 858	992
Hradecký kraj (část)	24 056	4 979	71 929	6 936	2 125	2 381	389
Pardubický kraj (část)	7 709	2 483	15 900	532	333	711	17
Jihlavský kraj (část)	2 364	288	7 627	328	141	187	32
Brněnský kraj (část)	44 282	4 633	108 481	6 035	2 770	5 069	293
Olomoucký kraj (část)	56 349	19 234	108 736	14 010	3 116	6 962	392
Ostravský kraj (část)	137 656	25 633	77 122	7 478	6 970	6 148	437

Pramen: *Soutpis obyvatelstva ...c.d.*, s. 528 - 529.

Obyvatelstvu byla stanovena povinnost vyplnit soutpisový arch správně, podle pravdy a včas.¹⁷ Porušení zpravodajské povinnosti mohlo být sankcionováno peněžitou pokutou až do výše 1000 K.¹⁸

¹⁶ Ve „Vysvětlivkách k jednotlivým otázkám soutpisového archu“ se ke sloupci 10. uvádělo: „Výměra zemědělské půdy (v ha), na které sčítaný hospodaří. Odpověď se zapíše u každého, kdo na zemědělské půdě hospodaří jakožto vlastník, pachtýř nebo národní správce. Otázku dlužno zodpovědět také tehdy, jestliže ten, kdo na půdě hospodaří, neuvádí zemědělství jako své hlavní povolání. Při spoluvlastnictví se celá výměra uvádí jen u osoby hospodařovy. K zemědělské půdě se počítá orná půda, louky, zahrady, vinice a pastviny. Nezapočítává se půda lesní, vodní plochy, zastavěné plochy a jiná neplodná půda. Zapište i plochy menší nežli půl hektaru“.

¹⁷ § 3 odst. 2 Vyhlášky předsedy vlády ze dne 12. dubna 1947 o soutpisu obyvatelstva podle povolání. In: Úřední list Republiky československé, I. Díl nařizovací, roč. 1947, částka 55., č. 370.

Odhadované náklady na český soupis představovaly částku 5 milionů Kč, která byla uhrazena z prostředků Ministerstva sociální péče.¹⁹

Výsledky Soupisu obyvatelstva podle povolání byly publikovány v edici Československá statistika,²⁰ Zprávách Státního úřadu statistického,²¹ Statistických informacích²² a v řadě článků.²³

Československé sčítání lidu – 1950

První sčítání lidu po skončení druhé světové války se uskutečnilo k 1. březnu 1950,²⁴ a protože zahrnovalo i soupis zemědělských, průmyslových a živnostenských závodů, bylo nazýváno „národní sčítání 1950“. Sčítání se provádělo zásadně metodou sebesčítání, při níž sčítané osoby samy vyplňovaly příslušné sčítací tiskopisy a jen výjimečně byly v obcích určených okresními národními výbory vyplňovány tyto tiskopisy sčítacími komisaři.

V době konání prvního poválečného sčítání lidu byl pouze v českých zemích stále platný a účinný zákon č. 47/1927 Sb. z. a n. Na Slovensku, kde během druhé světové války probíhal odlišný právně-politický vývoj, byl zmíněný právní předpis zákonem č. 265 Sl. z., ze dne 8. října 1940 o sčítání lidu, zrušen. K zajištění jednotného provedení prvního poválečného sčítání lidu na celém území Československa byl vydán zákon SNR č. 93 Sb. ze dne 15. července 1950, kterým byla obnovena platnost zákona č. 47/1927 Sb. z. a n. na slovenském území a kterým došlo ke zrušení zákona č. 265/1940 Sl. z.

¹⁸ § 5 zákona č. 49/1919 Sb. z. a n., o organizaci statistické služby.

¹⁹ *Souписы obyvatelstva ...c.d.*, s. 27.

²⁰ *Souписы obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947*. 1. vyd. Praha: SÚS, 1951, 561 s.

²¹ *Zprávy Státního úřadu statistického Republiky československé*. 1948, Řada D, XXIX, č. 7–8, č. 9–12, č. 15, č. 16–19, č. 20–22.

²² NA, fond 315/1, karton č. 1105, sign. 1406/53.

²³ František FAJFR, Výdělečně činné obyvatelstvo v českém zemědělství. *Statistický zpravodaj*, 1949, XII., s. 266–267; Václav SEKERA, Naše populační bilance. *Statistický zpravodaj*, 1948, XI., s. 3–6; Zdeněk JUREČEK, Hustota a koncentrace obyvatelstva v ČSR. *Statistický zpravodaj*, 1948, XI., s. 49–54; týž, Regionální změny v zalidnění českých zemí. *Statistický zpravodaj*, 1948, XI., s. 97–100; týž, Povolání obyvatelstva v českých zemích. *Statistický zpravodaj*, 1948, XI., s. 261–266; týž, Obyvatelstvo českých zemí podle osobního povolání. *Statistický zpravodaj*, 1949, XII., s. 228–232; M. ŠABACKÝ, K otázce klasifikace osobních povolání. *Statistický obzor*, 1948, XXVIII., s. 445–452; Vladimír SRB, Klasifikace osobního povolání a hospodářských odvětví 1947. *Statistický obzor*, 1948, XXVIII., s. 183–198.

²⁴ Vyplněné sčítací tiskopisy jsou uloženy v Národním archivu v Praze, ve fondu Národní sčítání lidu 1950.

Podle usnesení vlády ze dne 22. června 1948 a usnesení Ústřední plánovací komise vypracovalo MV a následně vláda schválila osnovu vládního nařízení ze dne 18. října 1949 č. 224 Sb., o sčítání lidu v roce 1950 a soupisech s ním spojených,²⁵ na jehož základě bylo sčítání provedeno.²⁶

Při sčítání lidu 1950 bylo užito Sčítacího archu (viz obrazovou přílohu). Prostřednictvím sčítacího tiskopisu bylo u sčítaných osob zjišťováno: jméno a příjmení, příbuzenský nebo jiný poměr k osobě v čele domácnosti, přítomnost v obci, pohlaví, datum narození, rodinný stav, u žen navíc datum posledního sňatku, resp. datum ovdovění nebo rozvodu či rozluky, počet všech živě narozených dětí a počet živě narozených dětí v posledním manželství, u osob, které nebydlely v obci od narození – kdy se přistěhovaly do obce, odkud, a pokud se jednalo o reemigranty, odkud se do ČSR přistěhovali, dále státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání, školní vzdělání, druh hlavního povolání a postavení v něm, název firmy, obor činnosti a obec pracoviště, u samostatných podnikatelů počet všech zaměstnanců, vedlejší povolání a postavení v něm. Sčítací komisař sám pak vyplňoval příslušnost sčítaných osob ke společenské skupině k 1. březnu 1950, k 1. lednu 1946 a k 1. květnu 1938.

Podstatnou změnou oproti sčítání lidu 1930 bylo nové definování národnosti. *Národností se rozuměla příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím je sčítaný vnitřně spjat a k němuž se hlásí.*²⁷ Nebylo přípustné zapsat více než jednu národnost. Osoby dospělé a osoby nenáležící k rodině majitele bytu přiznaly národnost samy, za nedospělé a nepřičetné tak měl učinit jejich zákonný zástupce.²⁸ Počínaje tímto sčítáním byla tedy národnost obyvatel zjišťována podle jejich subjektivního názoru v době sčítání.

Při tomto sčítání byly výsledky naposledy zpracovány a publikovány za přítomné obyvatelstvo (tj. rozhodující bylo místo přítomnosti sčítaných osob v rozhodném okamžiku sčítání a nikoliv místo jejich trvalého pobytu), ze všech dalších sčítání jsou výsledky zpracovány za bydlící obyvatelstvo. Publikované výsledky potvrdily skutečnost, že Československo (resp. české země, viz tab. 3) přestalo být národnostně smíšeným státem.

²⁵ Vládní nařízení ze dne 18. října 1949 o sčítání lidu v roce 1950 a soupisech s ním spojených (o národním sčítání). In: Sběrka zákonů republiky Československé, roč. 1949, částka 69, č. 224, s. 665–668.

²⁶ Milan KUČERA, *Poválečná sčítání lidu, domů a bytů ... c.d.*, s. 212.

²⁷ Uvedené vymezení národnosti bylo obsaženo v poznámce č. 3 Sčítacího archu.

²⁸ *Sčítání lidu a soupis domů a bytů v Republice československé ke dni 1. března 1950. Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupis domů a bytů za kraje, okresy a města.* 1. vyd. Praha: SÚS, 1957, 171 s., s. 27.

Výsledky sčítání lidu 1950 poskytly řadu informací, mj. o reemigraci obyvatelstva. Z publikovaných údajů vyplynulo, že nejvíce reemigrantů²⁹ se přistěhovalo do Československa v roce 1947. Z celkového počtu 169 417 reemigrantů, kteří se přistěhovali na československé území v období od skončení druhé světové války do konání sčítání lidu 1950, jich nejvíce přišlo z Maďarska (viz tab. 4). Rovněž značná část jich byla ze SSSR, což souviselo především se změnami státních hranic Československa po druhé světové válce,³⁰ právně zakotvené zejména ústavním zákonem č. 2/1946 Sb. z. a n., o Zakarpatské Ukrajině a úpravě státních hranic se SSSR,³¹ a ústavním dekretem prezidenta republiky č. 60/1945 Sb. z. a n., o přípravě provedení smlouvy mezi ČSR a SSSR o Zakarpatské Ukrajině.³²

Tabulka 3. Národnost obyvatelstva českých zemí podle výsledků sčítání lidu 1921-1950

Národnost obyvatelstva	Sčítání lidu v letech					
	1921		1930		1950	
	abs.	v %	abs.	v %	abs.	v %
česká	6 758 983	67,5	7 304 588	68,4	8 343 558	93,8
slovenská	15 732	0,2	44 451	0,4	258 025	2,9
polská	103 521	1,0	92 689	0,9	70 816	0,8
německá	3 061 369	30,6	3 149 820	29,5	159 938	1,8
maďarská	7 049	0,1	11 427	0,1	13 201	0,2
ukrajinská a ruská	13 343	0,1	22 657	0,2	19 384	0,2
jiná a nezjištěno	45 737	0,5	48 754	0,5	31 211	0,3
Obyvatelé celkem	10 005 734	100,0	10 674 386	100,0	8 896 133	100,0

Pramen: Vladimír SRB, *1000 let obyvatelstva českých zemí*. Praha 2004, s. 133.

Údajů ze sčítání, které proběhlo počátkem první pětiletky, bylo využito pro plánování ekonomiky v republice i při začínající kolektivizaci zemědělství. Nejprve byly výsledky sčítání lidu 1950 publikovány jako tajné.³³ Část výsledků

²⁹ Za reemigranty byli považováni ti Češi a Slováci dříve trvale usazení v cizině, kteří se vrátili po osvobození na území Československa.

³⁰ Peter ŠVORC, *Zakletá zem Podkarpatská Rus 1918–1946*. 1. vyd. Praha: NLN, 2007, 320 s., s. 255–262.

³¹ Ústavní zákon ze dne 22. listopadu 1945 o Zakarpatské Ukrajině a úpravě státních hranic se Svazem sovětských socialistických republik. In: Sbírnka zákonů a nařízení republiky Československé, roč. 1946, částka 2, č. 2, s. 121.

³² Ústavní dekret prezidenta republiky ze dne 24. srpna 1945 o přípravě provedení smlouvy mezi Československou republikou a Svazem sovětských socialistických republik o Zakarpatské Ukrajině ze dne 29. června 1945. In: Sbírnka zákonů a nařízení republiky Československé, roč. 1945, částka 28, č. 60, s. 101.

³³ NA, fond 315/2, karton č. 631, sign. 325/15/1-5, karton č. 646, sign. 325/83/3-325/91, karton č. 1111, sign. 1406/152.

dodatečně vyšla tiskem ve čtyřech svazcích v letech 1957-1958³⁴ a k odtajnění těchto údajů došlo až v roce 1962. Zbývající část, zejména výsledky za obce a osady, nebyla publikována vůbec. Při povodních v roce 2002 byla velká část třídících tabulek zničena. V současné době se pracuje na digitalizaci a archivaci dochovaného torza rukopisných tabulek.³⁵

Tabulka 4. Reemigranti podle státu a roku přistěhování do Československa v období 1945–1950

Stát přistěhování	Rok přistěhování						
	1945	1946	1947	1948	1949, 1950	neudaný	celkem
Belgie	796	237	27	15	31	9	1 115
Bulharsko	60	504	725	213	1 002	12	2 516
Francie	3 320	1 775	624	164	255	42	6 180
Jugoslávie	1 195	2 859	1 859	720	645	17	7 295
Maďarsko	1 340	7 241	30 888	11 869	1 790	39	53 167
Německo	3 551	3 718	1 685	505	552	58	10 069
Polsko	7 606	3 578	1 326	509	651	54	13 724
Rakousko	4 164	2 782	1 121	289	242	45	8 643
Rumunsko	615	3 729	11 232	3 793	3 906	131	23 406
SSSR	5 352	1 534	30 444	976	957	240	39 503
Ostatní Evropa	727	378	217	92	123	14	1 551
<i>Evropa</i>	28 726	28 335	80 148	19 145	10 154	661	167 169
<i>Asie</i>	34	319	105	27	20	-	505
<i>Afrika</i>	9	61	53	14	9	2	148
<i>Amerika</i>	42	197	586	266	426	4	1 521
<i>Austrálie a Oceánie</i>	-	2	5	2	3	-	12
Neuveden	26	7	23	1	3	2	62
Úhrn	28 837	28 921	80 920	19 455	10 615	669	169 417

Pramen: *Sčítání lidu a soupis domů a bytů v Republice československé ke dni 1. března 1950*. Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupis domů a bytů za kraje, okresy a města. Tabulka č. 16 Reemigranti podle pohlaví, státu přistěhování a roku přistěhování, data za Československo.

³⁴ *Sčítání lidu a soupis domů a bytů v Republice československé ke dni 1. března 1950*. Díl I. Nejdůležitější výsledky sčítání lidu a soupis domů a bytů za kraje, okresy a města. 1. vyd. Praha : SÚS, 1957. 171 s.; Díl II. Věkové složení a povolání obyvatelstva. 1. vyd. Praha: SÚS, 1958. 315 s.; Díl III. Plodnost žen. 1. vyd. Praha: SÚS, 1957. 204 s.; Díl IV. Hospodářský lexikon obcí. 1. vyd. Praha : SÚS, 1958. 345 s.

³⁵ Více viz Josef JEŽEK – Pavel ČTRNÁCT, *Sčítání lidu k 1. březnu 1950: Digitalizace a využití nepublikovaných rukopisných tabulek*. Demografie, 2006, 48, s. 119–126.

Vybrané nálezy Nejvyššího správního soudu k určování národnosti po druhé světové válce

Nejvyšší správní soud (dále jen NSS) se po skončení druhé světové války zabýval důležitou otázkou, zda pojem „národnost německá nebo maďarská“ dle § 1, odst. 1, písm. a) dekretu č. 12/1945 Sb. z. a n. je výlučně definován v § 2 citovaného dekretu.³⁶ Tato sporná otázka souvisela rovněž s výkladem dekretu 5/1945 Sb. z. a n. a do jisté míry i dekretu č. 108/1945 Sb. z. a n.

Na základě příslušného usnesení byla otázka předložena rozšířenému senátu NSS. Referentem byl ustanoven senátní rada dr. Hromada a koreferentem senátní rada dr. Kasanda. K dané otázce vypracoval senátní rada dr. Hromada referát, který předložil Prezidiu NSS dne 4. září 1947. Podle jeho názoru nelze § 2 odst. 1 cit. dekretu pokládat za vymezení osob německé nebo maďarské národnosti. Dále dospěl k závěru, že § 2 odst. 1 nepřináší definici sledovaného pojmu, ale jeho rozšíření. Podle uvedeného paragrafu zakládaly kvalifikaci určité osoby jako osoby německé národnosti dvě různé skutečnosti. Buď přihlášení se k německé, resp. maďarské národnosti při kterémkoliv sčítání lidu od roku 1929,³⁷ anebo stání se členem národních skupin nebo útvarů nebo politických stran, sdružujících osoby německé nebo maďarské národnosti. V případě obou podmínek bylo třeba rozhodnutí, resp. učinění určitého jednání příslušnou osobou. Skutečnost, že osoba byla pokládána za osobu německé národnosti, byla podle tohoto výkladu založena na jejím volném rozhodnutí. V opačném případě by národnost osoby byla dána již při narození podle národnosti rodičů. Ve svém referátu dále uváděl, že pojem národnost, který byl užit v dekretu č. 12/1945 Sb. z. a n. či v dekretu č. 5/1945 Sb. z. a n. nebyl v prvorepublikovém právním řádě definován a vymezovala jej pouze judikatura.³⁸ Dr. Hromada zastával názor, že ustanovení § 2 odst. 1 dekretu

³⁶ § 2 dekretu č. 12/1945 Sb. z. a n. zní:

(1) Za osoby národnosti německé nebo maďarské jest považovati osoby, které při kterémkoliv sčítání lidu od roku 1929 se přihlásily k německé nebo maďarské národnosti nebo se staly členy národních skupin nebo útvarů nebo politických stran, sdružujících osoby německé nebo maďarské národnosti.

(2) Výjimky z ustanovení odstavce 1 budou určeny zvláštním dekretem.

³⁷ Přichází v úvahu pouze sčítání lidu konané v roce 1930 podle vl. nařízení č. 86/1930 Sb. z. a n., při němž se národnost sčítaných zjišťovala. § 21 cit. vl. nařízení stanovil: „Národnost se zapisuje zpravidla podle mateřského jazyka. Jinou národnost, než pro kterou svědčí mateřský jazyk, lze zapsati jen tehdy, jestliže sčítaná osoba nemluví mateřským jazykem ani ve své rodině, ani v domácnosti a úplně ovládá řeč oné národnosti. Židé mohou však vždy přiznati národnost židovskou. Zapsati se smí jen jedna národnost. Přizná-li někdo národnosti dvě nebo žádnou, zapíše se národnost podle mateřského jazyka.“

³⁸ Nález Boh. A 4173/24 definuje národnost jako kmenovou příslušnost, jejímž hlavním

č. 12/1945 Sb. z. a n. se vztahuje na ty osoby, které se přiklonily k německé národnosti, ačkoliv původně nebyly této národnosti, a ve svém referátu dospěl k záporné odpovědi na předloženou otázku.

Koreferent senátní rada dr. Kasanda k dané otázce předložil Prezidiu NSS svůj koreferát dne 18. listopadu 1947. Podle jeho názoru je národnost založena na subjektivním vědomí a cítění příslušníka dané národnosti. Je však obtížné toto cítění zjistit, a proto se musí vycházet z objektivních znaků národnosti. Jako příklad takovýchto objektivních znaků uváděl společný kmenový původ, jazykové, mravní a kulturní společenství či společný stát. Vedle dekretů č. 5/1945 Sb. z. a n. a č. 12/1945 Sb. z. a n., jež obsahují stejné vymezení osob německé a maďarské národnosti, se o fyzických osobách německé a maďarské národnosti také zmiňuje § 1 odst. 1 č. 2 dekretu č. 108/1945 Sb. z. a n. i § 5 odst. 1 č. 2 zákona č. 128/1946 Sb. z. a n. o neplatnosti některých majetko-právních jednání z doby nesvobody a o nárocích z této neplatnosti a z jiných zásahů do majetku vzcházejících, a také § 2 odst. 1 písm. a) zákona č. 116/1947 Sb. z. a n., o úpravě některých právních poměrů důstojníků, rotmistrů a poddůstojníků aspirantů v záloze. Žádný z těchto zákonů však osoby německé nebo maďarské národnosti blíže neurčuje.

Názor referenta senátního rady dr. Hromady, že při aplikaci dekretu č. 12/1945 Sb. z. a n. je třeba rozlišovat dvě skupiny osob, jimž je zemědělský majetek konfiskován, a to jednak Němce a Maďary jakožto osoby německé a maďarské národnosti, a dále ty, kteří ačkoliv nebyli Němci a Maďary, se za takové považují, neboť buď se při sčítání lidu uskutečněném po roce 1929 za ně přihlásili, anebo se stali členy národních skupin nebo útvarů nebo politických stran, sdružujících osoby německé nebo maďarské národnosti, koreferent senátní rada dr. Kasanda nepokládal za správný. Podle něj: „Již v nálezech z 23. června 1947 č. 185/1947 a z 10. června 1947 č. 696/1946 bylo vysloveno, že otázka, zda je někdo osobou národnosti německé nebo maďarské ve smyslu ustanovení § 1 odst. 1 a) resp. § 2 odst. 1 dekretu č. 12/1945 Sb. z. a n., není ryzí otázkou

zevním znakem je zpravidla mateřský jazyk. V tomto nálezu NSS se však dále říká, že: „Definice této nelze v každém případě a bezvýjimečně použít, poněvadž zkušenost ukazuje, že národnost jednotlivců se během času následkem různých vlivů a okolností, zejména vystěhováním do území převážně obyvateli jiné národnosti obývaného, skutečně změnila tak, že osoby ty podle jejich činnosti nelze již sčítati k příslušníkům národnosti, kterou původně měly. Jest tudíž v pochybnosti zjistiti národnost podle všech objektivních znaků a nejenom podle původu a výchovy. Takovými znaky mohou býti též jazyk, kterého osoba užívá v denním styku jako jazyka dorozumívacího, prostředí, ve kterém v době pro zjištění národnosti rozhodné po delší dobu žije, při ženě provdané kmenová příslušnost a obcovací řeč manžela a jiných příslušníků rodiny, způsob výchovy dětí, příslušnost ke spolkům, politické přesvědčení apod.“

skutkovou, nýbrž spíše otázkou právní, jež může být zodpovězena teprve, když byly zhodnoceny, po případě zjištěny a zhodnoceny určité skutečnosti a subsumovány pod příslušnou právní normu. Proto zákonodárce jsa si toho vědom, stanovil určité předpoklady skutkové, aby z nich mohlo být na národnost usuzováno; tak byla svého času při sčítání lidu v roce 1930 stanovena jako znak pro národnost řeč mateřská.“ Koreferent dospěl k závěru, že vymezení osob německé a maďarské národnosti obsažené v § 2 odst. 1 cit. dekretu je definicí a navrhl v závěru svého koreferátu, aby otázka položená rozšířenému senátu II NSS byla zodpovězena kladně.

Zápis o poradě rozšířeného senátu II NSS, svolané výnosem Prezidia NSS ze dne 2. prosince 1947, č. 2149/47 pres. a konané dne 22. prosince 1947, zachytil diskusi členů³⁹ za přítomnosti předsedy dr. Zeise a ostatních členů – sen. pres. dr. Ehlicha, sen. pres. dr. Koschina, sen. pres. dr. Mrazíka, sen. rady dr. Kotrby, sen. rady dr. Kasandy, sen. rady dr. Köchlera, sen. rady dr. Nováka a sen. rady dr. Hromady. Nakonec byla podle usnesení rozšířeného senátu II NSS formulována právní věta ve znění: „Pojem národnosti německé a maďarské podle § 1 odst. 1 písm. a) dekretu č. 12/1945 Sb. z. a n. jest vymezen výlučně v § 2 uvedeného dekretu.“⁴⁰

Stanovisko NSS bylo směrodatné při aplikaci Benešových dekretů. Promítlo se mj. v nálezu NSS ze dne 15. února 1947 č. 24/46-3 (Boh. A 1550/47). V tomto případě NSS řešil situaci, kdy se stěžovatelka hlásila jako Němka. Z uvedeného podle právního názoru NSS⁴¹ nelze dovodit, že se jedná

³⁹ Např. podle sen. pres. Ehlicha není výklad předložený referentem ani koreferentem zcela uspokojivý. Při výkladu norem by se měl především zkoumat pravý úmysl zákonodárcův. Podle něj: „V konkrétním případě může být určitým vodítkem preambule stojící v čele dekretu č. 12/1945 Sb., v níž se praví: „... veden snahou především jednou pro vždy vzítí českou a slovenskou půdu z rukou cizáckých německých a maďarských statkářů ...“ Sen. pres. Ehlich se domníval, že pojem osoby německé nebo maďarské národnosti je v dekretu zcela vyčerpávajícím způsobem legislativně-technicky stanoven.

Předseda rozšířeného senátu II NSS dr. Zeis konstatoval, že se nemůže přiklonit k názoru uvedeném v koreferátu také z toho důvodu, že pokud by pojem německé (maďarské) národnosti měl být v dekretu č. 12/1945 Sb. z. a n. v § 2 výlučně definován, pak by sice byl konfiskací postihnut zemědělský majetek těch osob na něž znaky v § 2 uvedené spadají, avšak zemědělský majetek osob, na které tyto znaky nedopadají, by konfiskaci unikl, byť by byly i u těchto osob objektivně dány znaky němectví. Tento důsledek je podle něj přímo proti intencím zákona. Podle něj nelze vymezení pojmu osob německé národnosti obsažené v § 2 považovat za výlučné.

⁴⁰ NA, fond NSS, kart. č. 19.

⁴¹ Právní věta zní: „Pouhé všeobecné zjištění, že se strana hlásila jako Němec, nestačí ještě samo o sobě zdůvodnit závěr, že jde o osobu národnosti německé ve smyslu § 4 a 6 dekretu

o osobu německé národnosti ve smyslu § 6 dekretu č. 5/1945 Sb. z. a n., neboť u stěžovatelky nebyly splněny dekretem stanovené objektivní znaky (tj. osoba se nepřihlásila k německé národnosti při sčítání lidu uskutečněném po roce 1929 a ani se nestala členem národní skupiny nebo útvaru nebo politické strany, shromažďující osoby německé národnosti). Ze všeobecného zjištění, že se stěžovatelka hlásila jako Němka, dospěl žalovaný úřad podle názoru NSS k nesprávnému závěru, a sice, že ji pokládal za osobu německé národnosti. Pro tuto podstatnou vadu napadené rozhodnutí NSS podle § 6 zákona o NSS zrušil.

Významný je i nález NSS ze dne 11. dubna 1947 č. 866/46-4 (Boh. A 1598/47), podle něhož nelze pro výklad pojmu německé a maďarské národnosti ve smyslu § 1 odst. 1 dekretu č. 12/1945 Sb. z. a n., o konfiskaci zemědělského majetku použít ustanovení § 1 odst. 4 dekretu č. 33/1945 Sb. z. a n., jenž byl rozhodný pouze při řešení otázek, které se týkaly státního občanství podle tohoto dekretu. Nález řešil spor, zda byla stěžovatelka právem označena za osobu německé národnosti podle § 1 odst. 1 dekretu č. 12/1945 Sb. z. a n. Stěžovatelka v odvolání uplatnila námitku, že je české národnosti proto, že jí k její žádosti bylo vydáno osvědčení o národní spolehlivosti podle § 1 odst. 4 dekretu č. 33/1945 Sb. z. a n. Námitka byla žalovaným úřadem zamítnuta z toho důvodu, že uvedená okolnost je pro posouzení konfiskace jejího zemědělského majetku irelevantní. V daném případě NSS z důvodu zjištěných podstatných vad řízení naříkané rozhodnutí podle § 6 zákona o NSS zrušil.

Nález NSS ze dne 27. ledna 1947 č. 322/46 (Boh. A 1532/47) řešil stížnost napadající výrok žalovaného úřadu, podle něhož je stěžovatel osobou německé národnosti, v důsledku čehož se jeho majetek podle § 1 odst. 1 písm. a) dekretu č. 12/1945 Sb. z. a n. konfiskoval. Stížnost dále popírala, že by stěžovatel byl osobou německé národnosti ve smyslu § 1 odst. 1 písm. a) cit. dekretu a shledávala řízení, na jehož základě dospěl žalovaný úřad k opačnému názoru, za procesně vadné. Žalovaný úřad dospěl k názoru, že stěžovatel je osobou německé národnosti jednak proto, že se k této národnosti přihlásil, a jednak proto, že byl příslušníkem německého Volkssturmu, útvaru, sdružujícího osoby německé národnosti ve smyslu ustanovení § 2 odst. 1 cit. dekretu. Podle ustanovení cit. dekretu se považuje za osobu německé národnosti také osoba, která se stala členem národních skupin nebo útvarů nebo politických stran, sdružujících osoby německé národnosti, bez ohledu na to, zda se při sčítání lidu přihlásila k německé národnosti, či nikoliv. Ve svém výroku vycházel žalovaný úřad z vymezení uvedeném v cit. dekretu. Podle NSS stížnost nepopírá správnost zjištění naříkaného rozhodnutí, že stěžovatel byl příslušníkem německého

č. 5/1945 Sb. z. a n., jejíž majetek se dává podle § 2 citovaného dekretu pod národní správu.“

Volkssturmu, ani netvrdí, že Volkssturm nebyl útvarem sdružujícím osoby německé národnosti, jaký má na zřeteli § 2 odst. 2 cit. dekretu, právem tedy mohl žalovaný úřad z tohoto důvodu považovat osobu za osobu německé národnosti a prohlásit zemědělský majetek stěžovatele za zkonfiskovaný podle § 1 odst. 1 písm. a) cit. dekretu. Z uvedených důvodů NSS stížnost pro bezdůvodnost zamítl.

V nálezu ze dne 26. června 1947 č. 180/47 (Boh. A 1673/47) vyslovil NSS právní názor, podle něhož k tomu, aby vlastník zemědělského majetku byl považován za osobu německé národnosti ve smyslu § 2 dekretu č. 12/1945 Sb. z. a n. z titulu přihlášení se k této národnosti při kterémkoliv sčítání lidu od roku 1929, není zapotřebí, aby se takovéto přihlašování soustavně opakovalo.

Se zápisem národnosti při sčítání lidu 1930 nepřímo souvisí také případ majetku hlubocké větve Schwarzenbergů. V případě Schwarzenbergů nebyl uplatněn příslušný dekret prezidenta republiky o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa. Při sčítání lidu 1930 byl sice dr. Adolf Schwarzenberg hlášen jako osoba nepřítomná německé národnosti, nicméně z vládních kruhů obdržel potvrzení o nezávadném chování v cizině za okupace, tudíž v tomto případě nemohl být aplikován dekret prezidenta o konfiskaci majetku zrádců a nepřátel. Jelikož nebylo možné uplatnit příslušný dekret prezidenta republiky, bylo nakonec vlastnictví nad rozsáhlým majetkem hlubocké větve Schwarzenberků převedeno zákonem. Návrh zákona o převodu vlastnictví majetku hlubocké větve Schwarzenberků na zemi Českou byl projednáván a i přijat na 65. schůzi Národního shromáždění RČS konané dne 10. července 1947. Na této schůzi zazněla řada projevů, z nichž některé byly značně tendenčně a emočně laděny.⁴² K převedení majetku této šlechtické rodiny⁴³ do vlastnictví země České došlo zákonem č. 143/1947 Sb. z. a n.,⁴⁴ a to bez náhrady dosavadním vlastníkům.

Také pod vlivem výsledku druhé světové války a souvisejících transferů obyvatelstva byla nově definována národnost sčítaných. Při prvním poválečném

⁴² Více viz Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna umístěná na internetových stránkách Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR www.psp.cz/eknih/1946uns/stenprot/065schuz/s065001.htm.

⁴³ Pozemkové vlastnictví této šlechtické rodiny před první pozemkovou reformou představovalo 180 000 ha a po reformě pak 55 000 ha půdy. Převáděný komplex zahrnoval cca 50 000 ha lesní půdy a jen 5 000 ha zemědělské půdy.

⁴⁴ Zákon ze dne 10. srpna 1947 o převodu vlastnictví majetku hlubocké větve Schwarzenbergů na zem Českou. In: Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, roč. 1947, částka 66, č. 143, s. 697–698.

sčítání lidu začala být národnost obyvatelstva zjišťována podle subjektivního názoru sčítaných v době konání sčítání. Tento způsob určování národnosti, který se uplatňuje i v současnosti, již nebyl spojen s konflikty, které řešil NSS, jehož činnost byla následně po Únoru 1948 zastavena.⁴⁵

Závěr

První řádné poválečné sčítání lidu proběhlo v Československu až k 1. březnu 1950. Před tímto datem se uskutečnily pouze dva soupisy obyvatelstva, které byly obsahově i datem konání odlišné.

Na základě údaje o národnosti osoby, který byl uvedený na sčítacím tiskopise ze sčítání lidu 1930, bylo po skončení druhé světové války také rozhodováno o osudech jednotlivých osob a jejich majetku při aplikaci Benešových dekretů. Konkrétně se jednalo o dekret prezidenta republiky č. 12 Sb. z. a n. ze dne 21. června 1945, o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa. Stejně vymezení osob německé a maďarské národnosti bylo obsaženo v dekretu prezidenta republiky č. 5 Sb. z. a n. ze dne 19. května 1945, o neplatnosti některých majetkově-právních jednání z doby nesvobody a o národní správě majetkových hodnot Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů a některých organizací a ústavů. NSS se po druhé světové válce zabýval obsahovým vymezením pojmu osoby německé a maďarské národnosti, který byl užit v příslušných dekretu prezidenta republiky. Vymezení pojmu obsažené v příslušném ustanovení dekretů č. 12/1945 Sb. z. a n. a č. 5/1945 Sb. z. a n. bylo podle NSS výlučné. Tento závěr se uplatnil při následné aplikaci Benešových dekretů.

Podle výsledků sčítání lidu z roku 1961 lze vyslovit oprávněnou domněnku, že část Němců při sčítání 1950 nezapsala svoji „správnou“ německou národnost zřejmě z obavy z nějakého možného nejspíše místního postihu, ve skutečnosti mohlo být Němců v této době o 10–20 % více.⁴⁶

Obrazová příloha:

- 1) Soupisový arch – soupis obyvatelstva podle povolání 1947 (4 strany), publikováno v *Soupisy obyvatelstva v Československu v letech 1946 a 1947*, s. 23–26.
- 2) Sčítací arch – sčítání lidu 1950 (4 strany), uloženo v NA v Praze

⁴⁵ K obnově činnosti NSS se sídlem v Brně došlo k 1. 1. 2003.

⁴⁶ Milan KUČERA, *Populace České republiky 1918–1991*. Praha 1994, s. 72.

Summary

Post-war Population Counts and the Population Census of 1950 in the Context of Surveying the Nationality of the Population and in Reference to Findings of the Supreme Administrative Court

The article looks at the post-war population counts of the population and the first Czechoslovak Population Census, carried out in 1950, and presents selected findings of the Supreme Administrative Court in Prague connected with determining the nationality of the population after 1945.

After the end of the Second World War two population counts were carried out in quick succession: in 1946 in Slovakia, and one year later in the Czech lands. These two population counts differed in content as well as by the year in which conducted. In Slovakia the count covered just the present civilian population, while in the Czech lands all present inhabitants were counted. However, neither of the counts surveyed the nationality of inhabitants. This indicator was recorded up until the first nationwide census in 1950. The method of determining nationality at that time was completely different from the method used in the two censuses published during the First Republic. In the 1921 and 1930 censuses, nationality was interpreted as ethnic affiliation, the main apparent indicator of which is usually a person's first language. In the 1950 census nationality was based on the subjective opinion of the surveyed population at the time of the survey.

The method used to determine nationality in the censuses in the First Czechoslovak Republic led to a number of disputes, some of which had to be addressed as high up as the Supreme Administrative Court in Prague. After the Second World War the Supreme Administrative Court was forced to deal with numerous disputes connected with the definition of persons of German or Hungarian nationality under post-war legislation and in relation to the application of the Beneš Decrees.

Once the new definition of nationality was applied in the first census in 1950 there were no more disputes. After the expulsion of the German population the population of Czechoslovakia became very homogeneous in terms of nationality and during the political and social changes that occurred after February 1948 the Supreme Administrative Court was abolished. It was not re-established until 2003.

MATERIÁLY

Vybrané části Popisu státního statku Milíčeves z roku 1802

1. Charakteristika pramene

Na základě nařízení dvorského dekretu ze 4. dubna 1802 vznikl tzv. Popis státních statků (Staatsgüterbeschreibung),¹ který je uložen ve vídeňském archivu dvorské komory. Ve fondu lze najít dotazník z roku 1802 a odpovědi na něj. Jednalo se o mimořádnou dotazníkovou akci. V Čechách byla prováděna guberniálním nařízením z 12. dubna roku 1802.² Z části by mohl být tento pramen pojat jako sčítání lidu, jeho pojetí však bylo daleko širší, ať už co do počtu otázek, tak do jejich širokého pole záběru. Na rozdíl od sčítání lidu se navíc tento dotazník netýkal celého území v Českém království. Jak už předesílal název akce, týkal se pouze státních statků. Co však tento pojem na začátku 19. století vůbec znamenal?

Sekce státních statků čítala zhruba tři desítky českých panství. Když pomíne kraj Budějovický a Klatovský, nacházely se státní statky ve všech krajích Českého království. Téměř polovinu tvořily tzv. komorní statky,³ další pak Náboženským, Studijním, popřípadě Nadačním fondem spravované statky a bývalé statky univerzitní. Do Náboženského fondu⁴ se zahrnovala panství, která byla spravována ze jmění zrušených klášterů. Díky tomuto jmění docházelo ke zřizování nových far. Další možností pro spravování státních statků byl Studijní fond. Když byl roku 1773 zrušen jezuitský řád, přešly jeho statky právě do rukou Studijního fondu. Nadační fond obsahoval panství, která náležela např. Vlašskému špitálu v Praze (Větrný Jeníkov) či Špitálu sv. Pavla na víru obrácení⁵ tamtéž

¹ Allgemeines Verwaltungs-, Finanz- und Hofkammerarchiv Wien (dále HKA), fond Staatsgüterbeschreibung (SGB), RN 13/16, Milíčeves.

² Dagmar CULKOVÁ, *Dotazník o stavu poddaných z roku 1802*. In *Český lid* 69, 1982, s. 231–233.

³ Komorní = kamerální, financovány státní správou.

⁴ Náboženský fond vznikl roku 1782.

⁵ V roce 1782 došlo ke zrušení špitálu jakožto samostatného ústavu a byl přidělen k Pražskému chudobinci u sv. Bartoloměje. Více viz Alice VELKOVÁ, *Skladba obyvatelstva podle náboženství na tzv. státních statcích roku 1802*. In *Historická demografie* 29, 2000, s. 109–137.

(Vysočany, Hrdlořezy). Mezi univerzitní statky patřily statky Michle a Malešice, jejichž správa náležela Karlo-Ferdinandově univerzitě v Praze.⁶

Lidnatost na většině panství se pohybovala mezi 300 až 17 000 obyvateli. Mezi ty nejmenší patřily v roce 1802 již zmíněné Vysočany, Hrdlořezy (245 obyvatel) nebo panství Horní Krč (335 obyvatel). Určitou výjimku představovalo panství Pardubice, které se mohlo pochlubit více jak 40 tisíci obyvateli.⁷

Obsáhlost dotazníku se lišila nejen velikostí a lidnatostí panství, ale i schopnostmi vrchnostenských úředníků, kteří sepisovali odpovědi na dané otázky. Zodpovědnost, s jakou přistupovali k odpovědím, byla totiž různá. Někteří brali dotazník jako nutné zlo, se kterým je potřeba se co nejrychleji vypořádat. Odpovědi byly proto často povrchní. Jiní naopak brali tuto činnost velmi vážně a připojovali k dotazníku vlastní dodatky a připomínky. Nemůžeme ale počítat ani s naprostou platností těchto popisů. Někdy se úředníci báli, že by jejich odpovědi mohly vyznít nepříznivě, a tak přizpůsobovali odpovědi k lepšímu obrazu.⁸

Ať už byly kvality úředníků jakékoliv, vzhledem k množství otázek se dal tento popis považovat za zdroj cenných a jedinečných informací. Dotazník byl rozdělen do devíti základních otázek, z nichž každá se dělila na několik desítek podotázek.⁹

- I. Poloha a celková povaha statku: obsahuje 5 otázek o poloze statku a přináležitosti k určitému kraji. Obsahuje také seznam vsí, které spadaly do příslušného statku.
- II. Politická správa statku: zde můžeme nalézt 8 otázek, které se týkaly správy statku – pod jaký úřad spadal, kdo byl správcem celého panství, jakým způsobem byla vykonávána soudní správa, jaký byl služební plat zaměstnanců jednotlivých úřadů atd.
- III. Duchovní správa statku: zahrnuje 19 otázek o víře poddaných, o počtu kostelů nebo klášterů v oblasti; zda existovaly na panství chudobince, sirotčince, nalezince, popřípadě nadace. Samozřejmě zde nebyli opomenuti ani světští a duchovní úředníci a jejich platy. Důležité byly také záznamy o poplatcích za křty, svatby a pohřby.

⁶ Alice VELKOVÁ, *Skladba obyvatelstva podle náboženství*. s. 111.

⁷ Luboš VELEK – Alice VELKOVÁ, *Vnímání národnostní identity u venkovského obyvatelstva v Čechách na začátku 19. století*. In Jiří POKORNÝ – Luboš VELEK (edd.), *Sborník k 75. narozeninám dr. Jiřího Kořalky*. Praha, 2007, s. 39–51.

⁸ Dagmar CULKOVÁ, *Dotazník o stavu poddaných z roku 1802*. In *Český lid* 69, 1982, s. 231–233.

⁹ Nejrozsáhlejší byl okruh č. VIII., který měl 87 bodů.

- IV. Hospodářská správa statku: obsahuje 87 otázek o stavu dvorů, polí a luk; zda se na panství pěstovalo obilí, len, chmel a zelenina. Úředníci museli uvádět ceny těchto produktů za posledních 9 let. Daly se zde najít informace o existenci rybníků na území panství a jejich využití. Zajímavé by mohly být i zmínky o cenách mléka, másla, piva nebo dobytka.
- V. Stav lesů a myslivosti: v tomto okruhu se nalézají 37 otázek. Šlo hlavně o otázky týkající se výměry lesů, cen dříví, stavu honů a zajištění bezpečnosti (proti vzniku požárů).
- VI. Povaha nerostných produktů: úředníci odpovídali na 19 otázek zaměřených na kvalitu a množství nerostných surovin. V případě českých zemí se jednalo hlavně o kovy, uhlí, železnou rudu, soli a minerální vody. A samozřejmě i o kámen, který byl potřebný pro stavbu silnic a budov.
- VII. Příjmy, vydání a všeobecně čistý výnos: úkolem tohoto okruhu bylo ve čtyřech otázkách zaznamenat účetnictví panství za posledních 9 let.
- VIII. Stav obchodu: obsahuje celkem 21 otázek o disponibilitě splavnými řekami; o udržování mostů a jiných přejezdů přes řeky; o existenci manufaktur, továren a monopolů. Otázky v tomto okruhu se týkaly také konání trhů a způsobu vedení pozemkových knih.
- IX. Stav poddaných: zahrnuje 60 otázek, které pokrývaly život všech poddaných na panství. Mezi základní otázky patřily ty o počtu rodin a jednotlivých osob, jejich náboženském vyznání a národnosti. Objevily se tu ale i podrobnější otázky, týkající se stavu jejich obydlí, způsobu obživy, jestli vedli rodiče své děti ke vzdělání, jakým způsobem bylo pečováno o zdraví poddaných.¹⁰ Právě tato část je níže uvedena v doslovném přepisu (otázek i odpovědí, jak je vyhotovili v kanceláři panství).

2. Statek Milíčeves na začátku 19. století

Velkostatek Milíčeves se rozkládal na jihovýchodě jičínského okresu v blízkosti řeky Cidliny. Roku 1624, získali Milíčeves jezuité, kterým je věnoval Albrecht z Valdštejna, když založil v Jičíně jezuitskou kolej. Ti pak statek vlastnili 150 let až do zrušení řádu papežem Klimentem XIV.¹¹ Novým správcem statku se stala c. k. vrchní správa kamerálních statků a Milíčeves i s celým svým majetkem skončila v rukou c. k. českého studijního fondu.¹²

¹⁰ Luboš VELEK – Alice VELKOVÁ, *Vnímání národnostní identity u venkovského obyvatelstva v Čechách na začátku 19. století*. In Jiří POKORNÝ – Luboš VELEK (edd.), *Sborník k 75. narozeninám dr. Jiřího Kořalky*. Praha, 2007, s. 39–51.

¹¹ Po zrušení jezuitů roku 1773 byl připojen k Milíčevesi statek Sběň.

¹² Zkratka c. k. = císařskokrálůvského.

Pro představu o velikosti panství uvádím přehled všech lokalit, které k němu patřily roku 1848:

a) Panství Milíčeves: Milíčeves, Nemyčeves, Vitiněves, Popovice, Vrbice, Hrobičany, Soudná, Těšín, Bradlecká Lhota, Doubravice, Cidlina, Peklo, Břeska, Butoves, části obcí: Zámezí, Robousy, část předměstí v Jičíně.

b) Statek Tuř: Tuř, Hubálov, Hradíšťko, Stříbrnice, Žeretice, Vlhošť, Sběj, Labouň, části obcí: Kacákova Lhota, Hrobičany.¹³

Své jméno získal státní statek Milíčeves od obce Milíčeves, která představovala v této době správní centrum panství.¹⁴ Velkostatek sousedil na počátku 19. století hned s několika panstvími. Na severu hranici představovala panství Hrubá Skála a Lomnice, na východě panství kumburské a radimské, na jihu panství smidarské a vysokoveselské a nakonec na západě panství Jičíněves a Vokšice.¹⁵

Na počátku 19. století náležel státní statek Milíčeves k bydžovskému kraji a stál pod dohledem c. k. vrchní správy státních statků. Jeho správa byla přidělena c. k. Studijnímu fondu. Vrchní správní úředník sídlil na milíčovském zámku. Mezi další zaměstnance vrchního správního úřadu patřili např.: ranhojič, úřední sluha, úřední písař, noční hlídač (ponocný), kominík a všichni soudci. Na panství nebyl zřízen žádný magistrát. Patrimoniální soudní moc byla zajišťována právním zástupcem, který byl placen z daní poddaných. Z dokumentu lze ale vyčíst, že se zde v této době neodehrávaly žádné hrdelní zločiny.¹⁶

Poddaní na statku vyznávali římskokatolickou víru. Na panství stály dva kostely – farní kostel v obci Nemyčeves a menší místní kostel v Popovicích. Kromě těchto dvou kostelů se na statku nenacházely další filiální kostely ani kaple. Některé z vesnic však spadají k farnostem na jiných panstvích (např. Hrobičany spadaly pod velešickou faru, Cidlina, Peklo, Březka, Doubravice, Bradlecká Lhota a další spadaly pod farnost v Železnici a vsi Soudná a Jarošov přímo pod děkanství v Jičíně). Na panství nebyly přítomny žádné řády, řehole ani konvertité. To samé se týkalo přítomnosti židů a židovských rodin. Církevní obřady jako

¹³ M. HEGROVÁ, *Velkostatek Milíčeves – Tuř 1654–1945*, Inventář, Státní okresní archiv Pardubice, 1967, event. č. 533.

¹⁴ HKA, f. SGB, RN 13/16, Milíčeves, f. 2. Největší byla obec Nemyčeves a čítala celkem 85 domů. Tou nejmenší byla obec Jarošov, která měla pouhých 7 domů.

¹⁵ HKA, f. SGB, RN 13/16, Milíčeves, f. 3.

¹⁶ Tamtéž.

křty, sňatky a pohřby byly vykonávány z odváděných desátků.¹⁷ Kněží se starali také o matriky, na které se každoročně vztahovala církevní kontrola.¹⁸

Na milíčevském panství se nacházely čtyři školy. Jedna v Nemyčevsi, další v Popovicích a Hrobičanech a poslední v Cidlině. Výuka na nich probíhala pouze v českém jazyce. Školní výuku zajišťoval učitel a školní pomocník.¹⁹

Všichni na území statku se nacházející sedláci, chalupníci a baráčníci platili vrchnosti peněžní relutum.²⁰ Sedláci platili každý 6 zlatých, chalupníci 3 zl. a baráčníci každý po 1 zl. a 30 kr.²¹

Ekonomika panství byla určována hlavně existencí pivovaru, který byl majetkem vrchnosti. Ta dodávala pivo do všech hostinců milíčevského panství, a dokonce i do hostinců několika okolních panství. Za jeden pivní sud platili vesničtí krčmáři 15 zl. a 33 kr. Pivo si od vrchnosti mohly kupovat i privátní osoby, které platily o něco nižší cenu. Suroviny k výrobě piva získávala vrchnost různými způsoby. Potřebný chmel nebyl pěstován přímo na panství. Vrchnost ho proto musela kupovat od obchodníků s chmelem.²² Ječmen, důležitý k výrobě sladu, kupovala vrchnost od svých poddaných.²³ Další důležitou surovinou, nutnou k výrobě piva, bylo palivové dříví. To bylo obstaráváno z vrchnostenských lesů. Pokud byly všechny tyto aspekty v rovnováze, dokázal statek vyprodukovat 40 várek piva ročně. Další finanční zisk přinášely mlýny, pila a obchod se solí.

V tomto období zahrnovalo milíčevské panství přibližně 3500 ha půdy. Z toho 2/3 půdy patřilo poddaným a 1/3 obhospodařovala vrchnost. Lesy na panství byly rozděleny do dvou revírů: milíčevského a doubravického. Lesy zabíraly na panství plochu 535 ha. Roční těžba představovala 771 sáhů dříví (87 sáhů tvrdého a 684 sáhů měkkého dříví).²⁴ Hospodaření lesů obstarával Lesní úřad. Ten sídlil na zámku Radim. Velká pozornost se věnovala ochraně lesů před požáry a krádežemi. V lesích byl zákaz kouření, zakládání ohňů a vůbec zacházení s otevřeným ohněm. Existoval zde dokonce systém poplašných

¹⁷ Desátek je dávka odváděná poddanými, určená především k církevním účelům. U nás byly desátky zrušeny až patentem ze 7. září 1848. Více viz: *Ottův slovník naučný* (dále jen *OSN*). Díl VII, Praha, 1893, Desátek, s. 341.

¹⁸ HKA, f. SGB, RN 13/16, Milíčeves, f. 3. – 4.

¹⁹ HKA, f. SGB, RN 13/16, Milíčeves, f. 3.

²⁰ Relutum je peněžní náhrada za vykonání (v tomto případě robotní) povinnosti, kterou platili selští poddaní vrchnosti. Více viz: *OSN*. Díl XXI, Praha, 1904, Reluice, s. 532.

²¹ HKA, f. SGB, RN 13/16, Milíčeves, f. 5.

²² Za jeden sáh chmelu se platilo v této době 60 zl. a 5 kr. Více viz: HKA, f. SGB, RN 13/16, Milíčeves, f. 6.

²³ Tamtéž: Jedna měřice ječmene stála přibližně 1 zl. a 2/4 kr.

²⁴ HKA, f. SGB, RN 13/16, Milíčeves, f. 8.

zvonů. Pokud se někdo dopustil v lese krádeže, byl za způsobenou škodu bez výjimky pokutován.²⁵ Na základě smlouvy uzavřené mezi panstvím a státní správou statků bylo možné na území panství pořádat hony.²⁶ Tato smlouva platila šest let (od roku 1796 do roku 1802).

Statek Milíčeves nebyl v této době už zdrojem velkého množství nerostných surovin. Většina statku ležela v rovině. Pouze část byla situována v oblasti Krkonoš. V případě potřeby se zde mohl lámat kámen. Dříve se tu vyskytovaly vápenec, ametyst, topaz, křišťál nebo karniol. V roce 1802 už byla většina těchto nerostných surovin vytěžena.²⁷

Panstvím protékala řeka Cidlina. Tato řeka nebyla splavná a některé roky dokonce vysychala natolik, že se vyskytovaly problémy s obsluhou mlýnů na statku. Při jarním tání sněhu (z blízkých hor) docházelo každoročně k záplavám. Ani blízkým pozemkům to však nezpůsobovalo větší škody.²⁸

Na počátku 19. století se na území panství nevyskytovaly žádné monopoly.²⁹ Obživu obyvatel zajišťovalo hlavně rolnictví a chov dobytka. Snad kromě pláteníků, kteří prodávali své plátno na cizí statky, zde nebyl provozován žádný obchod. Nekonaly se tu žádné týdenní ani roční trhy. Na statku dokonce nebyly ani masné nebo jiné krámy. Právo prodeje soli propachtovala³⁰ vrchnost svým poddaným za 30 zl. ročně.³¹ Pro ty nejchudší poddané bylo zdrojem obživy sprádaní lnu, kterého bylo díky úrodné půdě v kraji dostatek. Vedle lnu se zemědělská produkce zaměřila hlavně na různé druhy obilí. Velkou píli věnovali obyvatelé statku ovocnářství a zahradnictví. Dostatek ovoce stačil nejen pro spotřebu místních obyvatel, ale i na prodej obchodníkům z jiných statků.³²

Řečí poddaných byla čeština. Vedle ní se mluvilo na statku také německy. Na panství žilo celkem 506 rodin. Rodiče posílali své děti do školy, ale pouze pokud probíhala výuka v českém jazyce. Ačkoliv pár obyvatel mluvilo i německy, celé německé rodiny tu nebyly žádné.³³ Žil tu jen jeden úřední lékař, který byl placen z důchodů statku. Jiné osoby, které by byly oprávněné k vykonávání

²⁵ HKA, f. SGB, RN 13/16, Milíčeves, f. 9.

²⁶ Ty se zde pořádaly hlavně na srnčí zvěř, zajíce a koroptve. Více viz: HKA, f. SGB, RN 13/16, Milíčeves, f. 11.

²⁷ HKA, f. SGB, RN 13/16, Milíčeves, f. 12 - 13.

²⁸ HKA, f. SGB, RN 13/16, Milíčeves, f. 13.

²⁹ Monopol = výhradní právo výroby a odbytu. Jeho majitel má zaručeno vyloučení veškeré konkurence. Více viz: *OSN*. Díl XVII, Praha, 1901, Monopol, s. 561.

³⁰ Propachtovat = pronajmout. Viz: *OSN*. Díl XVII, Praha, 1901, Nájem, s. 991.

³¹ HKA, f. SGB, RN 13/16, Milíčeves, f. 14.

³² HKA, f. SGB, RN 13/16, Milíčeves, f. 16.

³³ HKA, f. SGB, RN 13/16, Milíčeves, f. 16.

lékařské praxe, se na statku nevyskytovaly. Pro ty nejchudší obyvatele byly zajištěny některé léky bezplatně. Kromě lékaře žily na panství porodní báby.³⁴

Fungoval zde i systém sirotčích kas. Sirotčí kasa se starala o majetek sirotků dokud nenabyli plnoletosti. Do té doby měli poddaní možnost si z těchto sirotčích kas půjčovat peníze (samozřejmě za určitý úrok). I kdyby byl sirotkovi ustanoven poručník, měl svěřenec v okamžiku své plnoletosti právo jakkoliv manipulovat se svým majetkem.³⁵

Změnu na statek přinesl až císařský výnos ze 7. 9. 1848, který ve své podstatě rušil všechny feudální závazky (vyplývající z poddanství). Poddaní se tak mohli vykoupit z roboty a na základě toho došlo k naprosté změně vztahu vrchnosti k poddaných.

3. Výběr z edice pramene

IX.

Von dem Zustand der Untertanen

[1. Ist die Zahl der samentlichen Familien und Seulen anzugeben und zubemerken, wie viel davon männlichen und weiblichen Geschlechts, wie viel darunter Hausväter, wie viel Ehemänner, Ehe weiber, Dienstboten männlichen und weiblichen Geschlechts sind?]

1. Der Populationsstand wird von der hiesigen Herrschaft in der Beilage D ausgewiesen.

[2. Ist anzugeben, wie viele Familien Katholiken, Reformierte, Lutheranen, Griechen, Juden oder einer anderen nahmhaften Religion sind?]

2. Da die Seelenzahl bloß christkatholische Familien betrifft: so ist dennoch zu erwähnen, dass weder Juden, noch andere Leute von anderen Religionen bis hierher geduldet worden sind.

[3. Ist anzugeben, wie viel Hausväter und Seelen von jeder Nation und Sprache vorhanden sind?]

3. Jedes Familienhaupt spricht die Müttersprache, worunter es zwar auch mehrere gibt, die nebst dieser, noch die deutsche Sprache sprechen.

³⁴ Na panství jich bylo celkem 15. Více viz: HKA, f. SGB, RN 13/16, Milíčeves, f. 17.

³⁵ HKA, f. SGB, RN 13/16, Milíčeves, f. 17.

[4. Ob, und wie viel Zigeuner vorhanden sind, ob sie in Ortschaften wohnen, und was sie für Nahrung haben, oder ob sie umher schweifen, und welche Anstalten dagegen getroffen sind?]

4. Zigeuner werden nicht geduldet.

[5. Ist bestimmt anzugeben, wie viele untertänige Familien vorhanden sind? Wie viel nebst den Haussässigen Untertanen sogenannte Grundhalden oder Besitzer der freien Überländer bestehen, und mit wie viel dieselben in den Grundbüchern angeschrieben sind? Ob etwa, und wie viele Familien befreiter Bauern, Soltissen, adelicher[!] Besitzer kleinen Grundteile, und einzelnen Höfe, Honorationen, Künstler, und Gewerbsleute, welche nicht Untertanen der Herrschaft sind, sich im Bezirk der Herrschaft aufhalten, oder ansässig sind?]

5. Die Zahl der haussässigen Untertanen ist bereits bei der ökonomischen Verfassung § IV. angegeben worden, außer diesen sind nebst.

[6. Die nicht untertänige Leute sind nach ihrer Nahrung und ihren Gewerben zu klassifizieren, und vom jeder Nahrung oder Gewerbe ist die Zahl der Familienhäupter und ihrer Gesellen und Lehrlinge, Falle sie dergleichen haben, anzugeben.]

6. den Emphiteuten, welche 109 an der Zahl sind, keine weitere Familien.

[7. Von dem Untertanen ist ebenfalls ihr Gewerbe, und ihre Nahrung und wie viel Familienväter zu jeder Nahrung und jedem Gewerbe gehören, anzugeben.]

7. Der hiesige Untertan ernährt sich allein von dem Ackerbau, der Viehzucht, von dem Obst = und Gartenbau, bei den minder beträchtlichen Emphiteuten findet man die gewöhnlichen, für den Landmann nötigen Handwerksleute, außer diesen, in einigen Gebürgsdörfern Leinweber, welche nach dem einheimischen Bedarf, auch Leinwänden für die Gebürgsleinwandhändler von fremden Herrschaften, verfertigen.

[8. Von den nichtuntertänigen Leuten ist anzugeben, wie viele dieselbe eigene Häuser besitzen? Wie viel Äcker, Wiesen, Hutungen, Wald, Seen und Teiche sie besitzen? Was sie für Kontributionale oder sonstige Abgaben zahlen, und unter welchem Titel? Was sie an Vieh etc. etc.

9. Von den nicht untertänigen Leuten ist anzugeben, wodurch ihrem Nahrungsstand aufgeholfen werden kann?]

8. und 9. Nicht untertänige Leute, welche allenfalls auf der Herrschaft ihren Unterhalt suchen möchten, gibt es keine.

[10. Von dem Untertanen ist zu berichten, was sie an Häusern, Scheuern und Stallungen, wie viel Äcker, Wiesen, Hutung, Wald, Seen, Teiche sie besitzen? Ob sie

diese Gründe eigentümlich, oder in Erbpacht, oder auf Zins oder lediglich für Dienste besitzen. Was für Dienste und Abgaben sie zu leisten haben? Ob und wann, und wie weit die Robotabolition bei ihnen eingeführt ist? Ob unter ihnen Gemeinheiten existieren, und wie diese am füglichsten aufgehoben werden können? Ob Stoppeln, und Wiesen bis Georgi von ihnen oder gar mit der Herrschaft gemeinschaftlich behütet werden, und wie dieser Missbrauch am füglichsten abzustellen ist?]

10. So wie schon bei dem I. Absatz erwähnt werden, ist der ganze Grundbesitz in 506 Familien oder Hausnummern eingeteilt; jeder dieser Grundbesitzer ist mit dem, zu seinem Wirtschaftsbetriebe nötigen Wirtschaftsgebäuden versehen, und der Besitzstand ist folgender: an Rustikalgründen 9202 Metz 2 1/8 m
an in Erbpacht verlassenen dominikalgründen . . . 4474 „ 11 3/4
Zusammen . . . 13676 Metz 13 7/8 m

der für die Renten hievon zu zahlen ausfallende Erbgrundzins und Robotreluzion ist bereits im vierten Absatz angeführet worden.

[11. Wie die Gebäude der Untertanen beschaffen sind, und wenn die Unterhaltung derselben obliegt?]

11. Die Gebäude der erstern, nämlich der emphiteuten sind größtensteils von Stein aufgebaut und aus dem Grunde in dauerhaften Stande, weil selbe aus den zerteilten obrigkeitl. Majerhöfen aufgebaut und zum Teil feuersicher sind. Jene der Rustikalisten sind sämtlich von Holz aus dieser Ursache hergestellt, weil hierorts Mangel an Bruch und anderen Bausteinen ist, und die Kräfte der Untertanen itzt[?] noch nicht zulassen, diese Gebäude von Stein aufzubauen; übrigens ist die Obrigkeit nicht verbunden, auf die Unterhaltung ihrer Gebäude etwas beizutragen.

[12. Ob die Untertanen herrschaftliches Inventarium haben, und worin es besteht?]

12. Auch haben die Untertanen kein herrschaftliche *Inventarium*.³⁶

[13. Wie viel jeder Untertan Pferde, Esel, Maulesel, Ochsen, Kühe, Jungvieh, Schafe, Ziegen, Schweine und Federvieh besitzt? Bei den Pferten[!] sind Zuchthengste, Zuchtstuten, Wallachen, und Füllen zu unterscheiden, und diese überall wo eine Zahl von Pferden anzugeben ist.]

13. Der Zug - Nutz - und Federviehstand der sämtlichen Untertanen bestand mit Ende Oktober 1801 in folgenden:

2 Zuchthengste

³⁶ Inventarium (lat.) = inventář.

275 - „ - Stuten

19 - „ - Walachen

63 zweijährige Follen[!]³⁷

78 einjährige D^{to}

92 Zugochsen

778 Kühe

189 2 jähriges Hornvieh

88 1 jähriges - „ -

348 Gemeine Schafe

172 Schweine

Die Zahl des Federviehes kann nicht bestimmt angegeben werden, jedoch wird an selben vieles gehalten.

[14. Ob die Untertanen ihre Äcker, Wiesen, im gutem Stand halten, in wie viele Schläge (Fluren) ihre Äcker geteilt sind, wie selbe wechseln?]

14. Da nun die Grundstücke und übrige Apertinenzien gegenwärtig im guten Stand sich befinden so ist hierüber nichts anzumerken. Der Untertan teilt hier seinen Acker in 3 Schläge oder Fluren, nämlich 1/3 zur Winter = 1/3 zur Sommersaat und 1/3 zur Brache; von letzterer verwendet er aber wieder die Hälfte zum künstlichen Futter Anbau und die andere Hälfte zu Hülfenfrüchten, Zugemüs, Lein = oder zur Viehhütung.

[15. Wie viel sie jeder Art Getraid jährlich erzeugen?]

15. An Getreid wird im Durchschnitte genommen, bei dem Wintergetreide einer mittelmäßigen Erndte 8 Mandel oder 6 Körner bei dem Sommergetreid hingegen 6 Mandel oder 5 Körner, nach jedem ausgesanten Strich Getreides gefechsnet.

[16. Ob, und wie viel Kartoffeln sie pflanzen?]

17. Wie sie die Brach benutzen?]

16., 17. Die Brache wird, so wie voran gesagt worden, auch benutzt.

[18. Wie viel von jeder Gattung Getreid, auch an Heu und Stroh sie gegenwärtig vorrätig haben?]

³⁷ Fohlen – hříbě.

18. Weder an Getreid noch Heu und Stroh wird itzt etwas vorrätig gehalten, weil im vorigen Jahr keine so ausgiebige Ärndte[?] sich ergeben hat.

[19. Ob die Äcker umzäut sind, und womit, ob sie mit Gräben eingefast sind? Ob die Wiesengräben im Stand erhalten werden? Ob die Wiesen gantz rein und gerodet sind?]

19. Nur bloß jene Gründe, die nahe an Hutweiden und dem Viehaustrieb unterliegen, sind zum Teil mit Gräben eingefasst, und auch zum Teil mit Holzwerk umzäumt[!]; wobei auch Rücksicht genommen wird, dass bei niedrig hiegenderen Gegenden, lebendige Zäune angelegt werden.

[20. Ob die Äcker und Wiesen einer Verbesserung fähig sind und welcher?]

20. Die Wiesen werden vorteilhaft benutzt, und unterligen so wie die Äcker keiner Verbesserung.

[21. Wie die Bauart ihrer Häuser und Wirtschaftsgebäude beschaffen ist? Wie die Dächer ihrer Gebäude gedeckt sind, und ob sie selbe ein Stand halten?]

21. Die Bauart der Untertansgebäude ist die gewöhnliche, welche bei hölzernen Gebäude angewendet wird; die Dächer sind größtenteils mit Schindeln und Dachschöbeln gedeckt. Ganz feuersichere findet man selbst unter den Emphiteuten nicht.

[22. Ob die Rauchfänge der Häuser gemauert, und gehörig vor Feuer gesichert sind?]

22. Die Rauchfänge so wie die Grundlagen der Gebäude sind meistens gemauert, jedoch befindet sich nach der letzten Kreisbereisungstabelle noch eine Anzahl hölzerner Kamine, die sich auf 187 beläuft. Bei Auferbauung neuer Wohnhäuser oder nach einen Feuerschaden wird so, wie bei den Vermögensumständen des Untertans, Rücksicht genommen, damit die hölzerne Rauchfänge so viel als möglich, in Steinerne verwandelt werden.

[23. Ob jeder Hausvater, mit Feuerleitern, Feuerhaken, Eimern, und Handspritzen gegen Feuersgefahr versehen ist?]

23. Die vorgeschriebene Feuerlöschordnung ist hierorts eingeführt,

[24. Ob in jeder Ortschaft Wasserbehältnisse gegen Feuersbrünste vorhanden sind?]

24. und jeder einzelne Insasse ist angewiesen, wieviel Feuerlöschgerätschaften derselbe stets vorrätig haben soll; worüber auch fleißig *invigiliet*³⁸ wird. In jedem Haus befindet sich eine eigene Handspritze und die Gemeinden haben größere messingere Tragspritzen Wasserkörbe und Ladungen auf Schleifen.

[25. Ob hier reichendes Wasser für Menschen und Vieh vorhanden, oder Wassermangel da ist, und wie selben abgeholfen werden kann?]

25. Der größte Teil der Diesherrschaftl: Dorfschaften liegt an dem Fluße Zidlina, mithin, da dieser meistens wasserhältig ist: so ist für diese Gemeinden, die ohnehin auch zahlreiche Brunnen haben, gesorgt, jenen aber, die nicht Wasser im Überflusse haben, sind obrigkeitl. Teiche teils in Erbpacht, zum Teil aber, unter wiederrufflicher Zinsung mit dem Vorbehalt überlassen worden, dass selbe niemals trocken gemacht werden dürfen.

[26. Ob Backofen, Flachsdorren, und Schmieden von den Wohnhäusern weit genug entfernt sind?]

26. Die Flachsdarren sind zwar von wohnbaren und anderen Wirtschaftsgebäuden *separieret*,³⁹ jedoch befinden sich einige Gemeindschmidten in den Dörfern, die bei ihrer Baufähigkeit auf entferntere Ortsplätze überbaut werden müssen.

[27. Ob den Flachs und Hanf in fischreichen Wässern, oder solchen deren das Vieh zum Trinken bedarf, geröstet werden?]

27. Hanf wird nicht gebaut, wohl aber Flachs, letzterer wird auf Stoppeln und höher liegenden Wiesen genässt, und dann in den vorherbestimmten Flachsdarren gedörret.

[28. Ob Mangel an Tagelöhnern, und wie selben abzuhelpen sei?]

28. Übrigens herschet[!] noch kein Mangel an Tagelöhnern, und es gibt mehrere Untertanen, die gegen Taglohn auf fremden Herrschaften und nächst anliegenden Städten, ihren Unterhalt suchen.

[29. Was für Feuerung die Untertanen haben, ob sie mit Holtz, Steinkohlen, oder Torf feuern? Ob sie diese Materialien, und für welche Preise auch woher sie selbe kaufen, oder ob, und wie viel derselben und woher sie selbe freien haben, auch ob sie die Feuermaterialien willkürlich, oder nur gegen Anweisungen, und gegen welche Anweisungen empfangen?]

³⁸ invigiliet (lat.) = pečováno.

³⁹ separieret (lat.) = odděleny.

29. Hierorts wird mit Holz gefeuert, Steinkohlen sind außer den Schmidten darum nicht bekannt, weil selbe aus preußisch Schlesien über 8 Meilen geholt werden müssen. Der Preis der Brennholzes besteht gegenwärtig jede n. ö. Klafter weiches Brennholz um 3 fr 20 kr, und jede Klafter hartes um 4 fr 30 kr, jedoch der größte Teil desselben wird aus den benachbarten Dominien zugeführt; aus den obrigkeitl. Waldungen wird außer einigen Stammhölzern zum Bau, kein Scheiterholz verkauft.

[30. Ob sie Gartenbau, und welchen sie treiben? Ob sie Obst und Gemüse hinreichend zu ihrem Bedarf, und welche Arten sie ziehen, auch ob sie davon, und wie viel verkaufen?]

30. Der Obst - und Gartenbau wird mit besonders großen Fleiße betrieben; hauptsächlich in den Gebürgsdorfschaften, wo die Obstbäume bessern Wachstum und Nutzen gewähren. Das gefechsnete Obst ist ausgiebig und nach Bestreitung des einheimischen Bedarfs wird noch eine größere Quantität an die Obsthändler verkauft.

[31. Ob sie Hopfen, Färbekräuter, Reps etc. bauen, und wie viel sie von jedem dieser Kulturszweige jährlich ernten?]

31. Weder Hopfen - noch Färbekräuter kommen hier Fort, selbst damals, als die vorige Jesuitenobrigkeit die Majerhöfe in eigener *Regie* hatte, wurden Hopfengärten kassiert, und selbe zu anderen Wirtschaftsanzbau verwendet.

[32. Ob sie außer dem Ackerbau andere Verdienste, und welche sie haben?]

32. Der Ackerbau und die Viehzucht ist zwar der hauptsächlichste Nahrungszwang der Untertanen, jedoch wird auch in den Nebenstunden fleißig gesponnen und das erzeugte Garn nach dem bestrittenen Hausbedarf an die herumgehenden fremdherrschaftlichen Gebürgsgarnhändler, verkauft.

[33. Welche Arbeiten sie in langen Winterabenden verrichten, und zu welchen sie ihre Kinder anhalten?]

34. Ob sie im guten Stand sind, oder wei viele derselben verschuldet sind? Und wie sich ihre Schulden zu ihrem Vermögen verhalten?]

33. und 44.[!]⁴⁰ Im Winter wird, wie schon erwähnt worden, fleißig gesponnen, und die Kinder werden zur Spinnerei fleißig angehalten, daher haben sich ihre Vermögensumstände dergestalt gebessert, dass man ihre Schulden zu ihrem Verögen

⁴⁰ Z odpovědi je patrné, že autor měl na mysli otázky 33. a 34.

wie 1 zu 5 verhalten kann, bei welchen Gegenstände man auch anführen muß, dass mehr als die Hälfte der Untertanen ihre Wirtschaften gänzlich ausgezahlt haben. Zum Beweis dieser Angabe kann man auch anführen, dass vor einigen Jahren bei dem schon eingetretenen[!] Geldmangel dieselben an alten obrigkeitl. Geldresten 1330 fr 30 ½ kr in einem einzigen Jahre abgetragen haben.

[35. Ob sie dem Trunk ergeben sind, und wie sie davon abgewöhnt werden können?]

35. Die nachlässigen Wirte werden bei der Entdeckung ihrer Nachlässigkeit, zum Fleiße angehalten, und ihnen alle Mittel durch amtliche Vorkehrung genommen, ihre Wirtschaften zu verschulden.

[36. Ob sie lesen und schreiben können?]

36. Die Kinder werden fleißig in die Schule geschickt, und sowie man bemerkt, sind viele Eltern zum Schulunterrichte in ihrer Jugend, jedoch bloß in ihrer Muttersprache, angehalten worden.

[37. Ob die jenigen unter ihnen, welche nicht von deutschen Eltern sind, deutsch verstehen?]

37. Darunter gibt es ebenfalls einige, welche die deutsche Sprache verstehen, ganz deutsche Familien gibt es keine.

[38. Ob sie die Religion ehren, und die Kirchen fleißig besuchen?]

38. Als einen gegründeten Satz kann man angeben, dass alle Untertanen fleißig dem Gottesdienst zugetan sind, ihre Kinder dazu streng anhalten, und daher die christkatholische Kirche ehren.

[39. Ob ihre Ackergeräte unvollkommen, und worin sie es sind?]

40. Ob ihre Wirtschaft Fehler, und welche sie hat?

41. Wie die Untertanen zu besseren Wirtschaftskenntnissen gebracht werden können?]

39., 40. und 41. In Rücksicht der Wirtschaftseinrichtung, ihrer Ackergeräte, und anderer zur Verbesserung allenfalls antragenden Gegenständen wird bemerkt, dass jeder einzelne sich bestrebt hat, seine Wirtschaft in vollkommenen Stand zu bringen, daher ist in diesem Fall im Allgemeinen, keine Verbesserung nötig.

[42. Ob und was für besondere Unglücksfälle an Viehsterben, Feuerschäden, Überschwemmungen, epidemischen Krankheiten, und sonst sie in jedem der letzten 9. Jahre erlitten haben?]

42. Obwohl in den vorgehenden neun Jahren mehrere Unglückfälle nämlich:

Im Jahre 1793 an Wetter = und Wasserschaden	445 fr 41 ½ kr
- „ - - „ - 1797 - „ - Feuerschaden	2196 - „ - 15 ½ kr
- „ - - „ - 1798 - „ - Feuerschaden	372 - „ - 30 - „ -
- „ - - „ - 1799 - „ - Feuerschaden	877 - „ - 20 - „ -
- „ - - „ - - „ - - „ - Wasserschaden	320 - „ - 30 - „ -
- „ - - „ - 1800 an Feuerschaden	2601 - „ - 8 ½ - „ -
- „ - - „ - 1801 - „ - Feuerschaden	10 931 - „ - 45 - „ -
- „ - - „ - - „ - Wetterschaden	70 - „ - 14 - „ -
<i>In Einem</i>	17815 fr 24 ½ kr

Die betreffenden Untertanen erlitten haben: so ist dennoch ihnen so viel es die Umstände zuliessen, dergestalt geholfen worden, dass sie ihre, durch die Flamme verzehrten Wohn - und Wirtschaftsgebäude wieder alle aufgebaut, die Felder wieder urbar und überhaupt durch die amtliche Unterstützung, und jene der Mituntertanen ihre Wirtschaften in aufrechten Stand gebracht haben.

[43. Ob Ärzte, Kreisphysici, und *Chirurgen* vorhanden, wo und wie viele? Ob sie in ihren *Kuren* glücklich sind? Nach welchen Taxen sie sich bezahlen lassen? Was die Kreisphysici und andere bestellte Ärzte und Chirurgen an Gehalt und Emolumenten genießen, und woher?]

43. Auf der Herrschaft befindet sich ein eigener angestellter Wundarzt, welcher aus den Renten, so wie vorne im II. Absatz angezeigt worden; an jährlichen Gehalt aus den

Renten der Herrschaft Militschowes	106 fr -- kr
aus den Renten des Gutes Tursch und Zbiersch	44 - „ - -- kr
- „ - Aus der Steuerkasse	
der Herrschaft Militschowes	106 - „ - - - „ -
des Gutes Tursch und Zbiersch	44 - „ - - - „ -
<i>In Einem</i>	300 fr – kr

jährlich bezieht.

[44. Ob unbefugte Personen Krankheiten kurieren, und Chirurgie treiben? Und Scharfrichter, und Abdecker sich damit abgeben?]

44. Außer diesem Wundarzt sind keine zur Heilung unbefugte Personen darum vorhanden, weil in dem Anstellungsdekret des erstgenannten Wundartzes die

unentgeltliche Abrechnung der minderen Arzneimitteln für die ärmere Klasse bedungen, und dessen Aufenthaltsort gerade in der Mitte der Herrschaft sich befindet.

[45. Ob und wie viel privilegierte Apotheken vorhanden sind? Ob sie die Taxen beobachten? Ob sie in gutem Stand gehalten werden? Wer sie revidiert, und visitiert, wie oft diese Visitationen geschehen, wohin die Visitationsberichte gehen, was auf selbe folgt?

46. Ob Universal- Medizinen Arcana, und dergleichen Verkauft werden?]

45., 46. Übrigens sind weder Apotheken befindlich, noch werden Universalmedizinen oder sonstige *Arcana*⁴¹ verkauft.

[47. Ob, und wie viel Hebammen vorhanden sind, ob sie unterrichtet, von Obrigkeitwegen bestellt, und geschworen sind?]

47. Hebahmen[!] befinden sich auf der Herrschaft 15, welche von Obrigkeit - Wegen bestellt, von dem k. Kreiswundarzt geprüft, und geschworen sind; Außer diesen, werden andere nicht geduldet.

[48. Ob Roß- und andere Viehärzte vorhanden sind? Ob sie von der Obrigkeit bestellt sind, oder ob die Heilung des kranken Viehes den Schmieden, Scharfrichtern, oder welchen anderen Personen überlassen bleibt?

49. Welche Mittel gegen Hornvieh - Schaf - und Pferdesterben angewendet werden?]

48. und 49. Es sind zwar keine eigene Roß - und Viehärzte vorhanden, jedoch bei entstehenden Krankheiten des Viehes wird die kreisamtliche wundärztliche[!] Untersuchung angesucht, und das kranke Vieh nach der gegebenen wundarztlichen[!] Ratgebung kuriert, die kleineren und minder beträchtlichen Krankheiten werden zweien, auf der Herrschaft befindlichen Schmidten anvertraut.

[50. Ob, und wie viel Scharfrichter und Abdecker vorhanden sind, welche Emolumente sie genießen, ob sie ihre Stellen erkauft, oder gepachtet haben? Ob sie ihre Schuldigkeit tun? Ob sie verachtet, oder gar für unehrlich gehalten werden? Ob sie nicht Diebe und liederliches Gesindel bei sich beherbergen?]

50. Auf dieser Herrschaft ist kein Abdecker, jener in dem Dorf Strzibernitz auf dem Stiftungsgut Tursch und Zbiersch, wird bei entstehenden Viehfall herbeigezogen, und zahlt für das ihm eingeräumte Recht wie im IV. Absatz 84. § zu ersehen ist, 17 fr an Zins.

⁴¹ Arcana (lat.) = lektvary.

[51. Wie für das Vermögen der Waisen, sowohl unter den Untertanen als befreiten Personen gesorgt wird? Wie es mit Bestellung der Vermünder gehalten wird? Ob das Erbteil der Waisen zu Geld gemacht wird, und wo diese Gelder zinsbar angelegt, und wie sie gesichert werden?]

51. Für das Vermögen der Waisen wird gesorgt, und so viel möglich, in die Waisenbaarschaft gebracht. Die Bestellung der Vormünder geht jederzeit vorschriftmäßig vor sich. Sowohl die vorzinslichen als auch unverzinslichen Kapitalien werden in die Waisenrechnung genommen und der Aktivstand betrug mit Schluss des Militärjahr 1801 7017 fr 51 kr

der Passivstand oder die Forderungen der Waisen 6929 „ 17 ½

Mithin ein Überschuß der Waisenrechnung von 88 fr 33 ½

Die vorgehenden Gelder sind den Untertanen unter 5 *pl* [...] Verzinsung ausgeliehen worden, befinden sich *pragmatical*⁴² versichert, und jeder Mündel kann bei Erreichung seiner Großjährigkeit, sein in der Waisenkassa erliegendes Kapital, mit Bewilligung seiner Vormünder, ungehindert erheben.

[52. Ob, und wie die Teilung der Bauerngüter eingeschränkt ist?]

52. Die größeren Bauerngüter werden nach der bestehenden Vorschrift, nämlich niemals unter 40 Metzen verteilt, jedoch ist diese Zerstückung gegenwärtig soviel als möglich eingeschränkt. Seit 9 Jahren sind bloß 8 Bauerngründe, wovon auf jede Hälfte 45 bis über 50 Metzen Grundstücke ausfällt, zerstückt worden; außer diesen befinden sich doch noch viele derlei unzerteilte beträchtlichere Wirtschaften auf der Herrschaft.

[53. Diese und alle vorhergehende Fragen sind auch wegen den befreiten Personen und Juden zu beantworten, in so fern sie auf selbe Anwendung finden?]

54. Ob unnützer Aufwand bei Kindstauen, Hochzeiten und Beerdigung gemacht wird?

55. Ob Geburten verheimlicht, oder gar neugeborne Kinder umgebracht werden?]

53., 54., 55. Da weder befreite Personen, noch Juden existieren, auch kein unnützer Aufwand, bei Kindstauen, Hochzeiten, und Beerdigung gemacht wird, dann weder Geburten verheimlich, noch neugeborne Kinder umgebracht werden: so ist in diesen Fragegegenständen nichts anzusetzen.

[56. In welchem Alter gewöhnlich Heiraten vollzogen werden?]

⁴² *pragmatical* (lat.) = právní, politický

57. Ob, und was für Verbrechen am häufigsten vorkommen?

58. Ob und wie viele Selbstmorde vorkommen?]

56., 57., 58. Die Heuraten[!] werden gewöhnlich vom 16 Jahre bei weiblichen, und 19 Jahre beim männlichen, anfangend vollzogen, dann werden weder Verbrechen, noch Selbstmorde begangen, die in das politische Fach einschlagende Übertretung werden antlich bestraft, die Kriminalsträflinge aber werden zum Kriminalgericht in Jitschin abgegeben.

[59. Was für Krankheiten am meisten herrschen, ob einige derselben Lokalursachen haben, und wie diese gehoben werden können?

60. Ob Pocken einimpft werden, und ob die natürlichen viele Personen weggerafft?]

59. Lokalkrankheiten existieren keine, die Pocken werden zwar nicht einimpft, jedoch 60. haben die natürlichen seit 9 Jahren 17 Kinder hinweggerafft. Die Kuh - oder künstlich einimpfte Pocken sind hier noch unbekannt.

Übrigens sind die sämtlichen diesherrschaftlichen Untertanen gutmütige, fleißige und gegen den Landesfürsten und die Obrigkeit anhängige und getreue Untertanen, eifern ihre Kinder zur Arbeitsamkeit und Gottesfurcht an, und haben in Rücksicht ihres gezeigten ruhigen und guten Betragens, ihrer Anhängigkeit an den Landesfürsten und anderer für das allgemeine Wohl gemachten Aufopferungen eigene Belobungen von hohen Orten erhalten.

Militschowes den achtzehnten Maimonat 1802

Johan Schimaczsky

Oberverwalter

Michael Johan Groß

Amtskantor

Pavla Stieglerová

RECENZE

Annales de démographie historique 2005–2007

V návaznosti na soubornou recenzi *Annales de démographie historique* 2003/1–2005/1 otiskujeme stručný přehled obsahu následujících ročníků, a to až do 2. čísla roku 2007. Podoba časopisu se v tomto období nijak zásadně nezměnila, jednotlivá čísla jsou uspořádána tematicky, vedle Francouzů v časopise rozsáhle publikují zahraniční badatelé, velká pozornost je věnována metodickým otázkám. Starší zaměření na francouzskou populaci a populace evropské stále více ustupuje zájmu o mimoevropské civilizace. Zřetelné je soustředění k dějinám 19. a 20. století a vliv historické antropologie, zejména ve větším využití případových studií a kvalitativní analýzy.

Číslo 2005/2 je nazváno *Les populations vulnérables*. Zranitelnou populací je míněna společnost vystavená vysokému riziku zvýšené mortality, ohrožující její reprodukci. Kromě příspěvků věnovaných jednotlivým regionům (Amerika, severní Čína, Uzbekistán, Indonésie) tu najdeme i příspěvky věnované „zranitelnosti“ určitých věkových i sociálních skupin (severoameričtí indiáni a americká asimilační politika, difference mezi městskými a venkovskými migranty v Číně ad.). Stejnému tématu zranitelných populací je věnováno i číslo 2006/1. Na rozdíl od předchozího čísla se soustřeďuje k evropským populacím, většinou opět v 19. a 20. století (severní Švédsko, Ženeva, Skotsko, Laponsko, Rumunsko). K ranému novověku, který byl tradičním polem historické demografie, se vztahují jen dva články, o tulácích a žebrácích v severní Francii v prvních dvou třetinách 18. století (J. R. Viret) a o předčasných sňatcích žen v Bordeaux v 18. století (S. Minivielle).

Číslo 2006/2 nazvali redaktoři časopisu *Itinéraires féminins*. Metodicky zajímavé číslo je celé věnováno metodě sledování trajektorií žen v historické demografii, tentokrát výlučně v evropských zemích, ve Francii, Španělsku, Belgii, Nizozemí, a to opět v 19. a 20. století. Trajektorie žen jsou převážně sledovány v souvislosti s vytvářením rodinných sítí, ale také jako součást migrací a nástroj sledování marginálních skupin. Právě tento svazek ADH ukazuje velmi zřetelně hledání nových cest, přesun od kvantitativních ukazatelů ke sledování individuálních osudů.

Jasný příklon ke studiu mimoevropských populací dává číslo 2007/1, nazvané *Populations coloniales*. Název je ovšem poněkud matoucí, autorům jednotlivých studií nejde o původní obyvatelstvo kolonií, ale o demografickou charakteristiku imigrantů evropského původu. Teritoriálně jsou jednotlivé studie zaměřeny především na Afriku, zvláště severní, výjimkou je tematika indonéská.

Druhé číslo ročníku 2007 (*Les enfants abandonnés*) je téměř celé věnováno problematice odložených dětí. Při jejím výzkumu je opět kladen důraz na sledování individuálních osudů, jak naznačuje již úvodní článek Catherine Rollet nazvaný *Les enfants abandonnés: d'une histoire institutionnelle aux trajectoires individuelles*. Těžiště tentokrát leží v revoluční a porevoluční Francii, zmíněna je i viktoriánská Anglie (Londýn), Itálie (Parma), vedle kvantitativních výzkumů a sledování individuálních osudů tu najdeme i snahy o postižení prostředí, v němž odložené děti vyrůstaly.

Jako celek ukazují recenzované ročníky výrazný posun jak v metodice, tak i chronologickém a věcném zaměření historickodemografických výzkumů, který prozatím nezanechal v české historické demografii příliš značný ohlas. Již z toho důvodu je seznámení se s výše uvedenými monotematickými čísly velmi užitečné.

Eduard Maur

Lenka Budilová & Marek Jakoubek (eds.), *Cikánská rodina a příbuzenství*. Ústí nad Labem, Dryada, nakladatelství Vlasty Králové a Katedra antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni 2007, 207 str., 1 příl., ISBN 978-80-87025-11-6.

Nestane se často, aby zpráva o vědeckém výzkumu romské problematiky v české vysokoškolské instituci byla zpřístupněna na knihkupeckém trhu způsobem, jaký nabídli dva čeští badatelé Západočeské univerzity. Lenka Budilová a Marek Jakoubek nejen že uveřejnili v knize *Cikánská rodina a příbuzenství* zprávu o svých výzkumech včetně vědeckého aparátu: tedy s poznámkami o užití literatury, s odborně zpracovanými grafy apod. K více než 60 stranám svého textu připojili přes 100 straná ještě 10 převážně z angličtiny přeložených výzkumných zpráv týkajících se problematiky cikánské rodiny v Anglii (Judith Okely), ve Španělsku (Teresa San Román, Elisa Martín, Juan F. Gamella, Paloma Gay y Blasco), na Slovensku (Arne B. Mann, Emília Horváthová), v Bulharsku (Elena Marušiaková), nebo některých speciálně vybraných otázek této problematiky: *Sociální struktury v romských skupinách* (Lev Čerenkov a Stéphane Laederich), *Cikáni. Příbuzenská terminologie a cena*

za nevěstu (Werner Cohn), *Cikánské manželství, paruimos a cena za nevěstu* (Patrick Williams).

Je nasnadě, že shromáždění textů k romské otázce v podobě, jak se oběma českým badatelům podařilo, představovalo nemalý problém. Jen samo objasnění, za jakých okolností čeští autoři užívají názvů Cigán a kdy Rom, že název Cikán považovali jejich informátoři za pejorativní apod., vyžadovalo hlubší analýzu dané otázky. Vzhledem k tomu, že většina studií ve sborníku nebyla původně napsána česky, nýbrž anglicky, bulharsky či slovensky, bylo třeba vysvětlit, jaké důvody vedly vydavatele, že nejčastěji volili v překladu do češtiny ekvivalent anglického či španělského názvu slova Cikán. Většina ze zahraničních studií zaujala stanovisko podobné názoru Wenera Cohna (str.193): „Cikánské slovo *Rom* znamená manžel, Cikán nebo člověk. Ovšem kategorie „člověk“ tak, jak je užívána v angličtině, nemá v cikánském jazyce přesný ekvivalent.“

Pouze však u studie Budilové a Jakoubka může badatel obeznámený se stavem bádání v Čechách posoudit hloubku záběru a rozhledu po dosavadním vývoji pojednávané otázky. Pro českého i slovenského badatele považuji za velmi přínosné, že editoři sborníku nejen vybrali a přeložili zajímavé výsledky výzkumů o endogamii a exogamii v cikánských komunitách anglických, severoamerických, španělských či bulharských, ale že věnovali pozornost i řadě otázek společných pro analýzu cikánského problému v dnešní tzv. západní civilizaci. Inspiraci, kterou editoři sborníku z těchto zahraničních studií čerpali, velmi bohatě uplatnili ve studii vlastní o poměrech v českých zemích a na Slovensku. Považuji za cenné, že sborník zařazením velké úvodní studie Budilové a Jakoubka získal na významu nejen odborným rozbořem mnohaletého antropologického výzkumu, nýbrž se stal i posud dost vzácnou příležitostí k srovnání výsledků výzkumů českých a mezinárodních. Domnívám se, že právě srovnání se studii o případech endogamie a tzv. výměnných příbuzenských sňatcích u severoamerických či španělských Cikánů upevnilo přesvědčení Budilové a Jakoubka o nutnosti zavrhnout romantické představy některých českých etnografů o jakési vybájené cikánské velkorodině a studovat rodinné struktury na základě odborně prováděných lokálních sond, schopných rozlišovat skutečnost od představ většinového obyvatelstva o Romech nebo Romů o sobě samotných. V kontrastu s poměry v západoevropských zemích se totiž nabízí nejen srovnání se způsoby společenské segregace romské menšiny v různých kulturních areálech, nýbrž i pátrání po příčinách endogamie v romských komunitách. Ta totiž nemusí být jen výsledkem nedostatku vhodných manželských partnerů v nejbližším okolí, nýbrž i pozůstatkem původní role výměny darů mezi rodinami ženicha a nevěsty jako veřejného důkazu prestižního postavení v komunitě jak otce nevěsty, který byl ženichem obdarován, tak ženicha, který si mohl

dovolit významný dar dát. I když české výzkumy se neseťkávají s otázkou daru za nevěstu v cikánských tradicích, alespoň Budilová a Jakoubek o ní nemluví, nemůžeme patrně zcela vyloučit, že zmiňované sňatky „pre čeranki“ (str. 46) mohou být pozůstatkem symboliky daru za nevěstu, ovšem ve formě výměny vzájemných nároků mezi spřízněnými rodinami.

Dík inspiraci ze zahraničních studií, ve sborníku uveřejněných, studie Budilové a Jakoubka se soustřeďuje k sociálně-antropologickému či sociologickému pojednání rodiny dnešních Romů a poněkud zanedbává rozměr historický. Ten se objevuje nejvýše tu a tam v poznámce, že určité příbuzenské struktury vytvořené endogamními tendencemi romské rodiny pocházejí z „předválečné doby“ apod. Studie o zahraničních Romech postupují podobně, ba je v nich historický přístup k problému ještě více potlačen. Dokonce ani žádný z autorů si neklade otázku, nakolik romské tradiční postoje k rodinným zvykům, povinnostem a závazkům španělských, anglických či severoamerických Romů jsou způsobeny endogamní rodinou a nakolik odrážejí staré, dnes již opuštěné postoje většinové populace. Domnívám se, že studie Budilové a Jakoubka přichází s několika i ve srovnání se zahraničními studii originálními zjištěními o rodinné koexistenci českých a slovenských Romů založené na příbuzenských svazcích. Je ovšem třeba počítat s tím, že Budilová a Jakoubek se podnětností svých výzkumů dostávají mezi seriózní badatele ostatních humanitních věd a musejí tedy očekávat jejich připomínky, například ze strany demografů, zvyklých pracovat s tzv. „tvrdými“ daty demografické statistiky. Rozdíly v naději na dožití u romské a neromské populace nesporně čekají na objasnění. Vydavatelé sborníku jsou si toho vědomi a odkazují na pokusy o studium romské problematiky u českých demografů, najmě na práce Květy Kalibové. Podobně i české sociologické studie o rodině jsou si vědomy požadavků studia romské problematiky, i když zatím příliš nepokročily v poznávání vztahů v rodinných strukturách Romů, zejména hypotéz o odlišném pojetí rodiny a domácnosti u Romů a u většinové populace. Tím více lze uvítat pokus Budilové a Jakoubka o srovnání se zahraničními výzkumy, jež ukazují trochu jinou cestu studia cikánské rodiny, než na kterou jsme u českých badatelů většinou zvyklí.

Prezentace knihy vydané Budilovou a Jakoubkem, k níž i fotografie pořídil badatel o romské otázce (Tomáš Hirt), jistě vzbudí pozornost nejen odborných, nýbrž také laických čtenářů. I ti naleznou, zejména v zahraničních příspěvcích, pro sebe zajímavé stránky. Rozhodně si odnesou z četby větší důvod k zamyšlení nad romskou otázkou, než jim poskytují novinové články většinou psané bez odborné erudice. Nicméně celkový dojem z publikace o cikánské rodině může nejlépe posoudit především čtenář hlouběji obeznámený s obecným antropologickým výzkumem. Tomu neujde předně zjištění, že čeští autoři postupovali

kvalifikovaně se znalostí mezinárodní problematiky i dosavadní odborné literatury, zároveň však též konstatování, že odborná literatura o romské rodině má ještě mnohá bílá místa v důsledku nedostatku základního výzkumu, a to jak u nás, tak i v zahraničí.

Pavla Horská

Jana Vobecká, Populační vývoj Židů v Čechách v 19. a první třetině 20. století. Společenské a hospodářské souvislosti¹

Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky 3/2007, Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, Praha 2007, 149 s., ISBN 978-80-86729-34-3

Historickodemografickým aspektům života etnických, resp. náboženských minorit na území střední Evropy byla v našem odborném prostředí doposud věnována jen okrajová pozornost. Částečně je to způsobeno problémy heuristickými (např. studium demografického chování Cikánů je v období raného novověku s ohledem na to, že povětšinou unikali jakékoliv evidenci, prakticky nemožné), částečně určitou ožehavostí některých témat. Druhý z uvedených důvodů bezpochyby platí pro (nejen historickodemografický) výzkum dějin Židů, který je navíc charakterizován zaměřením většiny studií na události 2. světové války.

Přitom právě demografické bádání o židovském obyvatelstvu skýtá (především pro dobu 18. až 1. poloviny 20. století) celou řadu možností k zásadnímu faktografickému i interpretačnímu obohacení našich poznatků o dějinách tohoto období a navíc jsou pro něj k dispozici zcela unikátní prameny, centrálně shromážděnými matrikami židovských náboženských obcí počínaje a celozemskými soupisy Židů zdaleka nekonče. Nicméně i přes bohatství pramenů zůstával historickodemografický přístup k dějinám Židů – samozřejmě s výjimkou průkopnických studií Jana Heřmana ze 70. let 20. století – do nedávné doby polem skutečně neoraným. Změnu přinesly až studie J. Woitsche, K. Woitschové a M. Řezníčka (ČL 92/2005, HD 30/2006) a zejména monografie L. Nesládkové (Praha 2003). K nim se v roce 2007 konečně zařadila i recenzovaná monografie Jany Vobecké, která vychází z diplomové práce obhájené v roce 2004 na Katedře demografie a geodemografie PřF UK v Praze, kde vznikla pod vedením Ludmily Fialové.

Text knihy Jany Vobecké obsahující šest hlavních kapitol se rozpadá do několika rozsahem i kvalitou různorodých částí. Kvalitativní disproportion se negativně projevuje zejména v kapitolách (narativně) historických a je patrně

¹ Text recenze se částečně shoduje s textem, který vyšel v Sociologickém časopisu (4/2008) na s. 809-813.

způsobena absentujícím školením autorky v historické metodologii. Signifikantní je už to, že Jana Vobecká opakovaně mluví (pro období před rokem 1918) o Rakousku a Maďarsku, ba dokonce užívá i pojmu Horní a Dolní Rakousko (sic!), namísto správného Horní a Dolní Rakousy, resp. Uhry a Uhersko. Příslušné části práce však naštěstí zdaleka nejsou jejím těžištěm. Naproti tomu pasáže převážně či výhradně demografické jsou zpracovány mimořádně zevrubně a kvalitně a nelze je hodnotit jinak než v superlativech.

V první třetině práce (kapitoly 1 až 3) autorka formuluje svá metodologická východiska, časoprostorové zaměření práce, pramennou základnu a stručně nastiňuje dějiny Židů v Čechách (s. 13–34). Hned na začátku deklaruje Jana Vobecká zúžení výzkumného pole na Židy v historických hranicích Čech, s čímž nelze než souhlasit, zvláště když se dále nevyhýbá ani potřebným srovnáním např. s Moravou či dalšími regiony. Poněkud spornější je časové vymezení práce, které sice na s. 14 autorka zdůvodňuje údajnými „historickými“ a „demografickými“ příčinami, nicméně silný důraz na 2. polovinu 19. století až 30. léta 20. století a občasnost exkurzů do starší doby se zdají být podmíněny spíše (či výhradně?) heuristickými limity díla. Naproti tomu k vymezení užití metodologie, kterou Jana Vobecká charakterizuje jako důslednou aplikaci „klasických demografických postupů kvantitativní analýzy“ (s. 14) nelze mít žádných námitek.

Vedle časoprostorového zaměření a metodologie se autorka v úvodu práce věnuje též charakteristice použité pramenné základny. Vyjadřuje se k ní podrobně nejen na s. 21–24, ale pak i v opakovaných pramenných exkurzech v rámci dílčích kapitol. Přes fenomenální množství dat, které podrobila analýze, a délce období, kterému se věnovala, nicméně nelze nevidět, že jediným zdrojem informací byly Janě Vobecké pouze a jen publikované výsledky sčítání lidu, statistické ročenky, případně (v mizivé míře) sekundární literatura. Omezení se na vydaná statistická šetření však jednak, jak již bylo zmíněno, zásadně limituje časový rozsah zpracovávané problematiky i spektrum řešených problémů, jednak částečně diskvalifikuje platnost předkládaných zjištění.

Autorka sice zcela správně vnímá vzájemnou nekomplementárnost použitých pramenů a dokázala se s ní i s dalšími problémy i za pomoci dosti náročných výpočtů vypořádat, avšak – až na dílčí náznaky – zdá se mi, nedostatečně problematizuje samotnou relevanci analyzovaných dat. Opravdu lze údajům v oficiálních statistikách Habsburské monarchie, a to i v mladší době, důvěřovat v míře, s jakou tak autorka činí? Jak velká mohla být zkreslení? Nemohou se údaje např. o počtech Židů žijících v Čechách lišit o stovky či dokonce tisíce osob a kterým směrem? A nemělo by smyslu mnohem intenzivněji zdůrazňovat, že největším přínosem práce – o kterém vůbec nepochybuji – jsou zachycené relativní ukazatele, obecněji trendy vývoje, než sporná absolutní data?

A konečně, což je možná nejzávažnější, nestálo přeci jen za pokus ověřit údaje oficiální statistiky studiem matrik?

Tento pro historickou demografii zcela klíčový pramen totiž Jana Vobecká, až na údaje přebírané z jí de facto „objeveného“ nepublikovaného rukopisu Jana Heřmana, bohužel úplně pomíjí. Jistěže by nebylo možné u takto makroskopicky pojaté práce provést systematický výzkum matrik pro celé sledované období a ani pro celé Čechy, ale i dílčí sondy, jak ukázala na téměř totožné problematice L. Nesládková, by jistě dokázaly ledasco napovědět. A třeba by se nakonec i ukázalo, že data oficiálních statistik jsou zcela spolehlivá a přítomné výtky recenzenta irelevantní. Z pramenů, které se k využití dále doslova nabízejí, pak autorka ke škodě věci též zcela ignorovala (ačkoliv o jejich existenci, jak z práce vyplývá, dobře ví) veškeré speciální soupisy Židů z 18. a počátku 19. století, což je zarážející zejména s ohledem na skutečnost, že podrobné informace o těchto soupisech, některé soupisy samotné a z nich zjištěná statistická data již byly publikovány (srov. zejm. práce R. Sandera, G. Otruby, A. Frankové či I. Ebelové a kol.). Tím si zcela uzavřela možnosti vyjádřit se relevantním způsobem o vývoji počtu Židů v Čechách v 18. a na počátku 19. století.

Samotný historicky zaměřený přehled dějin židovského osídlení Čech (s. 25–34) pojala Jana Vobecká jako vypořádání se s nutným zlem. Je zpracován téměř výhradně na základě práce T. Pěkného *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, odkud autorka poněkud nešťastně (viz pozn. 33, 36, 37, 40, 41, 51, 55) přebírá i odkazy na další literaturu. Ve třetí kapitole tak čtenář nenalezne vůbec nic nového a zajímavého, ba někdy spíše až matoucí a upřílišněná tvrzení – např. na s. 26 by mohl nabýt dojmu, že ve městech jako Plzeň či České Budějovice Židé od svého vypovězení v 16. století až do 2. poloviny 19. století nežili. Soupisy Židů z poslední třetiny 18. století však ukazují, že i v „zakázaných“ lokalitách se menší židovské komunity již v této době nacházely.

Jádrem a bezesporu nejcennější částí práce je kapitola čtvrtá obsahující minuciózní analýzu populačního vývoje židovského obyvatelstva (s. 35–87) v Čechách, ke které (krom obecných výtek týkajících se pramenů) nelze v podstatě nic dodat či namítnout. Autorka v této části knihy brilantním způsobem rozebírá široké spektrum demografických charakteristik židovského obyvatelstva Čech s důrazem na druhou polovinu 19. a první třetinu 20. století. Přehledně přitom předkládá obrovské množství detailních informací mj. o počtu a rozmístění židovského obyvatelstva; jeho struktuře dle pohlaví, věku a rodinného stavu; sňatečnosti a rozvodovosti; přirozené měně (které je v práci ze všech demografických charakteristik židovské populace věnována patrně nejdetailnější pozornost) – plodnosti, úmrtnosti a příčinách úmrtí; přirozeném přírůstku a migracích Židů. Publikace je doslova nabita daty, z nichž mnohá

vrhají zcela nové světlo na dějiny Židů v Čechách. Z těchto poznatků je třeba vyzdvihnout např. závěry autorčiny podrobné analýzy plodnosti, která vede k zásadnímu zjištění, že (nejen) tato demografická charakteristika nevyčleňuje Židy v Čechách ve zkoumané době jako etnickou/náboženskou skupinu, nýbrž jako skupinu sociální či socioprofesionální a řadí je zejména po bok středních městských úřednických vrstev (s. 63–64).

Škoda jen, že mnohá pozoruhodná zjištění Jana Vobecká jen suše konstatuje. V práci tak nalézáme mnohé zajímavé odpovědi na otázky, jak příslušné jevy vypadaly a měnily se. O tom, proč tomu tak bylo, autorka uvažuje spíše zřídka, a když už, tak myslím, ne vždy dostatečně do hloubky. Příkladem mohou být třeba pasáže o rozvodovosti (s. 56–57), jejíž vysokou intenzitu (dvojnásobnou ve srovnání s majoritou) ve 20. letech 20. století vysvětluje Jana Vobecká zejména postupující sekularizací židovského obyvatelstva a na myslitane otázka, zda nežidovské obyvatelstvo nebylo ještě sekularizovanější, a tudíž by jeho rozvodovost měla být také vysoká. Stejně tak postrádám zásadnější interpretaci mimořádně nízké kojenecké úmrtnosti u Židů (s. 71–72) či silné emigrace Židů z Čech ve druhé polovině 19. století. Nějakým vysvětlením dotážené konečně není i další z objevených zjištění autorky (s. 94–96) o převažující tendenci ke vzdělávání Židů v českých školách, které se však netýkalo středních a už vůbec ne vysokých škol. Zde by bylo jistě potřebné uvažovat o tom, jaké příčiny a důsledky měla situace, kdy „běžné“ židovské obyvatelstvo i díky vzdělání tíhlo v probíhajícím národnostním zápase k české straně, zatímco intelektuální, ekonomické či politické elity spíše ke straně německé.

Zmínkou o struktuře vzdělání Židů v Čechách jsme se dostali k páté kapitole práce nazvané Společenské a ekonomické charakteristiky židovského obyvatelstva (s. 89–105). V ní přešla Jana Vobecká od analýzy demografických dat k rozboru sociálních a ekonomických problémů, avšak vzhledem k použité čistě kvantitativní metodologii a omezené pramenné základně jsou údaje o vykazované obcovací řeči Židů, národnosti, vzdělání, sociální skladbě a profesní struktuře zpravidla limitované jen na 20. století a navíc značně povrchní a mezerovité. Ve prospěch heuristické a metodologické koheze autorka rezignovala na provedení dalšího (nepochybně značně náročného) širšího rozkročeného výzkumu. Příslušné pasáže, které otevírají mnohem více otázek, než nabízejí odpovědi, proto můžeme považovat víceméně jen za inspirativní prolegomenu k dalšímu bádání.

Knihu uzavírá dosti stručný závěr (s. 107–110), seznam pramenů a literatury a v neposlední řadě množství příloh (s. 115–145), které přinášejí podrobná data komentovaná ve vlastním textu či detailním popisem užitých metod demografické statistiky dávající korektně nahlédnout do autorčina metodického instrumentáře. Jednotlivé kapitoly a podkapitoly analytické části práce zachová-

vají jednotnou strukturu, autorka vždy nastíní obecný kontext problému, následuje (graficky odlišená) pasáž o použitých zdrojích dat pro následně prezentované konkrétní rozborů a konečně téměř každý z dílčích oddílů knihy je zakončen opět graficky odlišeným shrnutím. Taková strukturace je sice na první pohled velmi přehledná, nicméně méně důkladného čtenáře by mohla svádět jen ke čtení tučně tištěných heslovitých souhrnů, které narozdíl od jim vždy předcházejících pasáží příliš neproblematizují a přinášejí často silně schematizující tvrzení.

O takové „didaktické“ strukturaci jednotlivých kapitol by nicméně šlo ještě diskutovat. Jinak je tomu ovšem u jiných formálních charakteristik knihy Jany Vobecké. Vesměs vynikající dojem z publikace totiž poněkud kalí autorská, resp. redakční nedůslednost jejího zpracování. Knížka sice vyšla v takřka samizdatové edici Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky, navíc v bibliofilském nákladu 250 kusů (což je vzhledem k její průkopnické povaze velká škoda), to vše by ale nemělo být důvodem k zanedbání elementárních formálních standardů navíc ve skutečně iritující míře. V práci se tak např. cituje hned několikerým způsobem (někde odkazy na literaturu v textu, jinde patové poznámky), jména autorů jsou v poznámkách střídavě uváděna velkým písmem i normálně, s iniciálami křestních jmen i bez nich. Patrně problémy se zalamováním tabulek a grafů způsobily, že v práci najdeme četná prázdná místa (např. s. 65, 70, 81, 91, 94, 99) sahající až k půlstranám, jinde je tabulka nepěkně doslova vecpána až na samotné okraje (s. 142–144). V tabulkách v příloze (s. 117–145) se v tomto směru jinak precizní autorce objevují různé fonty písma, údaje ve sloupcích tabulek jsou nejednotně zarovnány, číslovky vyšší než 1 000 jsou psány nejednotně (s mezerou i bez). Nesčetněkrát se index odkazující na patovou poznámku dostal před interpunkční znaménko. V knize shledávám, bohužel, i chyby gramatické.

Vyjmenované nedostatky, a mnohé další, budí dojem nedbale odvedené práce, rychlého „přelití“ textu diplomové práce do knižní podoby. To je, myslím, velká škoda, neboť kniha takových kvalit by si bezesporu zasloužila trochu zodpovědnější zacházení, protože to, co lze ještě tolerovat v případě studentských kvalifikačních prací, stává se u vědeckých publikací nepěknou kaňkou. Přitom Jana Vobecká předložila odborné obci jinak mimořádně vyzrálou, metodologicky precizní práci. Z hlediska demografické statistiky použité prameny vytěžila bezezbytku a v případě studia sociálních a hospodářských charakteristik židovského obyvatelstva přinejmenším upozornila na problémy, kterým by se mohl věnovat další výzkum. Je nepochybné, že ten by se měl orientovat v rovině historikodemografické zejména na vytěžení autorkou opomenutých pramenů, zejména matrik a soupisů Židů. Nezbytná bude

samozřejmě i další kontextualizace a interpretace Janou Vobeckou pečlivě shromážděných „tvrdých“ dat jinými metodologickými postupy.

Jiří Woitsch

Jan Rychlík, Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989.

Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007 (knižnice Česká společnost po roce 1945, sv. 4), 259 s. ISBN 978-80-7285-081-5.

Vstup České republiky do schengenského prostoru dal Janu Rychlíkovi podnět pro to, aby v hutné zkratce systematicky vylíčil pasovou, vízovou a vystěhovaleckou politiku v habsburské monarchii a Československu od revoluce 1848 až do pádu komunistického systému. Jeho pokus je třeba uvítat, protože až dosud se touto otázkou nikdo systematicky nezabýval a představy o možnostech cestování v minulosti jsou u většiny lidí značně mlhavé. Napsání práce si ovšem vyžádalo rozsáhlý archivní výzkum, zvláště v Archivu Ministerstva vnitra ČR a v bývalém archivu ÚV KSČ. Počáteční datum 1848 nebylo zvoleno náhodně. Až do tohoto roku si každý cestující pro jakoukoliv cestu i uvnitř státu musel opatřit povolení ve formě pasu, přičemž pasové kontroly se prováděly nejen na hranicích, ale i ve vnitrozemí. Toto opatření přežívalo po revoluci (přes nezdařený pokus o liberalizaci z roku 1851) až do let 1857–1867, kdy byla jednotlivá omezení v duchu liberalismu postupně zrušena. Nejdříve, roku 1857, byla potřeba pasu omezena jen na cestu do zahraničí. Roku 1859 byla zrušena pasová povinnost do zemí Německého spolku (což přetrvalo i po sjednocení Německa roku 1871), roku 1865 byly pasové kontroly na hranicích monarchie vůbec zrušeny. Pasová povinnost pro cesty do zahraničí zůstala (s výjimkou německých států, později Německa), avšak nikdo ji z rakouské strany nekontroloval. Nárok na vydání pasu sice byl předmětem diskusí, ale v praxi byl omezován jen trestním stíháním a brannou povinností žadatele. Stejně liberálně bylo upraveno cestování do monarchie; ústavou z roku 1867 také bylo zaručeno právo občana volně se vystěhovat. Prakticky tedy platila v Rakousko-Uhersku ničím neomezená svoboda cestování, podobně jako v jiných evropských zemích s výjimkou ruské a osmanské říše.

Tato svoboda byla velmi podstatně omezena za první světové války, kdy byly zavedeny pasy, kontroly na hranicích a povinné hraniční přechody, omezeno cestování do oblastí blízkých frontě a pro místní, zvl. hospodářskou potřebu zaveden tzv. malý pohraniční styk s Německem. Nový systém dlouho přežíval i po vytvoření Československa a jen postupně byl uvolňován, a to až do roku 1928, kdy byl přijat nový zákon o cestovních pasech. Ten podržel pasovou

povinnost, potvrdil nárokovost pasu, avšak ponechal státu poměrně rozsáhlé možnosti odmítnout jeho vydání, což se v parlamentu stalo předmětem široké kritiky ze strany levice, zejména komunistů, žádajících úplné zrušení pasové povinnosti. Ponechán byl i malý pohraniční styk (bez pasu), nejliberálnější na hranici s Německem, svoboda vystěhování byla zaručena zákonem z roku 1922.

Po rozpadu Československa zůstal poměrně liberální systém cestování zachován na Slovensku, a to až do vstupu Slovenska do války. Naproti tomu protektorát byl zcela odříznut od ostatního světa, dokonce i od říšského území, ač formálně byl jeho součástí. Po roce 1945 byla formálně obnovena platnost zákona z roku 1928, avšak hranice nebyly otevřeny a udělování pasů bylo velmi striktně omezeno, údajně z hospodářských důvodů, navíc zůstalo plně v rukou komunisty ovládaného ministerstva vnitra. Po komunistickém uchopení moci roku 1948 pak byly hranice zcela uzavřeny. Nový pasový zákon z roku 1949 vysloveně rušil právní nárok občana na vydání pasu, které se nadále řídilo zásadou „volné úvahy“. Cesty do západních zemí byly omezeny na minimum, ale i cestování do tzv. lidově demokratických zemí bylo podstatně limitováno. K postupnému uvolňování docházelo od roku 1955 (kdy byla podepsána konvence s Polskem o turistickém styku v Tatrách) až do roku 1968, poté došlo k opětovnému utužení předpisů i praxe, i když ne k návratu ke stavu po roce 1948. Právo svobodného výjezdu pak bylo plně obnoveno až přijetím nového zákona o cestovních dokladech z roku 1991.

Autor v uvedené práci velmi podrobně sleduje jednotlivé etapy popsaného procesu, spolu s tím i otázky povolování vjezdu cizinců do země a především otázky vystěhovalectví a ilegální emigrace. Přihlíží přitom nejen k právním normám, ale i k jejich výkladu v praxi, přičemž otiskuje z archivu ÚV KSČ i velmi zajímavé statistické materiály. Polovinu práce pak představují přílohy, přinášející plné znění jednotlivých zákonných norem, z velké části čerpaných z archivního materiálu (např. usnesení vlády nebo předsednictva ÚV KSČ), tudíž dosud nepublikovaných. Sama práce je pak napsána velmi solidně, věcně, a jak pro ty, kteří popisované změny zažili na vlastní kůži, tak i pro mladou generaci, která již žádným omezením pohybu nebyla podrobena, přináší neobyčejně zajímavá fakta.

Eduard Maur

Do sborníku přispěli:

Petra Berrová, Praha

Miroslava Melkesová, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

*Klára Habartová, Filozofická fakulta Univerzity Pardubice,
Pardubice*

Radek Lipovski, Filozofická fakulta Ostravské univerzity, Ostrava

Eduard Maur, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

*Markéta Skořepová, Filozofická fakulta Jihočeské univerzity, České
Budějovice*

*Pavla Stieglerová, Filozofická fakulta Univerzity Pardubice,
Pardubice*

Pavla Horská, Komise pro historickou a sociální demografii, Praha

Jiří Woitsch, Etnologický ústav Akademie věd ČR, v.v.i., Praha

Obsah

Úvodem.....	3
<i>Miroslava Melkesová, Církevní matriky českých zemí v pozornosti badatelů.....</i>	<i>5–56</i>
<i>Markéta Skořepová, Struktura venkovských domácností v Novém Rychnově v první polovině 19. století</i>	<i>57-104</i>
<i>Radek Lipovski, Biologická a kulturní skladba populací měst Frýdku a Místku v období industrializace v 2. polovině 19. století.....</i>	<i>105-126</i>
<i>Klára Habartová, Uprchlícký tábor pro Židy z Haliče a Bukoviny v Německém Brodě v letech 1916/1917</i>	<i>127-152</i>
<i>Petra Berrová: Poválečné soupisy obyvatelstva a sčítání lidu 1950 v kontextu zjišťování národnosti obyvatel a se zohledněním nálezů Nejvyššího správního soudu.....</i>	<i>151-174</i>
<i>Pavla Stieglerová, Vybrané části Popisu státního statku Milíčeves z roku 1802.....</i>	<i>175-192</i>
<i>Recenze.....</i>	<i>193-203</i>

Contens

<i>Introduction</i>	3
<i>Miroslava Melkesová, Parish Registers in the Czech Lands under the Attention of Researchers</i>	5–58
<i>Markéta Skořepová, The Household Structure in Rural Society in the first half of the 19th Century</i>	59-106
<i>Radek Lipovski, The Biological and Cultural Demographic Structure of the Towns of Frýdek and Místek during the Industrialisation Era in the Second Half of the 19th Century</i>	107-129
<i>Klára Habartová, The Refugee Camp for Jews from Galicia and Bukovina in Německý Brod in 1916/1917</i>	130-154
<i>Petra Berrová, Post-war Population Counts and the Population Census of 1950 in the Context of Surveying the Nationality of the Population and in Reference to Findings of the Supreme Administrative Court</i>	130-154
<i>Pavla Stieglerová, Selected Parts of the 'Description of the State Estates' of Milíčeves in 1802</i>	175-192
<i>Reviews</i>	193-203

Historická demografie 32

Vydává Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
Odpovědná redaktorka: Ludmila Fialová
Revize textu: Marta Svobodová
Překlad anglických souhrnů: Robin Cassling
Obálka: Martin Třešňák
Praha 2008
207 stran
Náklad 300 výtisků
Distribuce: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
Jilská 1, 110 00 Praha 1
tel.: 222 221 761
fax: 222 220 143
e-mail: prodej@soc.cas.cz

Pokyny pro autory

Redakce přijímá rukopisy v tištěné a elektronické podobě. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu, včetně e-mailu.

Téma příspěvku:

Redakce přijímá příspěvky z oboru historické demografie, historické sociologie, paleodemografie, archivnictví (pokud se týkají pramenů využitelných pro demografický výzkum), rovněž i historické geografie případně historické statistiky (pokud se váží k historii obyvatelstva nebo historii demografie) a z historické antropologie (pokud se týkají otázek přirozené měny, rodiny a migrací). Přijímá rovněž recenze na publikace s výše uvedenou tematikou.

Rozsah příspěvku

Textová část příspěvku by neměla přesáhnout 60 normostran (1 normostrana = 1800 znaků včetně mezer).

Je třeba, aby zasláná studie obsahovala abstrakt do 5 řádků, souhrn (resume) zhruba 20 řádků, měla řádný poznámkový aparát (obvyklý buď v historických textech nebo v přírodovědných) a stručnou informaci o autorovi – jeho odborném zaměření s názvy nejdůležitějších prací (do 5 řádků). Rukopis je třeba zaslat (v elektronické podobě) v textovém editoru Word, zdrojová data pro tabulky a grafy v programu Excel, obrázky a mapy ve formátu *.jpg. Tabulky, grafy a obrázky je vhodné zařadit do textu (nebo v textu vyznačit, kam mají být zařazeny), jednotlivé strany musí být očíslovány. Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Rozhodnutí o publikování rukopisu, resp. závěru redakční rady, je autorovi sděleno do 14 dnů po zasedání redakční rady. Redakce provádí jazykovou úpravu textu,

Zásady pro optimální podobu textu a citací

A Texty

při psaní v textovém editoru PC Word je třeba dodržovat tyto zásady:

1 V nastavení odstavce používejte pouze zarovnání VLEVO (na levou zarážku) bez odsazení první řádky.

2. Vyznačování v textu (kurzívou, tučně) a používání exponentů a indexů bude zachováno.

3. Nepoužívejte různé druhy podtisků a barev pro úpravu textů, titulků a tabulek a grafů. nepoužívejte ani podtrhávání v textu. Vypněte funkci, která přesunuje do další řádky jednohláskové předložky a spojky, jež by jinak vyšly na konec řádky.

Text bude v konečné úpravě zalomen v jiné velikosti a typu písma, na jinou šířku sloupce než ta, která je nastavena v textovém editoru, proto jakákoli grafická úprava v textu je zbytečná.

B Grafy, obrazové soubory

1. Pro zpracování grafů je kromě požadovaného typu (sloupcový, spojnicový, bodový apod.) nutné připojit zdrojová data v programu Excel.

2. Všechny obrazové soubory, např. mapy, fotografie, ukládejte mimo textový soubor samostatně ve formátu *.jpg s odkazem v textu (graf 1, mapa 1).

C. Pravidla citací

Příklady základních druhů citací:

Monografie:

Eduard MAUR, *Základy historické demografie*. Praha 1978. (U publikace s více než třemi autory se uvádí jen příjmení prvního autora, za ním následuje zkratka aj., u zahraničních et al.)

Josef JIREČEK (ed.) *Práva městská Království českého a Markrabství moravského od Pavla Kristiána z Koldína*. Praha 1876.

Články v časopisech

Pavla HORSKÁ, *K historickému modelu středoevropské rodiny*. Demografie 31, 1989, s. 137-143.

Články ve sbornících:

Sabina DUŠKOVÁ, *Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století*. In Historická demografie 24, 2000, s. 109-162.

Přednášky z konferencí

Eduard MAUR, *Problémy studia migrací v českých zemích v raném novověku*. Příspěvek přednesený na konferenci Dějiny migrací v českých zemích v raném novověku. Praha 14.10.2005.